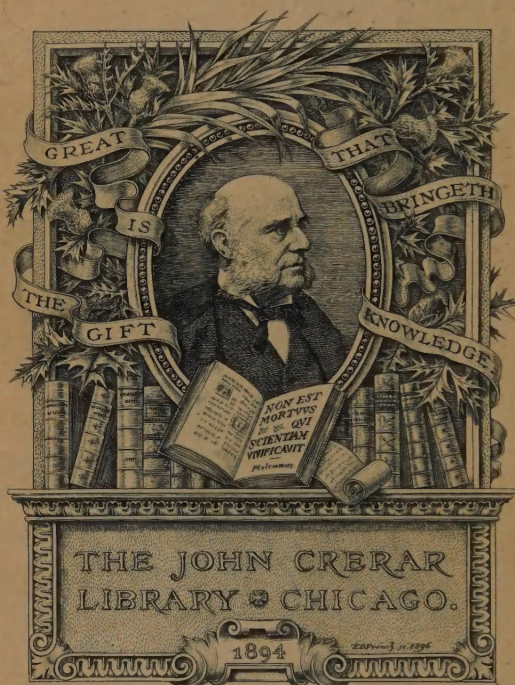

School of Theology at Claremont

1001 1362663

Withdrawn from Crerar Library

Theology Library

SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

HET WEZEN
EN
DE GESCHIEDENIS
DER
HERVORMING.

305
H3128
V.8

142

HET WEZEN
EN
DE GESCHIEDENIS
DER
HERVORMING,

IN VERBAND BESCHOUWD MET DE VERSCHIJNSELEN VAN ONZEN TIJD.

IN VOORLEZINGEN,

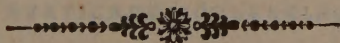
DOOR

D^r. K. R. Hagenbach,

Hoogleeraar te Bazel.

Mit het Hoogduitsch vertaald.

ACHTSTE DEEL.

ROTTERDAM,
VAN DER MEER & VERBRUGGEN.✓

~~~~~
1843.

OM

DE GESCHIEDENIS VAN
HET WEEZEN
THE
JOHN ORRIS
LIBRARY

DE VORLESINGEN

IN VERBAND MET DE VERVOLGENDE AANDELEN

IM VOORLEZEN

D. R. H. G. G. G.

Verplegen in de

Van de

Verplegen

Verplegen

Van de

Verplegen

Verplegen

Verplegen

I N H O U D.

TWAALFDE VOORLEZING.

Gelijktijdige beweging op het Godgeleerd gebied. De Bijbelsche kritiek. Verdere voortgangen in de Bijbelkennis en de Godgeleerde wetenschappen in het gemeen. J. D. MICHAËLIS. LAUR. VAN MOSHEIM. ERNESTI EN J. S. SEMLER. Iets naders over SEMLERS leven en gevoelens. Zijne stelling tot den tijd en zijne practische vroomheid. . . . . bl. 1.

DERTIENDE VOORLEZING.

LESSING. De Wolfenbütelsche fragmenten. Strijd met M. GÖTZE. Betrekking van Bijbel en Christendom. LESSINGS Nathan. De opvoeding van het menschengeslacht. Een woord van den ouden LESSING. . . . . bl. 34.

138902
100083

Withdrawn from Creer Library

330309

VEERTIENDE VOORLEZING.

Het verlichtings tijdvak in *Deutschland*. BASEDOW en het Philanthropismus. NICOLAI en de algemeene Duitsehe bibliotheek. Volkswijsbegeerte. Streven naar welzijn van het algemeen. FRANKLIN, ISELIN en anderen. Terugwerking op het kerkelijke. SEBALDUS NOTHANKER. Zedekundige en nuttigheids predikatiën. Het van kracht berooven der liederen. Nieuwmodische Bijbeloverzettingen. C. F. BAHRDT. . . . . bl. 65.

VIJFTIENDE VOORLEZING.

Gelijkvormigheden tusschen SEMLER en BARDT. Verdedigers van het Christendom. NEWTON. EULER. HALLER. Plaatsen uit deszelfs dagboek. C. F. GELLERT. Zijne geestelijke liederen. Zijne werkzaamheid als leeraar en leidsman der jeugd. bl. 105.

ZESTIENDE VOORLEZING.

Overgang uit de Apologetiek in de half rationalistische denkwijze. JERUZALEM. SACK. SPALDING. ZOLLIKOFER. Sterker te voorschijn komen van het Rationalismus bij TELLER. Het Godsdienstedict en deszelfs gevolgen. . . . . bl. 144.

ZEVENTIENDE VOORLEZING.

Positieve rigtingen. Vernieuwing van het Piëtismus. JOHAN ALBRECHT BENGEL. CHRISTOFFEL FREDERIK OETINGER. PHILIP

M. HAHN. De liederen dichter HILLER. SAMUEL URLSPERGER en zijn zoon. De Deutsche Christendomsmaatschappij. Haar zetel te *Bazel*. . . . . bl. 179.

ACHTTTIENDE VOORLEZING.

ZINZENDORF. Levensbeschrijvingen van SPANGENBERG, SCHRAUTENBACH, MULLER, VARNHAGEN. ZINZENDORFS jeugd en huwelijk. CHRISTIAAN DAVID. Gronding van *Hernnhut*. DAVID NITSCHMAN. ZINZENDORFS reizen, lotgevallen enz. Dood en begrafenis. Karakteristiek. Verdere uitbreiding der broedergemeente. bl. 213.

NEGENTIENDE VOORLEZING.

Nadere beschouwing en beoordeeling van ZINZENDORF. Zijn karakter. Zijne Godgeleerdheid. BENDEL als tegenstander. SPANGENBERGS *Idea fidei fratrum*. ZINZENDORFS vrijere inzichten omtrent de Schrift. De liederen der Broedergemeente. ZINZENDORF als gemeenteslichter. Gewigt der Broedergemeente voor den tijd. Genootschappen. Hernnhutters in *Zwitserland* en in *Bazel*. Een woord van SCHLEIERMACHER. . . bl. 246.

TWINTIGSTE VOORLEZING.

De gebroeders WESLEY en het Methodismus. GEORGE WHITEFIELD. De methodistische predikwijze. Anekdoten. Scheiding van WESLEY en WHITEFIELD wegens de voorverordening. FLETCHER. Betrekking tot de Broedergemeente. Vergelijkingen. JOHN WESLEY's karakter. Zijn dood en begrafenis. bl. 282.

EEN EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

SWEDENBORG en de Kerk van het nieuwe *Jeruzalem*. Zijne inzichten omtrent den Bijbel, omtrent de Kerk, omtrent CHRIS-
TUS, de engelen. Zijne blikken in het geestenrijk en de toe-
komende wereld. JUNG STILLING en LAVATER. . bl. 322.

TWEE EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

Nog iets over LAVATER. Zijne stelling tot de opklarende
rigtingen. Betrekking tot SPALDING, ZOLLIKOFER en anderen.
Zijn positief Christendom. PFENNINGERS Joodsche brieven. (STEF-
FENS getuigenis omtrent hem). LAVATER als geestelijk dichter.
Heenwijzing op J. G. HERDER en verdere aanduidingen omtrent
de nieuwere ontwikkeling van het Protestantismus. Slot-
woord. . . . . bl. 350.

TWAALFDE VOORLEZING.

GELIJKTIJDIGE BEWEGING OP HET GODGELEERD GEBIED. DE
BIJBELSCH KRIETIK. J. J. WETTSTEIN. VERDERE VOORTGANGEN
IN DE BIJBELKENNIS EN DE GODGELEERDE WETENSCHAPPEN IN
HET GEMEEN. J. D. MICHAËLIS. LAUR. VAN MOSHEIM. ERNESTI
EN J. S. SEMLER. IETS NADERS OVER SEMLERS LEVEN EN GE-
VOELEN. ZIJNE STELLING TOT DEN TIJD EN ZIJNE PRACTISCHE
VROOMHEID.

Van onze omzwerving in het algemeen letterkundig gebied keeren wij tot de inwendige Kerk- en Godsdienstgeschiedenis terug, daar wij nu de *geschiedenis der Godgeleerde wetenschappen*, waarop LESSING ook mede invloed geöfend heeft, tot op *zijn*en tijd vervolgen.

Ik gevoel wel is waar het moeilijke, de geschiedenis *dezer* wetenschap, welke slechts van diegenen geheel verstaan kan worden, die zich aan dezelve gewijd hebben, voor eene vergadering te behandelen, welke het practisch godsdienstig, zoo- wel als het algemeen wetenschappelijk belang met volle regt meer ter harte moet gaan, dan het *geleerde*. Nogtans mogen wij de geleerde pogingen,
VIII. A

welke zich omstreeks denzelfden tijd op het gebied der Godgeleerdheid vertoonden, toen de Duitsche letterkunde in het gemeen hare herschepping te gemoet ging, niet geheel onopgemerkt laten, en ik hoop, dat het mij gelukken mag, u ten minste zoover den blik in dezelve te openen, dat gij daardoor in staat gesteld wordt, om de veelvuldige kampstrijden eenigermate te begrijpen, welke daardoor in het binnenste der Protestantsche Kerk ontstonden; kampstrijden, die geenszins zuiver binnen de palen der geleerdheid bleven, maar ook op de Godsdienst der beschaafden, ja op het godsdienstig volksleven even zeer terugwerkten, als zij zelve weder gedeeltelijk daardoor gewijzigd waren.

De oude strijdvaardige Godgeleerdheid, zooals zij in de XVII^{de} eeuw door geleerde en achtenswaardige mannen beoefend was geworden, had zich zelve overleefd. Het Piëtismus had de oude orthodoxie met hare verstijfde school-godgeleerdheid omver geworpen, en een beweegbaarder, inniger, krachtdadiger Godsdienstig leven in hare plaats gesteld. Doch het Piëtismus had van het begin af minder een *wetenschappelijk* dan een *practisch* belang aan den dag gelegd. De wetenschap gold bij hetzelfde slechts als middel, om zich de stof tot stichting *als* zoodanig toe te eigenen, en zich alzoo door eene geschikte, voorzeker ook geleerde Bijbelstudie in staat te stellen, om weldadig op de gemeenten in het groot en op de harten van ieder in het bijzonder te werken. De *navorsching*, het *onderzoek*, de door den twijfel heen dringende *staving* der leer was van hetzelfde verre verwijderd; ja het beschouwde die zelfs met mistrouwende oogen.

Nogtans kon en mogt dit onderzoek niet uitblij-

ven. Het werd van buiten opgewekt. De Engelsche Deïsten hadden eene menigte tegenwerpingen tegen den Bijbel en het Christendom voortgebracht, welke men onmogelijk met bloote magtspreuken kon afwijzen. Zij hadden zich van menige zwakke zijde, welke de gangbare Godgeleerdheid aanbod, goed bediend, op de zwakheid van menige bewijsvoeringen opmerkzaam gemaakt; het was alzoo tijd, hier toe te zien en veel aan eene nieuwe, onpartijdige zifting en toetsing te onderwerpen. Het gold thans niet meer de vraag alleen, of eene leer in den *Bijbel* gegrond was of niet, maar de Bijbel zelf, die heilige verzameling van boeken, tot welke de Protestantsche Godgeleerdheid al hare kennis terugbragt, werd thans het onderwerp van geleerde onderzoekingen. Het was niet slechts om de *uitlegging* der Schrift, maar om datgene wat de uitlegging voorafging, om de *geschiedenis* des Bijbels, om deszelfs ontstaan, deszelfs lotgevallen, om de betrekking van deszelfs bijzondere bestanddeelen tot het geheel te doen.

Inderdaad heeft voor den Christen, die in den Bijbel meer dan een menschelijk boek ziet, die *daarin* den levendigen inhoud van Gods Woord, ja, den grond van zijn geloof en van zijne hoop erkent, de gedachte iets beangstigends, dit boek even als een lijk aan het mes der ontleedkunde prijs gegeven te zien, terwijl ieder daaraan zijne scherpzinnigheid oefenen en zijne kunst beproeven wil. Doch deze ontleding kan niet uitblijven. Zij *moest* zelfs in het belang der waarheid ondernomen worden. De Bijbel heeft — dat mogen wij niet voorbijzien — zijne dubbele zijde, zijne Goddelijke en zijne menschelijke. Naar zijne Goddelijke zijde vatten wij

denzelven het liefst, gelijk het Goddelijk wezen zelve, als eene *eenheid* op, als de uitdrukking van den Goddelijken wil aan de menschheid, als het onderpand der Goddelijke liefde en van hare vaderlijke bedoelingen met ons, als de levendige getuigenis van al datgene, wat God in de oude tijden aan de vaders, en wat Hij in CHRISTUS aan ons gedaan heeft. Van deze *Goddelijke* zijde vatteden LUTHER en de Hervormers de Schrift op en ieder Evangelisch Christen zal en moet haar zoo opvatten, wanneer zijn geloof een' vasten, zekeren grondslag hebben zal. Doch de Bijbel heeft ook zijne *menschelijke*, zijne *uitwendige*, *geschiedkundige zijde*, en reeds LUTHER en de Hervormers hebben denzelven ook van *deze* zijde opgevat, en ook wij zullen en moeten dien weder van deze zijde opvatten, wanneer ons geloof niet een blind en ten laatste eendood lettergeloof zijn zal. Van zijne menschelijke zijde nu opgevat, verschijnt ons de Bijbel onder het gezigtspunt der *verscheidenheid*, als eene verzameling van schriften uit verschillende tijden, van verschillende schrijvers, in verschillenden stijl geschreven, naar verschillende historische betrekkingen en omstandigheden berekend, welke wij eenvoudig naar menschelijke wijze moeten kennen, wanneer wij den Bijbel verstaan zullen. Daarbij komt nog het uitwendigste, de vermenigvuldiging des Bijbels door afschriften, de uit de verschillende afschriften ontstane verscheidenheid van lezingen en de daaruit ontstane taak voor den criticus, om de regte lezing op te sporen en te herstellen. Eindelijk kunnen wij niet voorbij, op te merken, dat, gelijk alle werken der oudheid, zoo ook de Bijbel op verschillende tijden ook met verschillende verstandsoogen

beschouwd is geworden, nu met kinderlijken, onbevengenen zin, dan met phantastische, spelende willekeur, dan weder met eene, alle phantasie uitsluitende, bezonnen, prozaïsche verstandigheid. Er deed zich daarom voor de wetenschap de taak op, zekere grondregelen van uitlegging te vinden, om zodoende den Bijbel ware het mogelijk in zijn eigendommelijk koloriet te lezen, en denzelven uit zijn eigen gezigtskreits te verstaan. Het kwam er op aan, dergelijke spreekwijzen, spreuken, beelden en vergelijkingen, zooals wij ze in de heilige schriften ontmoeten, ook in andere schriften der oudheid, vooral van het Oosten, aan te wijzen en zoo door middel van deze kennis den lezer in den levendigen, menschelijken en geschiedkundigen samenhang te verplaatsen, waarin die schriften het allernaast voor *haren* tijd en voor *hare* lezers ontstaan waren. Dat deze manier, van de heilige Schrift te behandelen, niet slechts nuttig en leerzaam, dat zij zelfs voor het Bijbellezen bevorderlijk was, zal ieder toestemmen, die zelf reeds de moeilijkheid gevoeld heeft, om den Bijbel zonder eenige geleerde hulpmiddelen grondig te verstaan, en wij zullen allen hierin gaarne GOETHE toestemmen, »dat de Bijbel steeds schooner wordt, *hoemeer* men denzelven *verstaat*, d. i. hoemeer men inzielt en aanschouwt, dat ieder woord op zekere omstandigheden, op gesteldheden van tijd en plaats eene eigen, bijzondere, onmiddellijk individuele betrekking gehad heeft.” Wij hebben het alzoo slechts als een weldadig verschijnsel, als een voortgang in de wetenschap te begrijpen, wanneer van de eerste jaren der XVIII^{de} eeuw af op dit gebied der wetenschap eene groote bedrijvigheid en beweging zich open-

baarde. Nogtans zagen velen in deze pogingen ge-
 vaar, nu met grooter dan met minder regt. Gelijk
 in alle menschelijke dingen ontelbare misslagen
 plaats hebben, tot het rechte gevonden is, zoo ging
 het ook hier. Men sprak van onpartijdigheid van
 onderzoek, tegenover de oude orthodoxie, en velen
 streefden ook opregt naar dezelve; maar spoedig
 bleek het, dat ook hier, tegenover de *oude* be-
 krompenheid in *oude* vooroordeelen, zich eene *nieuwe*
 bekrompenheid opdeed, welke zich even zoo slaafsch
 aan de vooroordeelen van *haren* tijd dienstbaar
 maakte, en wanneer de vaderen het Apostolisch
 Christendom tot een Christendom der XVII^{de} eeuw
 gemaakt hadden, zoo waren nu de zonen op goeden
 weg, om de verlichting der XVIII^{de} eeuw of in
 den Bijbel te brengen, of wanneer zich dit niet
 doen liet, datgene uit den Bijbel te verwijderen,
 wat zich met deze verlichting niet scheen te ver-
 dragen. — Doch eer wij oordeelen, moeten wij
 deze pogingen zelve eerst eenvoudig leeren kennen,
 en hier ontmoeten wij, wat de zoogenoemde Bij-
 belkritiek, d. i. het streven om den Griekschen
 tekst des N. T. in zijne oorspronkelijke zuiverheid
 daar te stellen, betreft, twee mannen, die anders
 in hunne overige Godgeleerde denkwijze zeer on-
 derscheiden waren, den Wurtemberger ALBRECHT
 BENGEL en onzen landsman J. J. WETTSTEIN. Van
 BENGELS bemoeijingen (ook op dit gebied) zullen wij
 beter spreken, wanneer wij de gansche persoonlijk-
 heid des mans zullen leeren kennen. Wij spreken
 nu van WETTSTEIN.

JOHAN JAKOB WETTSTEIN (*), de achterneef van

(*) Vergel. mijne Verhandeling in ILLENS historisch-theologisch
 Tijdschrift 1839. 4.

den beroemden burgemeester, werd te *Bazel* geboren den 5den Maart 1693. Hij was de tweede zoon van JOHAN RUDOLF WETTSTEIN, hulpprediker en naderhand predikant te *St. Leonhard* en verried spoedig een gelukkigen aanleg. Nadat hij alhier de scholen en de universiteit bezocht had, aan welke hij het onderwijs van eenen BUXTORF, WERENFELS, CHRISTIAAN ISELIN en LODEWIJK FREI had genoten, vormde hij zich door geleerde reizen nog verder en maakte te *Londen* kennis met den beroemden criticus en philoloog BENTLEY, voor wien hij verder geleerde werkzaamheden (geleerde navorschingen in de boekerij te *Parijs*) op zich nam. Van deze louter geleerde bezigheid werd hij afgeroepen door de aanneming van een veldpredikerspost bij de Zwitsersche troepen in *Holland*, waar hij zich van November 1716 tot in den zomer van het volgende jaar te 's *Hertogenbosch* ophield. Van daar werd hij, in Julij 1717, als hulpprediker naar *Bazel* beroepen, en in het jaar 1720 verkreeg hij het diakenschap te *St. Leonhard*, door het kortelings ingevoerde lot. WETTSTEIN kon zich eerst in die enge betrekking niet regt schikken. Hij miste smartelijk het grootsch verkeer met geleerden, met welke hij door zijne reizen in aanraking was gekomen, zocht intusschen, zoo veel hij konde, ook thans zijne wetenschappelijke nasporingen nevens de verrigting van talrijke ambtsbezigheden voort te zetten en zich daarbij ook door bijzonder onderrigt voor de studenten nuttig te maken. Ook met zijne vroegere leeraars, de professoren ISELIN en LODEWIJK FREI knoopte hij vriendschapsbetrekkingen aan. Intusschen kwam het juist tusschen deze mannen en hem

spoedig tot misverstand, en terwijl FREI den jongen WETTSTEIN vroeger tot zijne kritische nasporingen aangemoedigd had, begon hij nu zijne pogingen af te keuren en hem van eene uitgave van het Grieksch N. T., waaraan WETTSTEIN sedert jaren arbeidde, af te trekken. Spoedig verbreidden zich ook nadeelige geruchten omtrent de dwaalleeringen, welke WETTSTEIN den studenten voordroeg, en zelfs in zijne predikatiën wilde men ketterijën ontdekt hebben. Eene klagt, welke op den landdag te *Baden* door de gezanten van *Zurich* en *Bern* tegen den gezant van *Bazel* met betrekking tot de Wettsteinsche dwaalleeringen was aangeheven geworden, gaf de aanleiding tot een naauwkeurig onderzoek, dat in den zomer van het jaar 1729 een aanvang nam. Het kan hier niet ons oogmerk zijn, de akten van dit regtsgeding op nieuw te voorschijn te brengen, zij bieden weinig stichtelijks aan. Voorzeker getuigt het niet van de onpartijdigheid van WETTSTEINS regters, dat men op onzamenhangende geruchten, op slecht nageschreven voordragten door eenige zijner toehoorders en op de hoogst onbepaalde getuigenissen van onder eede verhoorde burgers, van een' koperslager, een' schoenmaker en een' kuiper, een prediker van onbesproken wandel en een Godgeleerde van namaals Europeschen naam van zijn ambt ontzette, en daardoor niet slechts een' diep gebukten vader krenkte, maar ook tegen den wensch eener gansche gemeente handelde, welke, vertegenwoordigd door een schoon aantal der geachtste huisvaders, een verzoekschrift voor haren zielzorger ingediend had. De afzetting van WETTSTEIN volgde in Mei 1730. Deze ging naar zijne bloedverwanten te *Amsterdam*, de beroemde loekhandelaars,

voor wie hij zijn N. Testament bearbeidde. Hier werd hem op het collegie der Remonstranten de post van den overleden clericus opgedragen. Doch WETTSTEIN keerde in het volgende jaar naar *Bazel* terug, om zich wegens zijn' Godgeleerden naam, welke door die afzetting benadeeld was geworden, genoegdoening te verschaffen. Het regtsgeding werd alzoo op nieuw aangevangen. De regering scheen niet ongeneigd, om WETTSTEIN tegen de geestelijkheid te beschermen. Maar deze wendde alles aan, om haar gezag te handhaven. Slechts de hoogbejaarde SAMUEL WERENFELS kon met dezen handel zich niet vereenigen en trok zich uit dien hoofde van het theologisch convent terug. Van tijd tot tijd werden ook eenige anderen dien handel moede. Doch intusschen bedierf het WETTSTEIN door den bijtenden toon, dien hij in zijn schrijven bezigde, bij de regering, en zoo bleef hem niets over, dan zijne vaderstad den rug toe te keeren en de aangebodene plaats te *Amsterdam* aan te nemen. Doch van *hier* verbreidde zich zijn roep over geheel *Europa*; maar onze vaderstad moest van dezen roem niets ten goede komen, want ook de verdere stappen, om hem voor eene leeraarsplaats aan onze hogeschool te gewinnen, leden eerst schipbreuk op de hardnekkigheid zijner vijanden en daarna op de weigering der Remonstranten, om den beroemden leeraar van zich te laten gaan. — In het jaar 1751 verscheen dan werkelijk het Wettsteinsche Grieksch N. T., een werk, dat nog heden bij de Godgeleerden van alle kleuren en meeningen als een der geleerdste werken, als eene eigenlijke goudmijn voor geleerde Bijbelonderzoekers geldt; een werk, waarvan de vlijtige man zich bijna blind gestudeerd, en

waaraan hij al zijne goederen , zijn tijd , zijne rust besteed had. Hij stierf (nadat hij nog eenmaal zijne hoogbejaarde moeder te *Bazel* bezocht had) te *Amsterdam* in het jaar 1754 ongehuwd (*).

Met de verdrijving van WETTSTEIN kon *Bazel* de kritiek even zoo min te keer gaan , als het eenige jaren daarop met de vervolging der Separatisten het Piëtismus en dergelijke rigtingen onderdrukken konde. — Dat WETTSTEIN werkelijk in zijne Godgeleerde begrippen hier en daar van de orthodoxe kerkleer afweek , willen wij niet betwisten , het mag zelfs zijn , dat hij , gelijk men hem beschuldigde , tot het Socinianismus overhelde ; maar zoo veel is thans erkend , dat zijne leerstellige begrippen geen invloed op zijn' geleerden arbeid uitoefenden , doch dat hij slechts aan streng wetenschappelijke gronden gehoor gaf , en wat zijne betrekking als prediker tot zijne gemeente betreft , zoo zou deze zich niet zoo ernstig voor hem in de bres gesteld hebben , wanneer zijne leeringen werkelijk zoo aanstootelijk geweest waren , als de hevigste zijner vijanden het voorstelden.

Het geleerde Bijbelonderzoek vond in den loop der eeuw steeds meerdere voorstanders. Wij noemen JOHAN DAVID MICHAËLIS , een man , die door zijne groote kennis der Oostersche talen den roem van de nieuw opgerigte universiteit *Göttingen* in gemeenschap met ONZEN ALBRECHT VAN HALLER hielp bevorderen. MICHAËLIS , geboren 1717 te *Halle* , had eerst de inrigtingen van het weeshuis aldaar en de universiteit zich te nutte gemaakt en zich

---

(*) Den 23sten Maart , niet den 9den April , zooals verkeerdelijk in de aangehaalde Verhandeling staat.

door onderscheiden reizen gevormd. *Holland* en *Engeland* waren de landen, die toenmaals door Duitsche Godgeleerden het meest bezocht werden. Zijne bediening te *Göttingen* aanvaardde hij in het jaar 1745, en hij bleef daar in velerlei geleerde werkzaamheid tot zijnen dood toe. Te vergeefs had FREDERIK de Groote hem in zijne dienst zoeken te trekken. — Gedurende de onlusten van den zevenjarigen krijg hield MICHAËLIS zich met de voorbereidselen tot eene reis naar *Arabië* bezig, doch welke hij niet zelf, maar later KARSTEN NIEBUHR in zijne plaats ondernam, eene reis, welke de koning van *Denemarken*, FREDERIK V, op zijne kosten had laten ondernemen, en die, in het voorbijgaan gezegd, veel tot opheldering der begrippen over het Oosten en de zeden van hetzelfde, en dus ook tot opklaring der Bijbelsche omstandigheden en geschiedenissen bijdroeg. — MICHAËLIS zocht het zijne door geleerd onderzoek daaraan toe te brengen. Hij moge wel is waar meer het Oosten uit de studeerkamer beschouwd en alzoo veel eigendommelijks van de pracht der Bijbelsche kleuren, menig teeder bloemstofje met vermetelen vinger uitgewischt hebben; maar de verdienste zijner geleerdheid zal hem niemand betwisten (*).

Een nog grooter licht dan de inderdaad wat drooge en afgetrokken MICHAËLIS verbreidde daaren-

---

(*) De heer Dr. THOLUCK duidt den ridder MICHAËLIS als een ongemeen voorarbeider voor de neologie aan, niet daarom, dat hij zelf tot stoute neologische beweringen zich had laten vervoeren, maar daarom, dat hij, bij gebrek aan eigen godsdienstig leven, slechts het uiterlijk hulsel der orthodoxie, de huid bewaarde, terwijl hij de inwendige kern en geest derzelve prijs gaf. Zie deszelfs Christelijke Schriften van apologetischen inhoud II. S. 130.

tegen uit *Helmstadt* en naderhand uit *Göttingen* de daar aanwezige kanselier LAURENTIUS VAN MOSHEIM (geboren in het jaar 1693 te *Lubeck*), een man, wiens edel karakter even zoo beminnenswaardig, als zijne geleerdheid grondig en veel omvattend was. Er is schier geen gebied der Godgeleerdheid, waarop hij niet ophelderend en opwekkend gewerkt had. MOSHEIM is de vader der nieuwere Kerkgeschiedenis, in de zedeleer heeft hij een tijdlang ten minste naam gemaakt en in de geschiedenis van het Duitsche predikwezen dagteekent zich van *hem*, den welsprekenden MOSHEIM, een nieuw tijdperk. Men noemden hem den Duitschen TILLOTSON, den Duitschen BOURDALOUE. Wat juist in MICHAËLIS ontbrak, fijne zin en smaak, dat was bij MOSHEIM in een buitengewonen graad voorhanden en gaf aan zijne geleerde onderzoekingen en voorstellingen even als aan zijne predikatiën, eene bijzondere bevalligheid. MOSHEIM was in zijn geloof ten eenenmale orthodox; maar *vrijgevig* en verdraagzaam jegens anderen, en daarin wezentlijk onderscheiden van de oude orthodoxen. Hij heeft het eerst in de Kerkgeschiedenis die waardige, onpartijdige stelling ingenomen, die ook den dwalenden en andersdenkenden hun regt laat wederbaren, welke hunne stelsels met een grondig onderzoek en opheldering verwaardigt en dezelve, evenals de geneesheer de ziekten, aan eene zuiver wetenschappelijke behandeling onderwerpt. Men heeft hem in zijne Godgeleerde denkwijze niet ten onregte met MELANCHTON vergeleken.

Terwijl MOSHEIM de Kerkgeschiedenis uit de dienst eener strijdzuchtige dogmatiek verlost en haar, als eene louter historische wetenschap, eene vrije,

waardige stelling verzekerd had, zoo zochten ERNESTI en SEMLER ook de schriftverklaring onafhankelijk te maken van de tot hiertoe bestaan hebbende kerkelijke geloofsleer. Eigenlijk was het van ouds eene Protestantsche grondstelling geweest, dat de geloofsleer zich naar den Bijbel, niet de Bijbel zich naar eene door menschen gemaakte geloofsleer moest rigten. Onze Bazelsche geloofsbelijdenis b. v. had het al aanstonds bij haar verschijnen uitgesproken, dat zij al hare beweringen aan het oordeel der Goddelijke Schrift onderwierp, en dat, wanneer iemand uit de Schrift de schrijvers van iets beters konde onderrigten, zij dit beter oordeel gehoorzamen wilden. Maar later was het toch weder in de Protestantsche Kerk gewoonte geworden, dat men de leer der Hervormers en ook wel de leerbepalingen van latere Godgeleerden (van het tweede geslacht) als uitgemaakte waarheid vooruit aannam en de Bijbelplaatsen naar eene bloote overlevering even zoo verklaarde als zij. De Godgeleerde las den Bijbel door de bril van het kerkelijk leerstelsel, de leek door de bril van zijnen catechismus, en men hield het voor onregt, eene andere verklaring te hebben, dan de oude, gebruikelijke. Doch dat was onprotestantsch. JOHAN AUGUST ERNESTI, geboren in het jaar 1707 in het Thuringische, sedert 1742 professor der oude letterkunde en sedert 1759 der Godgeleerdheid te *Leipzig*, wordt als de stichter eener nieuwe uitlegkundige school beschouwd, wier grondstelling eenvoudig *die* was, om den Bijbel streng naar deszelfs woordenklank te verklaren, en zich bij deze verklaring noch door eenig uitwendig gezag der Kerk, noch door het eigen gevoel, noch door de spelende en allegorise-

rende verbeelding, gelijk dit niet zelden bij de Mystieken het geval geweest was, noch eindelijk door eenig wijsgeerig stelsel te laten omkoopen. Hij sloot zich hierin in de hoofdzaak aan HUGO GROTIUS aan, die reeds in de XVII^{de} eeuw dergelijke grondstellingen voorgedragen had (*). ERNESTI was philoloog. Hij had zich even zoo sterk met de oude klassieke schrijvers van *Rome* en *Griekenland*, als met den Bijbel bezig gehouden, en wilde, dat men ten aanzien der uitlegging dezelfde wetten volgde, aan den eenen zoowel als aan den anderen kant. Hij had ook hierin volkomen regt, de Hervormers hadden het evenzoo gewild. Alleen zag hij daarbij veelligt te zeer voorbij, dat, om de *Godsdienstige* waarheden der Schrift te kennen, men niet slechts den zin eener uitdrukking naar hare taal- en geschiedkundige betrekkingen verstaan, maar ook dezelve zich daardoor verstandelijk eigen maken moet, dat men zich *levendig* in dezelve verplaatst en haar ook uit zichzelf zoekt te verstaan. Of wie zal ontkennen, dat, om de brieven van den Apostel PAULUS te verstaan, men te voren eene andere verstandelijke beschouwingswijze moet medebrengen dan tot verstand der brieven van CICERO: daar juist de ideënkring van beide mannen verschillend is? Godsdienstige geschriften kunnen slechts door een gevoelig gemoed, dat door het logisch en grammatisch weefsel der gedachten op den dieperen grond ziet, volkomen verstaan worden. Dit geschiedt nu voorzeker niet door een willekeurig loscheuren van het weefsel, maar wel op den weg eener harmonische al omvattende werkzaamheid

---

(*) Zie Voorlezingen Dl. IV, bl. 274, 275.

van geest van den kant des verklaarders. Wanneer daarom ERNESTI voor eene willekeurige, phantastische, maar dikwerf geestrijke verklaring der Mystieken en Allegoristen eene taalkundige, drooge, phantasielooze exegese in de plaats stelde, zoo was dit eene goede tegenwerking, maar zij was niet toereikend. Bovendien kon ligt de verdenking ontstaan, alsöf daardoor de Bijbel te zeer in den kring der *bloote* taalgeleerdheid heengetrokken en het bloote middel tot verstaanbaarmaking, ten doel gemaakt werd. De grondstelling, dat men de Schrift als ieder ander boek moet uitleggen, *kon* ten minste in zooverre misverstaan worden, als stelde men haar ook naar rang in de rij der overige schriften van de oudheid en als hield men den bijstand van den Goddelijken Geest, die toch alléén in de diepten der Schrift inleidt, voor overtollig. ERNESTI bleef voor zijn persoon, gelijk ook MICHAËLIS en MOSHEIM regtzinnig. Hij verdedigde zelfs de Luthersche leer omtrent het Avondmaal. En toch onderscheidden zich juist deze mannen en dergelijken van de vroegere orthodoxen door het dringen op onafhankelijkheid, door het streven naar bezonnenheid, ja zoo men wil, droogheid, maar juist daarbij ook weder door eene zekere vrijheid en mildheid van oordeel, welke men vroeger bij de Godgeleerden niet zoo gewoon was. Zij baanden, zonder het te gevoelen en te willen, den overgang tot eene nieuwere Godgeleerde denkwijze, welke spoedig boven hun streven uitging. Die man, bij wien het eerst deze nieuw gebaande Godgeleerde rigting zich te gelijk als eene *neologische*, de tot hiertoe gebruikelijke geloofsvoorstellingen in wezentlijke punten omkeerende rigting betoon-

de, was JOHAN SALOMO SEMLER. Deze man, die ons zijn hoogst merkwaardig leven zelf beschreven heeft (*), verdient het des te meer, dat wij bij hem wat langer vertoeven, daar wij aan hem zien kunnen, hoe het streven naar vernieuwing, dat nu eenmaal in den tijd lag, niet slechts uit ligvaardige neiging van een' ongoddelijken zin, maar ook uit eene *vrome opregte* gezindheid voortkomen en met deze bestaan kon. Ook is SEMLER daarin belangrijk, dat hij voor de Hallische universiteit een merkwaardig keerpunt werd uit den tijd van het heerschend, maar nu reeds afnemend Piëtisimus in dien van het heerschend Rationalismus.

JOHAN SALOMO SEMLER, zoon van een predikant, werd den 18^{den} December 1725 te *Saalfeld* geboren. Hij roemt ons zeer in zijne eigene levensbeschrijving, de trouwe zorg zijner moeder, aan wie hij, gelijk zoovele andere groote mannen aan hunne moeders, de eerste indrukken van vroomheid te danken had. In de school zijner vaderstad maakte hij spoedig goede vorderingen, en reeds hier werd hij met het wezen en drijven der toenmalige Piëtisten bekend, waarvan ik u zijne schildering reeds vroeger medegedeeld heb. Hij verhaalt ons zelf, hoe zijn vader, na den dood der moeder, insgelijks tot de partij der Piëtisten, welke hij eerst afkeurde, overgegaan was en zich van lieverlede »aan den nieuwen tongval gewend" had. De jonge SEMLER moest nu ook gewonnen worden, doch waartoe hij geene neiging in zich bespeurde; echter liet hij zich eindelijk van zijnen vader overreden, een van de stichtelijke bijeenkomsten, welke zijne

---

(*) Lebensbeschreibung, Halle 1784. 82.

vrienden hielden, bij te wonen. »Ik kan niet zeggen, merkt hij op, dat mij in den eersten tijd die eerste bijeenkomst zeer bewogen of geroerd had;» voornamelijk stootte hij zich aan de bekendmakingen over den zielstoestand volgens bijzondere dagen en uren. En toch beschuldigde hij er zich over, dat hij in deze godzalige oefeningen geen smaak kon krijgen. Zijne natuurlijke vrolijkheid verliet hem, hij werd ernstig en afgetrokken. Het ontbrak hem bij alle opbeuring, welke hem van den kant des vaders en des hertogelijken hofs ten deel viel, toch aan datgene, wat de Piëtisten de verzegeling noemden, of aan die innerlijke onmiddellijke zekerheid van het kindschap Gods, en juist daarnaar stond hij nog voor zijn vertrek naar de hoogeschool. »Er was geén hoek in het huis over, zoo verhaalt hij ons zelf, waar ik niet, om gewis alleen en onopgemerkt te zijn, dikwijls geknield en vele tranen geweend heb, God mogt mij met deze groote genade verwaardigen. ... doch ik bleef altijd onder de wet. Hernhuttersche liederen hielpen mij even min, als vele andere nieuwe, die te *Saalfeld* bekend en in die gezelschappen gezongen werden. Ik onderzocht mij op het alleropregtst, of ik met mijn weten nog een geestelijke ondeugd aanhing of een ban op mij rustte; ik bezon mij (verhaalt hij ons trouwhartig), dat ik voorheen twee- of driemaal een zespenningsstuk behouden en slechts eene penning of een driepenningsstuk daarvoor in de armenbus des zondags gestoken had. Ik zeide het mijnen vader en bad om zooveel grosschen, welke ik kort daarop met groote vreugde in de bus stak, en ik verheugde er mij reeds over, wanneer ik op de universiteit wat zoude kunnen afzonderen, om het

aan vrome armen te geven.' — Maar bij al deze en dergelijke ontdekkingen en verbeteringen zijner gebreken hield hij het voortdurend voor zijn pligt, regt treurig te zijn, en bevond zich onderscheiden maanden in een' dergelijken toestand van geestelijke droefheid, als vroeger zijn broeder. In een ouderdom van nog geen 17 jaren betrok hij, reeds zeer belezen, de universiteit *Halle*. — Hier hadden zich sedert wolfs optreden de elementen beduidend gescheiden. De Piëtisten maakten slechts nog *ééne* partij uit, hun hoofd JOACHIM LANGE stierf reeds een jaar na SEMLERS aankomst aldaar; daarentegen had JOACHIM SIGISMUND BAUMGARTEN, een geleerd, vroom, doch meer bezonnen Godgeleerde den meesten toeloop. SEMLER werd spoedig zijn liefste leerling. In de Hallische Piëtisten roemt SEMLER de liefde, waarmede zij hem voorgekomen waren, maar hunnen raad, dat hij toch het onnutte studeren moest laten varen, dat de Heiland hem beter konde leeren, dan alle menschen, kon en wilde hij echter niet volgen. Nogtans ontstond ook thans eene zeldzame onrust in hem, een angstig mishagen aan zich zelve en een sterk verlangen naar inwendige stilte. Immer hield hij zich nog niet voor een' begenadigde. »Regt goed weet ik het nog,» zegt hij, »dat ik eens geheel alleen des avonds uit het collegie op het groote plein van het weeshuis ging wandelen, in diepe droefheid, en wenschte: o, ware ik die klomp ijs, dat stuk hout.» (Dergelijke gewaarwordingen had eens de H. AUGUSTINUS gehad!) — En toch kon hij zich de Piëtistische terminologie niet eigen maken, hij overtuigde zich meer en meer, dat het gebrek aan echte zielkunde was, wanneer men de innerlijke toestanden der menschen allen

als ware het over eene kam scheren en ook aan datgene een gewigt bijzetten wilde, wat toch meer in toevallige en natuurlijke stemmingen zijn' grond had. Tevens begon hij thans reeds onderscheid te maken tusschen *Godsdienst* en *Godgeleerdheid*. Tot de laatste rekende hij menigerlei kundigheden, welke tot waarneming der geestelijke bediening noodzakelijk zijn, zonder dat van de rigtigheid derzelve de zaligheid afhing. Hij overtuigde zich steeds meer en meer, dat men een vrome Christen zijn kon met het hart en met der daad, terwijl men over de geloofsstukken, welke het verstand nader heeft te bepalen en te rangschikken, nog zeer met zich zelve in twijfel zijn konde. Deze onderscheiding eener *eigen Godsdienst*, zooals hij die ook later noemde, en eener opentlijk geldende *Godgeleerdheid* straalde van toen af in de geheele denkwijze van SEMLER door. Er ligt gewis bij dezelve iets waars ten grondslag, namelijk de scheiding van geloof en weten, van datgene wat den grond der zaligheid van een ieder uitmaakt en van datgene wat slechts tot verklaring en verduidelijking van het godsdienstig leven, tot bemiddeling en tot verwisseling der gedachten dient. Wie ook slechts een weinig over het godsdienstig leven nagedacht heeft, moet toegeven, dat al onze begrippen over de Goddelijke dingen, al onze aanduidingen en uitdrukkingen ongenoegzaam zijn, datgene voor anderen naauwkeurig weder te geven, wat in ons binnenste leeft. Zelfs de Bijbeltaal is slechts toe-reikend tot algemeene verduidelijking; ieder verklaart zich de Bijbelsche uitdrukkingen op *zijne* wijze en eigent zich dezelve naar zijne behoeften anders toe, dan de ander. Da een trekt het leven-

dige beeld voor het dorre begrip, een ander ontkeedt liever de begrippen van het beeld en zet zich het poëtische in proza over. Er hangt hier oneindig veel van de natuurlijke gesteldheid, den graad van beschaving, de ondervinding van ieder in het bijzonder af, en tot op zekeren graad mag men zelfs wel zeggen, dat bij de *gemeenschappelijke* belijdenis van *één* geloof toch ieder weder zijne eigene huisgodsdienst, zijn innerlijken schat van levenservaringen, levensbeschouwingen, zijn kring van voorstellingen en denkbeelden heeft, welke een ander weder niet of toch anders heeft. En dit is ook geenszins te betreuren. Eene algemeene objectieve Godsdienst, die voor allen dezelfde waarde had, als eene mathematische, algebraïsche formule, heeft er nog nooit bestaan, en waar men zulk eene heeft willen daarstellen of aan anderen opdringen, daar is altijd weder dat beenachtig geraamte eener doode orthodoxie voor eene levendige ontvouwing in de plaats getreden. Juist daardoor wordt ja de Godsdienst, welke ons van buiten af door de Kerk en hare dienaars verkondigd en gepredikt wordt, ons eigendom, dat wij dezelve in ons vleesch en bloed herscheppen, dezelve ons toeëigenen, haar als het ware in ons verstandelijk herhalen, en als iets nieuws op nieuw te voorschijn brengen uit den schat van ons binnenste. Dat wilden reeds de oude Mystieken, en dat verlangde thans niet een enkel persoon, niet SEMLER alleen, met wien wij hier toevallig te doen hebben, dat verlangde vooral de *tijd*. Men kan den nieuweren tijd hoofdzakelijk daardoor karakteriseren, dat dezelve de *subjectiviteit*, d. i. het regt van ieder in het bijzonder, om de dingen naar zijne wijze op te vatten en te be-

oordeelen, in het Godsdienstige zoowel als in het staatkundige en letterkundige met eigene oogen te zien, vooral deed gelden. Dat woord van FREDERIK den Groote, dat »ieder naar zijn *façon* (op zijne wijze) moet zalig worden" werd niet door hem alleen, het werd meer en meer door den tijd ter harte genomen en er lag meer dan een kwinkslag in. Maar inderdaad kan nu ook dit regt der subjectiviteit te ver gedreven en misbruikt worden, en het is het geworden. De subjectiviteit van ieder in het bijzonder kan zich ligt op eene wijze doen gelden, waardoor de band van gemeenschap verbroken, de algemeene welvaart gestoord, het hooger gezag, dat boven alle meeningen en twijfelingen moet verheven zijn, in gevaar gebracht wordt. Er kan hier een dubbel geval plaats hebben, of eene krachtige persoonlijkheid zoekt *hare* meening ook aan anderen op te dringen, en zich zelve weder tot gezag op te werpen, dit brengt onverdraagzaamheid en onderdrukking van de vrijheid van anderen (een nieuw Pausdom)' voort, of het kan gebeuren, dat de bijzondere persoon met zijne eigene overtuiging zich of alleen of met gelijkgezinden terugtrekt en de overigen laat begaan, dit brengt Separatismus voort en leidt ten laatste, wanneer iedereen zoo doen wilde, tot eene ontbinding van alle gemeenschap, tot den ondergang der Kerk. Behalve deze beide wegen laat zich dan voorzeker nog een derde denken, namelijk *die*, dat men wel zijne eigene overtuiging voor *zich* heeft, doch zich daarbij, zoo goed het gaan mag, naar het gemeenschappelijk spraakgebruik *schikt*, uiterlijk eene zekere kerkgemeenschap toegedaan is, en hare Godsdienst mede uitoefent zonder toch met innerlijke overtuiging dat alles aan te nemen wat zij belijdt.

Dit is voorzeker de gevaarlijkste en glibberigste weg van allen, daar dezelve, wanneer de spanning tusschen het openbaar en het bijzonder geloof een' zekeren trap bereikt heeft, noodwendig tot een innerlijken tweespalt, ja, tot dubbelhartigheid en tot huichelarij leiden moet, en dat is het, wat de tegenstanders van SEMLER hem en naderhand de gansche rigting in het gemeen der zoogenoemde schikings-, *accommodatie*-theorie verweten. Intusschen moet men zich wel wachten, ten nadeele van bijzondere personen voorbarige gevolgtrekkingen te maken. SEMLER was voor *zijn* persoon ver van alle huichelarij verwijderd. Juist omdat hij niet huichelen wilde, kon hij zich niet in de enge vormen begeven, waartoe het Piëtismus van zijnen tijd hem aanspoorde. Het was bij hem loutere opregtheid, dat hij de betrekking zijner bijzondere Godsdienst tot de Kerkleer opentlijk beled; ware hij een huichelaar geweest, hij zoude dit niet gedaan, hij zoude het verzwegen hebben. Doch daarbij leefde hij in de hoop, dat de Kerkleer, die hem veel verouderds en ondoelmatigs scheen te bevatten, van lieverlede zoude opgeklaard en hervormd worden, dat datgene, wat ook in de Bijbelsche leer slechts als tijdelijke en plaatselijke voorstelling te verstaan is, van lieverlede van datgene zoude gescheiden worden, wat *hij* voor de algemeene, voor alle tijden geldige waarheid hield, en in deze hoop en verwachting nam hij intusschen de aangeduide stelling in. En werkelijk bestond er ja tusschen datgene, wat hij zijne bijzondere godsdienst noemde en tusschen de openbare, menig gemeenschappelijk aanrakingspunt, en dit hield hij des te inniger vast, hoe meer hij belijden moest, dat hij niet in alles hetzelfde gevoelen deelde. Het was ook niet

SEMLER, die deze scheur tusschen de gemeenschappelijke Kerkleer en de overtuiging van ieder in het bijzonder veroorzaakt had; dezelve bestond reeds, en SEMLER werd er in betrokken. Dezelve grondig te heelen, daartoe was hij waarlijk niet geroepen, hij droeg er inderdaad voor 's hands toe bij, die nog grooter te maken, daar hij bij zijne kritische onderzoekingen, waarin hij steeds verder medegesleept werd, veel betwijfelde, wat tot hiertoe nog vastgestaan had en ook later zich weder als echt bevestigde, veel over boord wierp, wat men naderhand weder al te zorgvuldig meende te moeten opnemen (1). SEMLER was in het gemeen de man niet, om der Godgeleerdheid een' *nieuwen* geest in te blazen en hetgene op sterven lag nieuw leven te geven; hij was geen scheppende, hij was eene kritische natuur, hij was hierin aan MICHAËLIS gelijkvormig, meer een kamergeleerde, en zag dikwijls, gelijk men pleegt te zeggen, het woud wegens de boomen niet. — Hij verhaalt ons zelf, hoe, toen hij nog een knaap was, zijn vader eens op eene verkooping eene geheele menigte boeken bij de el gekocht had, zoodat hem de eerste deelen van een werk ten deel vielen, terwijl de volgende in andere handen kwamen. Deze op goed geluk bijeengeraapte boekerij maakte den eersten grondslag van SEMLERS studien uit. En daarin ligt iets

---

(1) Dat men in het weder opnemen van hetgeen door SEMLER en anderen werd over boord geworpen, soms *al te zorgvuldig* te werk gaat, mag waar zijn ten aanzien van zekere nadere bepalingen, waarmede men in het vervolg van tijd de echte oorspronkelijke Kerkleer omheind heeft, maar kan naauwelijks worden toegestemd omtrent de echte leer der Hervormers, zooals zij zuiver in de oorspronkelijke belijdenissen vervat is.

karakteristieks, iets symbolisch. Het wil mij bijna voorkomen, alsof ook wat SEMLER in talrijke deelen geschreven heeft slechts een fragment zij, alsof hij slechts tot de geschiedenis der nieuwere Godgeleerdheid de eerste deelen geleverd heeft, die ons onverstaanbaar blijven, zonder de volgende, waaraan de tijd verder schreef en nog schrijft, en waaruit wij dan eerst het vroegere leeren verstaan. Ook heeft over het gemeen zijne rijke wetenschap, welke hem niemand betwisten zal, iets dat naar een chaös gelijk, iets ongeregeld dooreenloopends in zich, waaraan een doordacht plan ontbreekt; gelijk dan ook zijn stijl, zoowel in het Duitsch, als in het Latijn, alle netheid en zuiverheid mist. Doch, ik vergeet, dat wij SEMLER eerst als student te *Halle* achtergelaten hebben. Wij zijn zijn uiterlijk leven vooruitgelopen, daar wij ons thans reeds het beeld van zijn verstandelijk wezen ontworpen hebben, gelijk het eerst later voltooid werd. Laat mij in het kort het overige vervolgen.

Nadat SEMLER te *Halle* zich meer en meer aan den vrijgevigigen BAUMGARTEN aangesloten had, wiens huisgenoot hij ten laatste werd, nadat hij zich reeds door onderscheiden letterkundigen arbeid een zekeren naam gemaakt had, kwam hij in het jaar 1749 te *Coburg*, waar hij den titel van professor verkreeg en bij de Godgeleerde studiën het nieuwsblad van die plaats zamenstelde. In het jaar 1751 bekwam hij het hoogleeraarsambt in de geschiedenis en (merkwaardiger wijze ook dat in de) dichtkunst op de toenmalige kleine universiteit *Altorf*; doch reeds een jaar daarna werd hij door tusschenkomst van BAUMGARTEN aan den theologischen leerstoel te *Halle* beroepen, waar hij de oude vriendschap

met zijnen voormaligen leermeester vernieuwde, en tot deszelfs dood aan zijne zijde arbeidde. — Met welke gevoelens SEMLER zijn leeraarsambt aanvaardde, mogen diegenen van hem zelve vernemen, die hem zoo gaarne van ligtvaardigheid en van een' onvromen zin beschuldigen. Hij zag dat beroep voor een beroep van God aan, hetwelk hij moest opvolgen (*). » Zoo gewillig, zegt hij, zoo onderworpen was ik aan Gods regering, en daarom ook gerustgesteld en over alle mogelijke veranderingen onbezorgd, dewijl ik de onderwerping dagelijks meer leerde kennen en beminnen. Er is toch iets bijzonders in het eigen geweten, en niemand van alle menschen kan zijn gang en zijne rigting bestemmen of veranderen. Ik weet wel, dat andere tijdgenooten, die dezen weg nooit gegaan zijn, dit anders noemen: » goed meenen, een regt goede man, het verstand ontbreekt hem inderdaad, hij zal het wel ondervinden enz." *Nu, er moeten ook ten minste eenige zoodanige mannen zijn, die hun geweten volgen en den moed hebben, al het overige te verdragen.* SEMLER verborg zich de onaangenaamheden niet, waarin hij met de Hallische Piëtisten zoude verward worden. Hij had een voorgevoel van » Godgeleerde bespieders." Nogtans besloot hij, nadat hij de zaak voor God overwogen had, de plaats aan te nemen. Met de grootste naauwgezetheid aanvaardde hij zijn ambt, nadat hij te voren den graad van doctor aangenomen had. Verre verwijderd, van zich op deze waardigheid te verheffen, belijdt hij, dat hij het ook bij zijne disputatie ondervonden had,

---

(*) Lebensgeschichte I. S. 180.

hoe het nog heden ten dage waar zij, dat God den nederigen genade geeft. Hij werd tot eene stille inkeering in zich zelven gebragt, en het ontbrak hem (gelijk hij zelf zegt) niet aan steeds nieuwe redenen, om God verder te vertrouwen en zich dit vertrouwen door opregte dankbaarheid gemakkelijker te maken. Dikwijls bleef hij tot 2, 3 ure des nachts op, om zich tot zijne collegiën voor te bereiden, of gelijk hij zich uitdrukt » *om werkelijk aandachtig en naauwgezet te kunnen lezen*; want den grooten omvang der bestemming van de akademische voordragt had ik van het begin af mij *zeer ernstig* voorgehouden, ik wist het zeer goed, dat de professor daar was om des ambts wille, niet om zijne bezoldiging gemakkelijk te genieten.”

In zijne zeer uitgebreide akademische werkzaamheid kunnen wij hier niet verder ons verdiepen. Naar alle zijde werkte hij opwekkend, wel is waar meer negatief, opruimend en dikwijls niet ter regter plaatse. Voornamelijk vestigde hij door zijn geschrift over het vrij onderzoek van den kanon de opmerkzaamheid op de geschiedenis van het ontstaan des Bijbels van zijne menschelijke zijde, als eene verzameling van boeken, die uit verschillende tijden en van verschillende schrijvers afkomstig zijn. Niet al deze boeken hadden voor hem hetzelfde gezag; vele, als b. v. het Hooge Lied, wenschte hij in het belang der Godsdienst uit de verzameling verwijderd. Ook in de openbaring van JOHANNES kon zich zijn van alle poëtische beschouwingswijze vervreemde geest niet vinden. Voorzeker liet hij zich hij deze oordeelvellingen al te zeer door zijn goeddunken en zijne meeningen leiden, zonder het hierin tot zekere, algemeen geldige grondstellingen te brengen.

In de Kerkgeschiedenis der vroegere eeuwen oefende hij insgelijks eene zeer stoute, menig tot hiertoe geloovig aangenomen getuigenis verwerpende en vernietigende kritiek. In de geloofsleer verwees hij naar de veranderingen, welke de Christelijke leerstellingen op verschillende tijden beleefd hadden. *Hij* was het toch, die de eerste opwekking tot *die* wetenschap gaf, welke naderhand onder den naam van *geschiedenis der leerstellingen* in den kring der Godgeleerde studiën ingevoerd werd. Maar niet slechts in de Kerkgeschiedenis en Kerkleer, ook in de geschiedenis en leer des Bijbels meende hij datgene, wat tot de beschaving van den toenmaligen tijd en tot de voorstellingen van het Joodsche volk behoorde, van *datgene* te moeten scheiden, wat eene eeuwig geldende leerwaarde in zich sloot. Zoo rekende hij namelijk de voorstelling van den duivel en de door den duivel bezetenen (de demonischen) tot de eerste klasse, en zocht ook de verdere voorstellingen van den Messias, van de beteekenis der offeranden enz. voornamelijk in hare Joodsch *nationale* beteekenis op te vatten, en aan te toonen, hoe zich aan *deze* de Christelijke leerstelling verbonden, en hoe zij zich van dezen toevalligen vorm weder te ontdoen had. Ook dit streven, om de leerstellingen in haar ontstaan te vervolgen, dezelve naar hare menschelijk geschiedkundige zijde te begrijpen, de kern van de schaal te ontdoen, was op zich zelve voorzeker niets kwaads, het was in het belang eener onbevangene wetenschap en eener naar klaarheid staande Godsdienst zelfs verdienstelijk. Maar toch gebeurde het hem, dat hij slechts bij het meest nabij liggende staan bleef, zonder in den dieperen inhoud der leerstel-

lingen in te dringen, en dat hij ook veel van datgene als bloote voorstelling van tijd en plaats verwierp, wat ten laatste toch tot het eigenlijk wezen en karakter des Christendoms behoort. Daar hij dan het *blijvende* in het Christendom meest tot datgene bepaalde, wat volgens zijne uitdrukking tot 's *menschen verbetering* diende, mag hem inderdaad het verwijt treffen, dat hij dat gevoelen voorbereidde, hetwelk de godsdienst des Christendoms tot eene bloote bruikbare zedeleer maakte, ofschoon hij voor *zijn* persoon gewis meer dan dit in het Christendom vond. Hoe ernstig het ten minste SEMLER bij al zijne stoute kritiek met *datgene* nam, wat hij zijne bijzondere Godsdienst noemde, daarvan ontmoeten wij in zijn leven overal de treffendste getuigenissen. Hij doet geen stap verder op de baan zijns levens, zonder een' blik te slaan naar boven en een naar binnen. Hoe vroom-teeder spreekt hij van het verkrijgen zijner bruid en de huwelijksvereeniging, welke hij vóór zijne beroeping naar *Altorf* te *Coburg* aangegaan had met de dochter van zijne toenmalige gastvrouw. »Ik alleen weet het, zegt hij, hoe mijn gemoed geheel neergedrukt was in dezen tijd, hoe geheel zonder moed en rust ik dag en nacht doorbragt, tot ik mij onder de algemeene wet der eenige hoogste regering Gods leerde schikken ... mijn gemoed begon zich ernstiger tot God te verheffen en in eene diepe, geheele onderwerping ... van eigen onrust los te worden.» — En toen de verbindtenis zoo goed als klaar was, vaart hij voort: »Het is niet noodig, dat ik het verhaal, wat mijn gevoel voor heilige schaamtevolle dankbaarheid jegens God insloot, hoe zeer ik mij beijverde, deze inwendige stilte en on-

derwerping te behouden als den zekersten grond van een voorzigtig en voordeelig gedrag.”

Van zijn huiselijk leven en zijne Christelijke opvoeding krijgen wij insgelijks een' voordeeligen indruk (*), wanneer hij ons verhaalt, hoe zijne vrouw ook onder het studeren zich met haren vrouwelijken arbeid bij hem nedergezet en hoe hij midden onder het gewoel en spelen der kinderen gestudeerd had. » Wij hadden de kinderen steeds om ons, wanneer zij niet bij hunne meesters zijn moesten, wij hebben hun het lezen meest zelve geleerd, alsdan oefenden wij hen, dat zij bij beurt ons een lied, een psalm, of eenige bladzijden uit een goed boek voorlezen moesten, wij leerden hen een lied medezingen en vraagden hun daarover. GELLERTS liederen leerden zij van buiten... In onzen kring was louter rust en tevredenheid, het gezin zag en hoorde niets dubbelzinnigs, laat staan dan eenige wanorde, ieder gevoelde de meerderheid der vrouw in alle voorkomende bezigheden, ieder zag onze gelijke liefde en overeenstemming. In alle bloot huiselijke zaken hing ik geheel af van de inrigting en de kennis eener zoo trouwe huismoeder. Ik liet ontvangst en uitgave in hare handen. Zoo is 20 jaren lang eene groote gelijkvormigheid in ons leven onderhouden geworden, wij en onze kinderen wisten en gevoelden het, dat wij de allernaaste naauwste maatschappij op de geheele wereld waren en alzoo namen wij de daaruit ontstaande pligten zonder geruisch en zonder uitzondering waar. Er was wel is waar toenmaal nog weinig over opvoeding *geschreven* geworden,

---

(*) Lebensgeschichte S. 249, 283.

maar *wij* schepten uit de reine bron, *de Godsdienst*, en het ontbrak ons aan niets, schoon wij ook veel luister ontbeerden."

Doch bijzonder aanbevelend voor zijn practisch Christendom is de wijze, waarop hij ons den dood zijner hoopvolle dochter van 21 jaren meldt, welke zijne kort te voren gestorven echtgenoot spoedig volgde. » Ik had haar 's avonds (zoo verhaalt hij ons) weder mijnen zegen gegeven omstreeks 9 ure. Ik had mij met kommer juist te bed gelegd, toen zij naar beneden zond, om mij bij haar te verzoeken. » Vergeef, beste vader, dat ik u zoo noodig heb, help mij in het geloof en welgemoed als uwe Christelijke dochter te sterven." Ik verhief mijn hart en sprak iets van het groote onderscheid der onzichtbare wereld Gods, waarin zij spoedig een gelukkig lid zijn zoude. Zij voer voort uit liederen, daar ik haar slechts zeer weinig toevoegde. Toen ik haar zeide: Allerliefste! spoedig komt gij bij uwe waardige moeder; antwoordde zij zeer bewogen: ja, welke vreugde zal dat wezen! Ik viel neder voor haar bed en beval hare ziel in Gods almachtige, oneindige kracht. Vroeg bezocht ik haar weder voor het collegie. Hebt gij het nog onthouden, beste! liefste!" » Gij zijt mijne dewijl ik u vatte." O, ja, zeide zij, en herhaalde het vers: » Heer mijne schuilplaats, bron aller vreugde." » Eeuwige," zeide ik. Ik verliet haar nog tadelijk zeker, dat het niet zoo spoedig zoude afgelopen zijn. Maar men riep mij uit het collegie, dat ik nog even haar eenige groote woorden toeroepen konde, en nu haren heerlijken geest aan God gaarne weder overgaf en hare vrome oogen zelf toedrukte. Nu veranderde zich mijne onrustige droefheid in

stil nadenken, en eene zeer stille tevredenheid met Gods wijzen wil. Ik weet het, welk eene vreugde het is, iemand der zijnen in het sterven zoo rustig gezien te hebben, en te weten, dat men aandeel gehad heeft aan zulk eene opvoeding. Dank nog, opentlijken dank, ook den goeden naauwgezeten leermeesters, welke zij, buiten mij, gehad heeft. Ik beveel eene goede Christelijke opvoeding uit ondervinding aan alle goede voorzigtige ouders aan, daar tegenwoordig van eene uitdrukkelijke *niet* Christelijke opvoeding van menschen gesproken en geschreven wordt. *Zoo Christelijk en schoon sterven Christelijk opgevoede menschen reeds sinds vele eeuwen.* Of andere voorbeelden, grooter en beter uitvallen, zal eerst blijken." De laatste woorden hebben blijkbaar eene polemische betrekking op de toenmalige opvoedingsstelsels, zooals zij bijzonder door BASEDOW in *Duitschland* verbreid werden. — En dat is nu juist het merkwaardigste, dat SEMLER, zonder zijne grondbegrippen zelve te veranderen, later even zoo beslissend tegen de deïstische en naturalistische pogingen optrad, als hij het eerst de orthodoxie en het Piëtismus bestreed. Zoo zullen wij hem niet slechts tegen den verlichter BASEDOW, maar ook tegen de Wolfenbuttelsche fragmenten en tegen den neoloog C. F. BAHRDT zien optreden. Ja, zoo zeer SEMLER in het begin het Piëtismus als eene veelzijdige rigting bestreed, daar hij het naar zijne jeugdige indrukken ongunstigbeoordeelen moest, zoo zeer wist hij ook deszelfs achttingwaardige zijde weder te doen uitkomen en te waarderen. Slechts met de *Godgeleerdheid* der Piëtisten kon hij (na de scheiding welke hij meende te moeten maken) zich niet vereenigen, de

Godsdienst, zooals zij uit de gezindheid en de daden der beteren doorstraalde, was hem eerwaardig. Doch nog meer dan de Piëtisten stonden de eigenlijke *Mystieken* bij hem in achting. Hij belijdt het zelf, dat hij langen tijd de gewone oordeelvellingen hieromtrent gedeeld had, maar hij had later de *Mystieken* veel zachter leeren beoordeelen. Zoo verschaften hem J. BÖHM's schriften een geheel bijzonder, heimelijk genoegen. Men kan, zoo zegt hij (*) in het gemeen van de *Mystieken*, den zachtmoedigen, reinen geest, de ernstige heilige gezindheid van zulke Christenen roemen en kennen, zonder al hunne stappen, al hunne oordeelvellingen zelve te billijken en na te volgen. De werkelijke geest van het Christendom, in onderscheiding van het *Naturalismus*, laat zich uit dergelijke kleine schriften het gemakkelijkste kennen; innigste, reinste, heilige orde der zielskrachten... duidt het Christelijke en werkzame des Christendoms aan, hetwelk in het *Naturalismus* in het geheel niet is en niet zijn kan,"... » Ik heb omtrent al deze genootschappen van tijd tot tijd veel zachter oordeelvellingen aangenomen, dan ik in den beginne opgevat had; zelfs den samenhang der Hernhuttersche nieuwe partij heb ik naderhand zachter beoordeeld."

Ja, alsöf de geest der *Mystiek* zich aan den bezonnen verstandsmensch, waarvoor men gemeenlijk SEMLER houdt, had willen wreken, sleepte dezelve hem zelfs op het einde zijns levens in de ondiepten der alchymie en goudmakerij weg. SEMLER stierf den 14^{den} Maart 1791 in een ouderdom van 76 ja-

---

(*) Lebensbeschreibung S. 269.

ren. — Wij hebben in hem een' man leeren kennen, die met den eenen voet nog vast stond op den ouden grond eener degelijke, vrome, Duitsch-protestantsche opvoeding, terwijl hij den anderen voorwaarts zette in den nieuwen tijd, waarin zoo-veel geschokt werd dat thans nog vast stond en aan welks poorten hij zelf schudde. Met zijne zoo-genoomde *bijzondere Godsdienst* behoorde hij (schoon hij het niet toestemmen wilde) tot den ouden tijd, of veeleer hij teerde nog mede van het kapitaal, dat zich sedert LUTHERS dagen in de Protestantsche Kerk opeengehoopt en door mannen als ARND en SPENER in zegen vermeerderd had, terwijl hij zijne *Godgeleerdheid* van den samenhang met de vroegere denkwijze niet zonder geweldigen strijd losrukte. Met het hart was hij, uit het standpunt der nieuwe verlichting beschouwd, voor menigeen ten minste een Piëtist, met het verstand en de wetenschap werd hij het hoofd van het Rationalismus, waarvoor ook gewoonlijk de geschiedenis hem uitgeeft. Doch de tegenstrijdigheid tusschen Piëtismus en Rationalismus was wel in hem zelven minder groot, dan dezelve ons thans, na meer dan eene halve eeuw, toeschijnen mag, daar de tegenstellingen sedert veel scherper uit elkander getreden zijn en de strijd zich op velerlei wijze verwikkeld heeft. Reeds de volgende bijeenkomst zal ons toonen, tot welke uitersten en langs welke afgronden de eenmaal opgewekte kritische rigting heenvoerde; en waarvoor SEMLERS geest met bang voorgevoel zich ontzette.

DE RTIENDE VOORLEZING.

LESSING. DE WOLFENBUTTELSCHE FRAGMENTEN. STRIJD MET M.
GÖTZE. BETREKKING VAN BIJBEL EN CHRISTENDOM. LESSINGS
NATHAN. DE OPVOEDING VAN HET MENSCHENGESLACHT. EEN
WOORD VAN DEN OUDEN LESSING.

Op het gebied der *wetenschappelijke Godgeleerdheid* zagen wij in gelijke mate, als op het gebied der *poëzij en letterkunde* zich eene omwenteling voorbereiden, aan welker vruchten wij nog zelfs menig jaar zullen uit te lezen hebben, eer wij omtrent den zuiveren opbrengst van den oogst volkomen grondig zullen kunnen oordeelen. Beiderlei gebied, het poëtisch letterkundige en het Godgeleerde, lagen overigens toenmaals nog als door eene kloof gescheiden van elkander en de arbeiders op het eene veld lieten die op het andere rustig begaan. De geleerde ridder MICHAËLIS en de jongere dichter van gelijken naam hadden juist niets dan den naam gemeen, en wanneer SEMLER een tijdlang een leerstoel der dichtkunst bekleedde, zoo was dit bijna eene satire op de dichtkunst zelve. Doch nu ontmoeten wij een' man, die, om aan-

stonds de beide schijnbaar tegenovergestelde polen te noemen, de *dramatische* wereld en de *theologische* even magtig schokte, die met zijn kritisch verstand op beide invloed uitgeoefend en eene polemiek in de kunst zoowel als in de Godsdienst te voorschijn geroepen heeft, zonder dat hij zelf een volledig stelsel noch aan den eenen, noch aan den anderen kant ons achtergelaten had; ja, zonder dat hij dichter (in den engeren zin des woords), en zonder dat hij Godgeleerde van beroep was. Hij was *criticus* aan beide zijden. GOTTHOLDE EPHRAIM LESSING (*), geboren den 22sten Januarij 1729 te *Camenz*, in den *Opperlausnitz*, de zoon van een' Luthersch predikant van opregte, vrome gezindheid en van uitstekende geschiedkundige geleerdheid, had reeds vroeg eene opvoeding genoten, welke zoowel de wetenschappelijke als de Christelijke beschaving van den knaap in het oog had. De ouders hadden hem vroeg leeren bidden en hem het vlijtig Bijbel-lezen, gelijk het ook als dagelijksche Godsdienst in den huiselijken kring uitgeoefend werd, ten pligt gemaakt; ja, de geestelijke liederen, welke hij leerde, wekten in hem de eerste vonken van dichtertelijke geestdrift. Met deze Godsdienstige beschaving ging de vroegtijdige verlichting hand in hand, daar de vader reeds den vijfjarigen knaap niet slechts inprentte, *wat* hij gelooven, maar ook *hoe* en *waarom* hij gelooven moest. Vroeg openbaarde zich in den knaap de geest der zelfstandigheid en

---

(*) Wij volgen zoowel de levensbeschrijving van zijnen broeder, Berlijn 1793, III, als die van SCHINK (in het 31ste deeltje der Berlijner uitgave 1771—1794) en herinneren een opstel van SCHENKEL in het Zwitsersch museum.

het bewustzijn van datgene, wat zijne toekomstige bestemming was. Toen hem een schilder bij eene vogelkooi met een vogel er in schilderen wilde, gelijk het hem voor het beeld van een kind gepast scheen, protesteerde daartegen de kleine LESSING; hij wilde zich liever onder een hoop boeken geschilderd zien! Op de vorstenschool te *Meissen*, waar zijne ouders hem heen zonden, maakte LESSING vroegtijdig goede vorderingen. Reeds hier werd de lust tot *zelfdenken* krachtig in hem opgewekt. De gewone schoolarbeid was niet voldoende, om zijnen vlug denkenden geest genoeg bezig te houden, zoodat de rector der school tot zijn' vader zeide: » dat is een paard, hetwelk dubbel voeder hebben moet. De lessen, die anderen te moeilijk zijn, vallen hem ligt, wij kunnen hem bijna niet meer gebruiken." De conrector gaf hem eenigzins verdrietig over zijn' voorbarigen aard den spotnaam van » *de admirable Lessing*," en deze kreeg hij ook bij zijne medeleerlingen; doch hij verdiende dien als eernaam bij zijne tijdgenooten. — De ouders van LESSING wenschten hem tot Godgeleerde te maken, de moeder inzonderheid koesterde de gedachte, dat haar GOTTHOLD EPHRAÏM » een regte Godsman zoude worden." Doch LESSING toonde daartoe geene neiging, als in het gemeen tot geene zoogenoemde broodwetenschap. Te *Leipzig* hoorde hij den geleerden ERNESTI, met de overige leeraars bemoeide hij zich weinig. Ook de vrome GELLERT was hem evenals GOETHE te nauwgezet vroom, te klagend, te zwaarmoedig. Daarentegen wist LESSING spoedig een' kring van jongere vrienden om zich te verzamelen, die zich in de dichtkunst oefenden, en spoedig verschenen in een

Hamburgsch weekblad de eerste voortbrengselen der jonge dichters. Daarbij was hij er evenzeer op bedacht, om zijn ligchaam sterkte en vaardigheid, als zijnen geestvoedsel te geven. Hij leerde rijden, dansen, schermen, hetwelk de moeder voor zondig wezen, de vader ten minste voor eene overtollige zaak verklaarde, welke onnutte kosten veroorzaakte. Doch bij deze kleine zorgen voegde zich spoedig eene grootere en gewigtigere. Onder de jonge lieden van LESSINGS omgang bevond er zich een, die bereids door zijne vrije gevoelens over de Bijbelsche wonderen zich in den roep van een' vrijgeest gebracht had, met name CHRISTOFFEL MYLIUS. De omgang zoowel met dezen ook in het uiterlijke een liederlijk leven leidenden mensch, als met tooneelspelers, wierp ook op LESSING een nadeelig licht, en de roep daarvan maakte inzonderheid zijne ouders bekommerd, voornamelijk had het de goede moeder verdrotten, dat hij de boterkoekjes welke zij hem op Kersmis bezorgd had, bij eene flesch wijn met eenige komedianten opgesmuld had. LESSING was een te brave zoon, om dezen kommer op de ziel der ouders te laten drukken. In de strengste winterkoude volgde hij eene oproeping naar het vaderlijk huis en zocht de beangstigden door den persoonlijken indruk, dien hij op hen zelf maakte, gerust te stellen. Hij onderhield zich met den vader over ernstige godgeleerde zaken, en om de moeder te toonen, dat hij ieder oogenblik prediker konde worden, schreef hij haar eene predikatie. Zoo bleef hij tot Paschen in de pastorie te *Camenz*, en men scheidde verzoend van elkander. Nogtans trok hem, toen hij te *Leipzig* wedergekeerd was, zijne neiging steeds meer tot het tooneel. Het was gene

gemeene zucht tot verstrooijing , wat hem daarheen trok , het was de drift en wij mogen wel zeggen de roeping , welke hij in zich gevoelde , om het Duitsche tooneel , dat toen eerst de kinderschoenen begon uit te trekken , onder zijn toezigt te nemen en het tot een hooger trap van kunstvolmaking te brengen. Hij zelf was bereids om dezen tijd als dramatisch dichter opgetreden. Intusschen verkoelde door den gezonken ijver der Leipziger tooneel-spelers ook de zijne aanmerkelijk. Hij verliet *Leipzig* en volgde zijnen vriend MYLIUS naar *Berlijn*. Maar juist dit vermeerderde de bezorgdheid der ouders. *Berlijn* stond juist toenmaals (onder de regering van FREDERIK den Groote) in den roep der uiterste vrijgeesterij , en niet minder vriend MYLIUS. LESSING kreeg een' brief met bittere verwijten van zijnen vader en met bevel terstond naar huis te komen. Intusschen zocht LESSING schriftelijk zijne ouders gerust te stellen en hun voornamelijk begripelijk te maken , dat de lust voor het tooneel niet tegen een welbegrepen Christendom streed. Om het bewijs daarvan te leveren , beloofde hij eerstdaags eene komedie te zullen vervaardigen , welke hij den *Vrijgeest* betitelde en die het drijven en wezen der vrijgeesten belagchelijk en verachtelijk moest maken. Daarbij schreef hij nog de woorden , die met betrekking tot zijne godsdienstige denkwijze hoogst belangrijk zijn : » de tijd zal leeren , of *hij* een beter Christen is , die de grondstellingen der Christelijke leer in het *geheugen* , en dikwijls , zonder ze te verstaan , in den *mond* heeft , ter kerk gaat , en alle gebruiken in acht neemt , dewijl zij gewoon zijn , of hij , die eenmaal verstandig *getwijfeld* heeft , en door den weg van *onderzoek* tot

overtuiging gekomen is, of ten minste getracht heeft, daartoe te komen. De Christelijke Godsdienst is geen werk, dat men van zijne ouders op trouwen geloof aannemen moet. De meesten erfden haar wel van hen, even als hun vermogen; maar zij toonen door hun gedrag ook, welke regtschappen Christenen zij zijn. Zoolang ik niet zie, dat een der voornaamste geboden des Christendoms om zijnen vijand lief te hebben, beter waargenomen wordt, zoo lang twijfel ik, of diegenen Christenen zijn, die zich daarvoor uitgeven."

Op den wensch zijner ouders begaf zich wel is waar LESSING, nadat hij zich nog eenigen tijd te *Berlijn* opgehouden had (*), naar *Wittenberg*, waar tevens zijn broeder in de Godgeleerdheid studeerde, en waar hij de waardigheid van magister aannam, zonder echter in zijn leven daar gebruik van te maken. Onder anderen zette hij hier KLOPSTOCK'S *Messiade* in het Latijn over, om dezelve meer verstaanbaar te maken. Doch na verloop van een jaar keerde hij reeds weder naar *Berlijn* terug, waar hij voor zijn' vriend MYLIUS het Vossisch nieuwsblad redigeerde en zich daardoor nieuwe verwijten van huis op den hals haalde. Een dagblad-schrijver en een tooneelschrijver golden beiden bij LESSINGS vader even veel. Maar spoedig werd deze weder verzoend door den zich steeds verder verbreidenden letterkundigen roep van zijnen zoon. En zoo liet hij hem dan van nu af in zijne dramati-

---

(*) In dezen tijd valt de kennismaking met VOLTAIRES geheimschrijver, RICHIER DE LOUVOIS, en zijn strijd met VOLTAIRE zelve. Beiden waren zeer verschillende geesten, zij moesten elkander terugstooten.

sche studiën voortgaan. In dezen tijd van het tweede verblijf te *Berlijn* valt ook LESSINGS kennis-making met NICOLAI en MENDELSSOHN, welke beiden tot de woordvoerders der verlichting en der Deïstische denkwijze behoorden; echter deelde LESSING geenszins in alles de meeningen dezer vrienden, veeleer deed het hem genoegen, met hen te redetwisten en hen ook wel zijne meerderheid te doen gevoelen. Met deze beiden gaf hij ook van het jaar 1757 af de bibliotheek der fraaije wetenschappen en in het jaar 1759 de Litteratuurbrieven uit, welke zooveel invloed op de geschiedenis van den Duitschen geest uitgeoefend hebben, dat van dezelve een nieuw tijdperk dagteekent. In het jaar 1760 werd hij lid der Berlijnser akademie. Om dezen tijd waren ook eenigen zijner voornaamste dramatische werken verschenen. Nadat hij een' tijd lang als geheimschrijver bij den generaal TAUENZIEN te *Breslau* geleefd, daarna zich weder naar *Berlijn* begeven had, nam hij in het jaar 1767 eene aanstelling te *Hamburg* aan, welke hem weder naauwer aan het tooneel verbond, voor welks geheele hervorming hij in zijne dramaturgische bladeren werkzaam was; voornamelijk bestreed hij den Fransch-Voltaireschen smaak. Maar midden in zijne Hamburger tooneel-wereld maakte hij tevens ook persoonlijke kennis met den senior en eersten predikant JOHAN MELCHIOR GÖTZE, met wien hij naderhand in den beroemden Godgeleerden strijd geraakte. — GÖTZE, een man die bij zijne strenge Luthersche orthodoxie eene degelijke geleerdheid wist te waarderen en zelfs eene rijke mate van historische kennis bezat, was niet weinig verwonderd, in den criticus van het tooneel en den komedieschrijver een' man te vin-

den, die in het gansche uitgebreide gebied der wetenschappen voet gewonnen had en die bovendien in de Angsburgsche Confessie en de theologische zaken beter bedreven was, dan menig candidaat. Hij vatte meer en meer genegenheid op voor den man, dien hij eerst als een halve Heiden verfoeid had, en liet zich ook wel eene flesch rijnwijn niet berouwen, om den welkomen gast bij zijne geestrijke gesprekken vast te houden. Ja, wat het meest in het oogvallend was, GÖTZE bemerkte tot zijne groote vreugde, dat LESSING in het geheel niet zoo onvoorwaardelijk in den toon der oppervlakkige verlichters instemde, maar de oude degelijke orthodoxie meer regt liet wedervaren, dan hij hem toevertrouwde. Ja, het verblijdde hem hartelijk, dat LESSING zijnen ambtgenoot, den nieuwerwetschen prediker aan de Katharinakerk, ALBERTI, naar wien toenmaals de zoogenoemde verlichte en beschaafde wereld van *Hamburg* heenliep, en tegen wien GÖTZE dapper te velde trok, geen smaak voor zich kon inboezemen.

De verplaatsing van LESSING naar *Wolfenbüttel* in het jaar 1770, werwaarts hij als bibliothecaris aan de daar aanwezige hertogelijke bibliotheek be-roepen werd, voerde hem uit de dramatische wereld, voor welke hij te *Hamburg* geleefd en gestreden had, nu volkomen op het strijdperk der theologische, doch veroorzaakte ook de breuk met den predikant GÖTZE.

LESSING had begonnen, onderscheidene nog niet ontdekte schatten der Wolfenbüttelsche bibliotheek openbaar te maken, waartoe voornamelijk het beroemde geschrift van BERENGARIUS van *Tours* (uit de XI^{de} eeuw) over het Avondmaal behoorde, hetwelk

hij daar ontdekte en dat, dewijl het over het toenmalig geschild groot licht verspreidde, als een buitengemeen gelukkige vond door de theologische wereld met een waar gejuich begroet werd. Maar bij deze geruste, geleerde mededeelingen van oude begravene schatten bleef het niet. LESSING bevorderde ook het drukken van nieuwigheden en gaf onder zijne bescherming uit, wat anderen onder hunnen naam niet zouden gewaagd hebben. De mededeelingen der zoogenoemde *Wolfenbüttelsche fragmenten*, of fragmenten van een' Wolfenbüttelschen ongenoemde, van het jaar 1774 af, bragten eene algemeene beweging der gemoederen voort, die eenigzins met die te vergelijken is, welke het leven van JEZUS van STRAUSS in onzen tijd veroorzaakt heeft, ofschoon beide werken van zeer verschillende, ja tegenstrijdige stellingen uitgaan. De Fragmentist stelde zich niet op een' *mythischen*, maar op een' *historischen* grond. Hem was alles, wat de Evangelisten verhalen, niet eenige vrome verbeelding van eenen idealiserenden tijd, maar eigenlijke en opzettelijke geschiedverhaling; doch de heilige geschiedenis wordt onder zijne handen eene ongewijde; de schrijvers worden van een geheim plan beschuldigd en niet onduidelijk tot bedriegers bestempeld. Dit geldt inzonderheid van het sterkste der Fragmenten, dat in het jaar 1777 onder den titel »over het doel van JEZUS en Zijne discipelen" in het licht verscheen. Volgens dit fragment zoude het JEZUS doel geweest zijn, om het Jodendom te hervormen en werkelijk ten spijt van de Romeinsche wereldheerschappij een aardsch Messiasrijk op te rigten. Eerst toen dit stoute plan schipbreuk geleden had en toen de beramer van hetzelfde

aan het kruis gestorven was, hadden de discipelen aan de leer van Gods koningrijk eene geestelijke beteekenis gegeven en hadden nu ook de geschiedenis van JEZUS opstanding uitgevonden. In een bijzonder fragment werd nog het onzamenhangende en tegenstrijdige der Evangelische berigten over deze daadzaak der Opstanding en de uiterlijke toedragt derzelve in oogenschouw genomen en daaruit juist tot de onzuiverheid der bronnen besloten, waaruit dezelve haren oorsprong nam. Terwijl alzoo naar de nieuwere hypothese van STRAUSS de Evangelische geschiedenis als een voortbrengsel van vrome geestverrukking opgevat wordt, zoo verschijnt zij hier als het uitvloeisel eener koude, listige berekening. Doch de indruk, dien zoowel deze als geene hypothese te weeg bragt, was in het algemeen dezelfde.

Zeër aanschouwelijk en iets dergelijks in onzen tijd herinnerd, is ten minste de schildering, welke SEMLER (*) ons geeft: » Een soort van verbazing was het gevolg, zelfs bij vele *Politicians*; misnoegen bij nog meerder stillere waardige menschen; ligtzinnige scherts en *opzettelijke ontwikkeling der hier slechts ontworpen spotternijen*; deze breidde zich vooral onder vele jonge geleerden uit, van welke het in wijderen omtrek rondging, tot burgers en zulke deelnemers toe, waarop de ongenoemde zeker in het geheel niet gerekend had . . . . Menige denkende ernstige jongelingen, die zich aan het Christelijk leeraarsambt toegewijd hadden, vonden zich in groote verlegenheid wegens hunne eigene zoo

---

(*) Beantwortung der Fragmente eines Ungenannten. Halle 1779., 8. (in de Voorrede).

geschokte overtuiging; menigen besloten, liever eene andere bestemming van hunne toekomstige levenswijze te kiezen, dan zoo lang in toenemende onzekerheid en zonder werkelijke vermeerdering van kennis te blijven..." In menige stad waren er lezers, die beweerden, dat deze fragmenten in het geheel niet *konden* wederlegd worden, de Godgeleerden konden wel allerlei daartegen schrijven en zeggen, maar wie was zeker, dat zij hetzelfde werkelijk geloofden? — Velen verwonderden zich ook, dat juist SEMLER tegen de Fragmentisten optreden wilde. Nogtans deed hij het, zooals hij verzekert, met de volste instemming zijns harten, en een rij van andere waardige geleerden sloot zich aan hem aan. Er ontwikkelde zich een strijd, die reeds toen de levensvraag des Christendoms in haar innerlijkste betrof, schoon dezelve ook met verschillende wapenen gevoerd werd. Dat LESSING slechts de *uitgever*, niet de *schrijver* der Fragmenten geweest is, is algemeen erkend, *wie* de eigenlijke schrijver? is tot op dit oogenblik niet volkomen uitgemaakt. Velen hebben den Hamburgschen schoolleeraar SAMUEL REIMARUS, die een groot vereerder en verbreider der zoogenoemde *natuurlijke* Godsdienst was, als zoodanig genoemd; echter is ook dit in nieuweren tijd bestreden geworden (*). Ons kan het intusschen onverschillig zijn. Zooveel is zeker, dat zich toenmaals het algemeene misnoegen het meest tegen den *uitgever* keerde. En wel zien wij den predikant GÖTZE in de voorste rijen der bestrijders

---

(*) ILLGEN's Zeitschrift für historische Theologie 1839. Heft 3. Intusschen zijn ook daardoor weder ophelderingen te voorschijn geroepen, welke wij nog niet als geëindigd kunnen beschouwen.

treden. Het is inderdaad slecht, wanneer lage en persoonlijke hartstogten dáár mede in het spel zijn, waar het eene groote zaak geldt, en waar men vooral een' reinen ijver voor de waarheid verwachten zoude. Of het werkelijk opgewekte gevoeligheid van den Hamburger predikant was, daarover dat LESSING hem eenen brief niet beantwoordde, waarin hij hem met eene geleerde vraag lastig gevallen had (hij moest voor hem op de bibliotheek plat duitsche Bijbeluitgaven vergelijken), laten wij aan zijne plaats. Zooveel blijkt uit den strijd, dat GÖTZE met een' vijand handgemeen was geworden, tegen wien hij in scherpheid der dialectiek niet opgewassen was. — LESSING drukte in zijnen »*Anti-Götze*» den ijverenden predikant door het overwigt van zijnen geest, en van daar mag het ook gekomen zijn, dat men thans nog zich gemeenlijk onder dezen armen, vernederden predikant GÖTZE een' duisterling van de grofste soort, een' ijverigen ignorant denkt, wat hij voorzeker niet was; want anders zoude hem LESSING niet de opmerkzaamheid verwaardigd hebben, welke hij hem vroegerschonk. LESSING wierp onder anderen GÖTZE het ergste ongelooft aan het Christendom voor, dewijl hij zich inbeeldde, dat het Christendom door zulke onderzoekingen schade konde lijden. Doch GÖTZE wilde dit verwijt niet aan zich laten komen. Hij gaf toe, dat het Christendom als zoodanig van dergelijke onderzoekingen niets te vreezen had, hij meende zelfs, dat men bescheiden twijfel zelfs wel voortbrengen mogt; alleen geloofde hij, dat het beter gedaan ware, wanneer dergelijke geschillen in den kring der geleerden bleven en niet voor het volk gebragt werden. Hij was niet bevreesd voor de

»objectieve Godsdienst», gelijk hij het noemde, welke trots alle aanvallen op dezelve zich nogtans staande zou houden, maar wel geloofde hij de »subjectieve Godsdienst» (de Godsdienst der bijzondere personen) daarbij in gevaar gebragt, daar vele zwakke gemoederen daardoor in hun geloof geschokt werden. En wie wil dit loochenen? Ook LESSING loochende het niet; maar hij meende, dat het goed was het vuur lucht te geven; hij vergeleek zich met den arts, die, wanneer een pest in aantogt is, deze niet verbergt, maar dezelve aan den gezondheidsraad ontdekt. Een predikant en een bibliothecaris, meende hij, waren twee verschillende dingen, zij staan tot elkander als een herder en een kruidenverzamelaar. De herder is voorzeker verplicht, zijne schapen op goede weide te voeren en de vergiftige kruiden, zoo hij kan, voor dezelve te verbergen. Maar de kruidenverzamelaar ga ook de vergiftige kruiden na en bringe ze ter kennis van de wetenschap. De *waarheid* ga boven alles, aan haar moesten alle andere inzigten, zelfs die op de zalige gemoedsrust der bijzondere personen betrekking hebben, opgeofferd worden. »Steeds moeten, zegt LESSING (*), die weinigen, die nooit Christenen waren, nooit Christenen zijn zullen, die bloot onder den naam van Christenen hun onnadenkend leven zoo wegdroomen, steeds moet dit verachtelijk deel der Christenen voor de opening geschoven worden, waardoor het beter deel tot het licht doordringen wil.» Blijkbaar een hard woord, doch dat diep met dat gevoelen samenhangt, waarnaar de opklaring des

---

(*) Antigötze, Bd. VI. S. 207.

verstands als het hoogste goed dat tot iederen prijs gekocht moet worden, geschat, waarnaar de *afzonderlijke mensch* met zijn gemoed, zijne vrome gezindheid, zijne worstelingen en twijfelingen voor niets geacht wordt, wanneer slechts de menschheid als *geslacht* in het *denken* voortgaat, een gevoelen, dat, wanneer wij het tot op deszelfs diepsten wortel achtervolgen, met die pantheïstische wereldbeschouwing in verband staat, waarbij de persoonlijkheid van het individu nooit in aanmerking komt en verschooning der zwakken zelve voor zwakheid geldt. Voorzeker gaat de waarheid boven alles; maar welke waarheid? Niet *die* alleen, welke het verstand opklaart en het weten bevredigt, maar *die* waarheid, welke ons innerlijk vrij maakt, ons verbetert, ons heiligt, ons geheele wezen veredelt; *die* waarheid, welke, als een gemeenschappelijk goed voor allen, ook den nederigsten onder het volk boven den engen gezigtsskring zijner aard-sche grenzen en zijns aard-schen kommers verheft en die den wijssten tot ootmoed opwekt en hem leert zwijgen en aanbidden, waar het bereik van zijn verstand ophoudt. Dat de »niet denkende Christenen,” gelijk LESSING ze noemt, daarom geene Christenen of het verachtelijkste deel onder hen waren, wie zegt hem dit? Sedert wanneer is het bloote *denken* de maatstaf van het godsdienstige, de maatstaf van het Christelijke? Het Christendom waar het zijne waarheden verkondigt, maakt geen onderscheid tusschen denkenden en niet denkenden, maar tusschen geloovigen en ongeloovigen. — Ontvangbaarheid des gemoeds, reikhalzend verlangen naar het goddelijke, honger en dorst naar de gerechtigheid stelt het op den voorgrond, en

daarmede wendt het zich tot allen, tot geleerden en ongeleerden, tot de diepzinnigste denkers, zoo wel als tot de onmondigen, die aan het denken nog niet gewoon, en in den strijd der gedachten nog niet geoefend zijn. Dat alzoo de menigte der niet denkenden aan de denkenden opgeofferd moet worden, deze ongevoelige en bij allen schijn van verdraagzaamheid toch hoogst onverdraagzame, despotische vordering is noch Christelijk noch Protestantsch; maar hier geldt het woord des Heeren, dat ook de geringste onder de geringen niet moet geërgerd worden. Wel vergelijkt LESSING de kritische stormen met de stormen in de natuur, die ook menig kleine, enge hut met hare vreedzame omheining omverrukken, terwijl zij toch in het groot de lucht van kwade dampen zuiveren en den gezonden toestand herstellen; maar wij zijn toch, wanneer de storm loeit, met vrees vervuld voor de hut des armen, voor de teedere bloem welke door den storm geknakt wordt, en deze vrees kunnen wij niet als egoïstisch beschouwen, welke slechts voor het eigen prieeltje en voor de bloempotten heeft, die ons daarbij te gronde gaan, gelijk dit LESSING zijnen tegenstander verweet. LESSING was zooals bekend is een hartstogtelijk speler, die *hoog* speelde, die *alles* waagde. Zulk een mag het begrijpelijk vinden, dat men om het hoogste gewin der waarheid alles op het spel zette. Maar de bezorgde huisvader zal anders rekenen en voor zich en de zijnen beven, wanneer het geluk zijner kinderen op het spel staat!

Wij spreken hier slechts van den indruk, dien het op ons gemoed maakt, wanneer dergelijke stormen zich verheffen. Dezelve afwenden, dezelve

met geweld terugdringen, kunnen wij voorzeker niet. En daar moeten wij dan inderdaad LESSING het als eene Protestantsche grondstelling toegeven, dat met het bedekken en verbergen van twijfel in godsdienstige dingen in het geheel niets gedaan zij, en dat wanneer men het vuur aan de eene plaats meent gebluscht te hebben, het aan de andere des te sterker uitbreekt. Ook wij gelooven, dat men het vuur lucht geven *moet*, en hierin moeten wij den scherpzinnigen man volkomen toestemmen, wanneer hij den zoo dikwijls gegeven en dikwijls tot op den nieuwsten tijd herhaalden raad, dat men in zulke wetenschappelijke verhandelingen zich liever van de *Latijnsche* taal bedienen mogt, als onvoldoende van de hand wijst, daar het Latijn in het geheel niet de natuurlijke grenzen daarstelt tusschen diegenen, welke tegen den strijd opgewassen zijn, en hen die verschooning behoeven. Maar *dat* gelooven wij, dat men toch het vuur op de spaarzaamste wijze lucht geven, dat men niet moedwillig daarin roeren en zich wel wachten moet, de eenzijdige en dikwijls slechts vermeende vinding der wetenschap ten koste der algemeene godsdienstige en zedelijke welvaart te hoog te waarden. Wij willen den kruiden-verzamelaar niet hinderen, ook de vergiftige planten te verzamelen, maar den herder moeten wij toch achten, die de schapen voor het vergift zoekt te bewaren, dat voor *hen* vergift is, dewijl zij niet in staat zijn het te verteren. Kunnen wij het nu niet verhoeden, dat dergelijke wetenschappelijke en kritische onderzoekingen het volk bekend worden, voor hetwelk zij eenmaal niet bestemd zijn, zoo zullen wij ten minste alles aanwenden, om ze on-

VIII. D

schadelijk te maken. En daartoe kennen wij slechts één middel. Niet het aanheffen van een ontijdig jammergeschrei is het, wat hier helpt kan, zoo min als het voortbrengen van halve en scheeve tegengronden; maar tegen de negatieve kracht stellen men, waar men ze niet tegenhouden kan, eene des te sterkere positieve over. Waar de theoretische twijfel het sterkste geworden is, daar heeft dien reeds dikwijls de practisch zich bewijzende levenskracht des Christendoms weder ter neder geworpen; doch waar deze ontbroken heeft, daar heeft gene te allen tijde ingang gevonden. Door levendige vroomheid, door oefening in de Godzaligheid, door omgang met God en de werking van werkdadige liefde wordt de Christen zich van zijn schat dagelijks op nieuw bewust en helpt ook anderen aan dit bewustzijn, en het besluit van het werkelijk bezit tot den goeden grond van hetzelfde zal een ieder gemakkelijk vallen. *Dezen* weg kende ook LESSING zeer wel; hij kende dien beter, dan de meesten zijner tijdgenooten en dan velen zijner vijanden. »Wie in zijn huis vast zit,» meende hij, »die zou anderen over het fundament laten spreken, wat zij willen, zijn huis zou daarom toch niet instorten. Een dwaas, die dit fundament ondergraven wilde, alleen om te zien, of de lieden regt hadden!» — Maar juist daarin hadden het meest de ijveraars voorbijgezien, dat zij, in plaats van het vuur op krachtige wijze te stuiten, slechts alarm bliezen en door onregtvaardige verdachtmaking der wetenschap en door onverstandig smalen op dezelve, meer bedierven dan nut stichtten. Gewis, door het ontijdig overbrengen van geleerde geschillen op het practisch gebied, door

dien men soms op den kansel op boeken en schriften opmerkzaam maakte, welke men zoo even in de studeerkamer had leeren kennen en die anders nooit onder het volk zouden gekomen zijn, heeft men reeds dikwijls het kwaad eerst regt aangebragt, de vergiftige kruiden eerst op de weide overgeplant en de argelooze gemoederen noodeloos verontrust. Hierin mag wel ook de predikant GÖTZE gedwaald hebben, en in dit opzigt had LESSING niet zoo geheel onregt, wanneer hij beweerde, dat niemand meer ongeloovigen gemaakt had, dan de regtgeloo- vigen zelve (*). Verstandige Godgeleerden verloren intusschen ook bij deze stormen den moed niet. » De Christelijke Godsdienst, » zegt SEMLER, » be- hoeft zich geene verschooning of barmhartigheid af te bedelen — door vernedering en vreesach- tig kruipen; de dag zal het reeds openbaar maken, wie goud en zilver of stroo en stoppelen aan het vuur, het gevaar en de beproeving tegenstelt.”

Gelijk intusschen iedere strijd op het Godsdiens- tig gebied, behalve de ergernis, welke dezelve verwekt, ook weder tot geheel nieuwe zijden der waarheid heen leidt en nieuwe gezigtspunten opent, zoo was het ook hier. De strijd, dien LESSING met GÖTZE voerde, betrof in zijn verder beloop voornamelijk ook een punt, dat in het wezen van het Protestantismus diep ingrijpt: de betrekking van *Bijbel* tot *Christendom*. Wanneer de Protes- tantsche Kerk, in tegenstelling met de Catholijke, den Bijbel als de eenige bron der Godsdienst voor- gesteld had, zoo zocht LESSING te toonen, hoe het Christendom ouder was, dan de schriften van het

---

(*) T. a. p. S. 195.

N. Testament, welke toch eerst binnen de Christelijke Kerk ontstaan waren; hij ging tot de oudste geloofsleer terug, zooals zij zich bij de eerste vaderen der Kerk *mondelijk* daargesteld en door de levendige overlevering, door het *Woord* voortgeplant had. Op deze levendige, geestelijke kracht der gemeenschap rust volgens hem het gebouw der Kerk, terwijl hij in eene gelijkenis den Bijbel meerslechts met de afteekening van het gebouw op papier vergelijkt. Wanneer er nu brand in het gebouw kwam, zoo was het toch wel beter, aan oord en plaats den brand te blusschen, dan eerst de afteekening te redden, om daarop met moeite na te zien, in welk gedeelte van het huis het vuur brandde. Gelukkig was de brand, dien men ditmaal vermoedde, slechts een Noorderlicht geweest! — Het verwijt was inderdaad niet zoo geheel ongegrond, dat de Protestanten te zeer de magt des levendigen Geestes in de Kerk lieten terugtreden achter het *geschreven* Woord, waarom men altijd het grootste gevaar eerst daar vinden wilde, waar *dit* aangerand werd, terwijl men, helaas! den *Geest* der Kerk maar al te zeer in den tragen sluimer der zekerheid liet vervliegen. Menige vrome en weldenkende Protestanten van vroegeren zoowel als lateren tijd, voornamelijk de Mystieken, hadden dikwijls en veel naar deze eenzijdigheid heengewezen; maar men had niet willen hooren. LESSING ging nu aan de andere zijde te ver en verviel in het tegenovergestelde uiterste. Het Christendom is voorzeker niet de Bijbel, noch de Bijbel het Christendom, maar *in* den Bijbel zijn de getuigenissen van het oorspronkelijk Christendom begrepen, dat zich onder den invloed van den Goddelijken Geest voortdurend als

een levendig Christendom ontwikkelen moest. Maar nogtans is het met den Bijbel toch anders gelegen dan met de grondteekening van een gebouw; de-zelve is veel meer, en schoon wij ook *niet* de Schrift, als zoodanig, maar *met* de Schrift CHRISTUS den hoeksteen van het gebouw noemen, zoo kennen wij toch CHRISTUS slechts *in* de Schrift en *door* de Schrift; desgelijks zijn de Apostelen, die ons hunne Schriften nagelaten hebben, de levendige steunsels en pilaren van het gebouw, en ook *hunne* leer wordt ons slechts kenbaar *door* de Schrift. Ging de Schrift verloren, zoo ging voorzeker meer verloren dan de grondteekening des bouwmeesters; en hierin heeft zich LESSING de zaak veel te ligt, te idealistisch gedacht. In de eerste tijden der Christenheid wel is waar, toen de geest van gemeenschap nog zoo geheel levendig en innig was, dat zich ieder lid der gemeente van denzelven aangedaan en doordrongen gevoelde, toen was er nog geen Schrift noodig, toen kon, gelijk een oud kerkleeraar zegt (*), ook zonder inkt en papier het geloof in de harten geschreven worden. Maar hoe spoedig deze levendige geest verdween, hoe spoedig de oorspronkelijke overlevering verbasterde, is uit de geheele Kerk-geschiedenis maar al te *zeer* bekend, en dan is het alleen de heilige Schrift, welke ons teregt wijst en ons het oorspronkelijk Apostolisch Christendom leert onderscheiden van latere menschen instellingen. De Protestantsche Kerk zoude zich zelve verloochenen, wanneer zij de Schrift verloochende, schoon het voor haar ook te wenschen is, dat zij met het *doode* bezit der Schrift zich niet tevreden houdt, maar

---

(*) IRENEUS.

zich over den geest verheugen moge, welke ons de Schrift eerst regt leert verstaan en waarderen. En opdat dit geschiede, daartoe moesten dan ook dikwijls zulke stormen komen, als de Wolfenbutelsche schrijver ze verwekte en na hem anderen.

Het is moeilijk, een zamenhangend godgeleerd stelsel van LESSING daar te stellen. Hij had er wel zelfs geen. Hij was eene kritische, geen systematische natuur. Het *opzoeken* der waarheid verschafte hem naar zijne eigene bekentenis meer vreugde, dan het vinden of zelfs het rustig bezit. Bekend is zijne stoute rede, dat wanneer God in zijne regterhand alle waarheid en in zijne linkerhand den twijfel besloten hield, de begeerte naar waarheid, ook op gevaar van altijd en eeuwig te dwalen, en hem de keus tusschen beiden liet, hij hem in zijne linkerhand vallen en voor zich den twijfel afbidden zoude met de woorden: » Vader geef, de reine waarheid is ja toch slechts voor u alleen (*).”

Men bevindt zich daarom in eene geheel bijzondere verlegenheid, wanneer men LESSING ergens plaatsen moet in een vak van eenige reeds bestaande godgeleerde denkwijze. Zooveel is ons gewis thans reeds klaar geworden, dat wij hem niet met VOLTAIRE en zijns gelijken, niet met de vrijgeesten en Deïsten van gemeene soort gelijk mogen stellen. LESSING was eene groote, eene edele natuur. Zijn waarheidszin is onomkoopbaar, zijne opregtheid bij uitstek eerwaardig, ook waar zij met strengheid gepaard schijnt. Hoe laf stak bij deze eerlijkheid van LESSING het sprookje af, hetwelk zijne vijanden uitstrooiden, dat LESSING van de Joden te *Amster-*

(*) Duplik. Schriften. V. S. 147.

dam 1000 dukaten gekregen had, om de fragmenten uit te geven. Moet men het hem niet vergeven, wanneer bij zulke gemeene betichtingen, waarmede men nog Gode eene dienst meende te bewijzen, hem de gal overliep! Doch niet slechts was LESSING onbaatzuchtig, hij was ernstig en degelijk. Nergens scherst hij met het heilige, overal is het zijn bittere ernst, ook waar hij spot. Niet het *verblindende* van zijn zwaard, maar de *scherpte* van hetzelfde was het wat de vijanden vreezen moesten, gelijk hij dit zelf tegen GÖTZE uitdrukt. Het vernuft stond hem wel is waar ook ten dienst, en in rijker mate veelligt dan VOLTAIRE, maar zijn vernuft was niet het Fransch beuzelachtig vernuft, niet een bloot weerlicht, het was een bliksem, achter welken altijd een wolk vol zware en vruchtbare gedachten zich ontlastte. — Ook die welmeenende, maar oppervlakkige en flauwe verlichting, zoo als zij juist in zijnen tijd over *Duitschland* begon op te gaan, was niet LESSINGS zaak. Hij kende het oude orthodoxe stelsel te goed, om het aan diegenen prijs te geven, welke het *miskenden*, en nog iets onhoudbaarders in deszelfs plaats wilden stellen. » Daarin, » zoo schreef hij aan zijn broeder, » zijn wij het eens, dat ons oud Godsdienststelsel valsch is; maar dit mogt ik niet met u zeggen, dat het een lapwerk van domkoppen en half-filozofen was. Ik weet geen ding in de wereld, waaraan zich de menschelijke scherpzinnigheid meer geoefend had, dan aan hetzelfde. Lapwerk van domkoppen en half filozofen is *dat* godsdienststelsel, hetwelk men thans in de plaats van het oude wil stellen en met veel meer invloed op rede en wijsbegeerte stellen wil dan zich het oude aanmatigt.»

Wanneer wij onder Deïsten diegenen verstaan, welke geene positieve Godsdienst willen, zoo schijnt het wel, dat wij LESSING tot hen moesten rekenen, in zooverre de in zijn kunstwerk NATHAN uitgesproken overtuiging van dien wijzen Jood werkelijk de zijne is. En dat zij het was, zegt hij ons zelf: »NATHAN's verklaring tegen alle positieve Godsdienst is van ouds de mijne geweest." Maar onder eene *positieve* Godsdienst schijnt hij meer eene in hare grondstellingen reeds verharde, op uitwendige voorregten steunende Godsdienst verstaan te hebben, zulk eene, welke reeds vooruit regt hebben wil en zonder verdere gronden met den patriarch spreekt: »doe niets, de Jood wordt verbrand." — Ten minste had voor LESSING de gedachte aan eene *Openbaring* niets stootends, gelijk voor de overige Deïsten. »Veelmeer moet (volgens zijne eigen uitdrukking) de rede nog eer een bewijs meer voor de waarheid der Openbaring, dan eene tegenwerping zijn, wanneer zij dingen vindt, die haar begrip te boven gaan, want wat is (vraagt hij) eene Openbaring, welke niets openbaart?"

Doch voorzeker vatte LESSING den inhoud der Openbaring niet als eene voor alle tijden afgeslotene op, maar dacht zich dezelve als eene trapswijze voortgaande handeling der opvoeding Gods. Men heeft wel het geschrift: Opvoeding van het menschengeslacht, waarin dit denkbeeld voorgesteld wordt, in nieuweren tijd aan LESSING ontzegd en het voor een werk van den beroemden landhuishoudkundigen TEÄR te *Möglin* uitgegeven (*), echter zijn de ak-

---

(*) Zie het opstel in ILLGEN's historisch theologisch tijdschrift t. a. p., doch waartegen zich sedert weder nieuwe stemmen ten

ten over den strijd nog niet gesloten. In allen gevalle heeft deze voorstelling eener trapswijze ontwikkeling der menschelijke kennis in Goddelijke dingen veel bekoorlijks, ofschoon het daarbij het menschelijk verstand maar al te ligt gebeuren kan, zijn eigen plan met het plan Gods te verwarren. Zij is in verschillende gestalten herhaald geworden. Laat ons de voornaamste grondbeginselen derzelve hier bijeenvoegen:

Wat de opvoeding bij den bijzonderen mensch is, dat is de Openbaring bij het gansche menschengeslacht. Opvoeding is Openbaring, welke aan den bijzonderen mensch geschiedt, en Openbaring is opvoeding, welke aan het menschengeslacht geschiedt is en nog geschiedt. Opvoeding geeft den mensch niets, wat hij niet ook uit zich zelve hebben konde, maar zij geeft het hem sneller en gemakkelijker. Alzoo geeft ook de Openbaring het menschengeslacht niets, waarop de menschelijke rede, aan zich zelve overgelaten, ook niet gekomen zoude zijn, maar zij geeft het aan hetzelfde vroeger. Gelijk het nu in de opvoeding niet onverschillig is, in welke orde zij de krachten des menschen ontwikkelt, zoo is het ook bij de Openbaring. Zoo min de opvoeding den mensch alles op eenmaal aanbrengt, maar alles in trapswijze ontwikkeling, zoo is het ook bij de Openbaring. Ook bij haar heeft God eene zekere orde, een zekere maat moeten houden. God verkoos zich nu een *bij-*

---

voordeele van LESSING aangeheven hebben. Zie GUHRAUER, LESSING's *Erziehung des Menschengeschlechts*, kritisch und filosofisch erörtert. Berlijn 1844. — (Wij hebben ons van de Lachmannsche uitgave bediend.)

zonder volk tot zijne bijzondere opvoeding en juist het onbeschaafdste, het verwilderdste, om met hetzelfde geheel van voren af aan te kunnen beginnen. Aan dit volk, waarvan men niet eens weet, wat het voor eene Godsdienst in *Egypte* had, liet zich God als den God zijner vaderen verkondigen, om het slechts eerst met het denkbeeld van een ook hetzelfde toebehoorend God bekend en vertrouwd te maken en verkondigde zich aan hetzelfde door de wonderen als een God, die magtiger was, dan eenig ander. Zoo gewendde hij het aan het begrip van den *Eenigen*. Gelijk kinderen door zinnelijke middelen, door belooningen en straffen aan gehoorzaamheid gewend moeten worden, zoo deed ook God met het volk. De beloften en bedreigingen bepaalden zich tot dit leven. Het denkbeeld van onsterfelijkheid bleef het volk vreemd. Doch in dit volk voedde God zich weder den toekomenden opvoeder van het menschengeslacht op; want toen het kind onder slagen en liefkozingen tot de jaren des verstands gekomen was, zond de vader het op eenmaal onder vreemden, en hier erkende het eerst het goede, dat het in 's vaders huis gehad en niet erkend had. De meeste andere volken waren verre achter hetzelfde teruggebleven, slechts eenigen waren het vooruit gekomen; want ook bij kinderen geschiedt het toch alzoo, dat velen, die men aan zich zelve overlaat, geheel ruw blijven, terwijl anderen zich tot verbazing zelve beschaven. Doch zoo min zulke kinderen, die ook *zonder* opvoeding zich gelukkig ontwikkelen, iets tegen het nut eener goede opvoeding bewijzen, zoo min bewijzen deze weinige beschaafder volken der oud-

heid iets tegen de Openbaring. Zelfs dat de onsterfelijkheid der ziel het volk Gods onbekend bleef, terwijl zij bij andere volken vroeger bekend was, getuigt niet tegen het Goddelijk plan dier menschenopvoeding. Het denkbeeld van onsterfelijkheid was nu eenmaal voor den tegenwoordigen beschavingstrap des volks nog niet geschikt, het moest vóór alles, gelijk een kind, slechts leeren gehoorzamen, en de heldhaftige waarneming der geboden, alleen *dewijl* zij door God geboden zijn, heeft iets zoo groots, dat men vooral *daarin* de vrucht eener Goddelijke opvoeding erkennen moet.

Nog had het volk zijnen God tot hiertoe meer gevreesd dan bemind. Nu kwam ook de tijd, dat zijne begrippen uitgebreid, veredeld, geregeld moesten worden, en dat geschiedde thans, daar het volk in de ballingschap met de wijsbegeerte van andere volken bekend werd, die verstandiger begrippen van het wezen Gods hadden, dan hetzelve. Had tot hiertoe de Openbaring zijne rede geleid, zoo helderde nu de rede ook weder de Openbaring op. Dat was de eerste wederkerige dienst, welke beiden elkander bewezen. Het onder vreemden gezonden kind zag andere kinderen, die meer wisten, die welvoegelijker leefden, en vroeg zichzelve beschaamd: waarom weet ik dat ook niet? waarom leef ik ook zoo niet? had men in mijns vaders huis mij dat ook niet moeten inboezemen, daartoe mij ook niet moeten aansporen? Nu zoekt het zijne schoolboeken op waarvan het reeds lang een afkeer gekregen had, om de schuld op die schoolboeken te schuiven. Maar ziet, het erkent, dat de schuld niet aan de boeken ligt, maar dat de schuld alleen

zijn eigen was. Zoo kwam het volk beschaafder terug uit het vreemde land, dan het heengegaan was. Nu waren de Joden ook door Perzen en Chaldeërs en voornamelijk door de Grieksche wijsbegeerte, zooals zij om dien tijd te *Alexandrië* bloeide, met de leer van de onsterfelijkheid bekend geworden. Maar daar deze leer in hunne heilige Schriften niet duidelijk uitgedrukt was, ten hoogste slechts aanduidingen daarin zich bevonden, zoo kon zij (in hare wijsgeerige gedaante) nooit de leer van een geheel volk worden. Doch die aanduidingen, die zinspelingen waren niet meer genoeg; de tijd van het schoolboek was voorbij. Dit boek te verdraaijen en vreemde wijsheid in hetzelfde te brengen, gelijk het de Joden na de gevangenschap met hunne wet deden, zou het verstand van het tot knaap opgewassen kind ligt eene scheeve rigting gegeven hebben. Nu, juist te regter tijd, kwam CHRISTUS. Hij werd de *zekere*, de *practische* leeraar der onsterfelijkheid; zeker door de voorzeggingen, die in hem vervuld schenen, zeker door de wonderen, die hij verrigtte, zeker door zijne eigene herleving na eenen dood, waardoor hij zijne leer verzegeld had. Maar ook een *practisch* leeraar werd Hij, doordien Hij de onsterfelijkheid niet slechts bespiegelend leerde, maar dezelve met de *zedelijkheid* in het naauwste verband bragt. De discipelen hebben deze leer voortgeplant en in Schrift overgeleverd. Deze schriften stellen het tweede betere leerboek voor het menschengeslacht daar. Zij hebben sedert 1700 jaren het menschelijk verstand meer dan alle andere boeken bezig gehouden, meer dan alle andere boeken verlicht, al zoude het ook slechts door het licht

zijn, hetwelk het menschelijk verstand zelf in zich droeg. Het was ook noodig, dat ieder volk dit boek een tijd lang voor het *Non plus ultra* zijner kennis houden moest; want daarvoor moet ook de knaap zijn leerboek vooreerst aanzien, opdat het ongeduld, om slechts vaardig te worden, hem niet tot dingen vervoere, waartoe hij nog geen grond gelegd heeft. Ook de meer vatbaren, die zich reeds boven dat boek verheven wanen, die mogen het toch liever nog eenmaal lezen en toezien, of er niet nog meer in staat, dan zij reeds meenden te weten. Overigens moeten voorzeker die geopenbaarde leeringen, welke wij eerst als *verborgenheden* leerden kennen, door het gebruik der rede het *eigendom* van onzen geest, zij moeten zelferkende (speculatieve) waarheden worden voor de rede; dus de leer van de Drieëenheid, van de erfzonde, van de voldoening. De schrijver gebruikt hier dezelfde gelijkenis, waarvan zich reeds vroeger MARIA HUBER bediend had: de verborgenheden der Godsdienst waren het facit, hetwelk de rekenmeester zijnen leerlingen vooruit zegt, opdat zij zich in het rekenen eenigermate daarnaar rigten konden. Doch wilden zich de leerlingen met het vooruit gezegde facit vergenoegen, zoo zouden zij nooit leeren rekenen, en het oogmerk, waarmede de goede meester hun bij hunnen arbeid een leiddraad gaf, zou slecht bereikt worden.

Alle opvoeding heeft een *doel*. Wat opgevoed wordt, wordt tot *iets* opgevoed. En zoo hoopt dan ook de schrijver van ons geschrift, dat eens de tijd der *voleinding* komen zal, wanneer de mensch het goede doen zal, omdat het goed is, niet omdat

er willekeurige belooningen op gesteld zijn, hij zal komen (zegt hij) de tijd van een *nieuw eeuwig* Evangelie, welke ons zelfs in de leerboeken des Nieuwen Verbonds beloofd wordt. » Wat zekere dweepers der XIII^{de} en XIV^{de} eeuw daarvan gezegd hebben, was veelligt geene zoo ijdele gril, slechts dat zij zich overijlden en het plan Gods vooruitliepen; want de kortste lijn is niet altijd de regte." Ten slotte van het boek wordt dan eindelijk nog de hypothese eener zielsverhuizing aangevoerd, om ook den bijzonderen mensch gelegenheid te verschaffen, deze opvoeding der menschheid in zich te laten verwezentlijken.

Men mag over het boek oordeelen, zooals men wil, de geestrijke uiteenzetting van een in de hoofdzak waar, ja Christelijk denkbeeld (ook PAULUS noemt toch de wet een' *tuchtmeester* tot op CHRISTUS!) zal men hem niet kunnen betwisten, schoon daarin veel gedraaids en gewaagds voorkomt, dat u niet zal ontgaan zijn.

Wij sluiten de tegenwoordige bijeenkomst met LESSING, die den 15^{den} Februarij 1781 stierf, en behouden ons voor, in de volgende een algemeenen blik te werpen op den verderen voortgang der verlichting in de zestig, zeventig en tachtig jaren, zooals als zij deels ook wel door LESSING, maar toch minder door *hem* het allernaast, die *boven* zijnen tijd stond, dan veeleer door andere woordvoerders des tijds, voornamelijk door BASEDOW, NICOLAÏ en anderen aangevangen en door C. F. BAHRDT tot in een uitsterste voortgezet werd.

Voor het tegenwoordige willen wij nog een oogenblik den vromen en waardigen vader van LESSING

gehoor geven, die weinige jaren vóór zijnen dood (1770), dus nog vóór de uitgave der Wolfenbüttelsche Fragmenten, het volgende schreef (*):

» De onverdiende goedheid mijns Gods heeft mij omtrent het 74ste jaar mijns levens en omtrent het 50ste van mijn predikambt laten beleven. In dezen vervlogen tijd hebben zich ontelbare veranderingen toegedragen, welke den toestand der menschen *in* en *buiten* de Christenheid, ofschoon *anders*, echter niet veel beter gemaakt hebben. Gewetensdwang en vervolgingsgeest is wel van lieverlede tamelijk verdwenen; de ongehoorde wreedheden in Godsdienstzaken hebben opgehouden: maar daarentegen heeft 'nu eene onbepaalde vrijheid en onbeschaamde vermetelheid, om over Goddelijke en geestelijke dingen te spreken en te schrijven, wat men wil, de overhand genomen. Het ingekankerd *ongeloof* heeft zich op den troon van het *bijgeloof* geplaatst. De heilige Schrift heeft ieder mogen *lezen*, maar ook *schenden*. Goede en loffelijke inrigtingen in kerken en staatszaken zijn gemaakt en aanbevolen geworden; maar ongerechtigheid, onbarmhartigheid, onwetendheid en ongehoorzaamheid is daardoor niet minder geworden. De wetenschappen zijn gestegen, maar de zeden der menschen niet verbeterd. Door geleerdheid, niet door Godsvrucht, wil men beroemd worden. Zoo denk ik, wanneer ik eene vergelijking met de vorige en tegenwoordige tijden en lieden maak. Gene veracht ik niet, en deze kan ik niet al te zeer verheffen. Veel wordt onder de menschen

---

(*) Zie LESSINGS Leben, van zijnen broeder. I. S. 49

wel anders, maar niet beter. Het oude beschouwt men van de slechte en het nieuwe slechts van de goede zijde (2).

Hoe eenvoudig waar de oude LESSING geoordeeld heeft, zal ons, ten deele ten minste, de volgende bijeenkomst leeren.

---

(2) Behartigingswaardig zijn inderdaad deze woorden van LESSINGS vader ook voor ons bij de tegenwoordige vermetelheid, aan welke velen zich in onzen tijd onder den naam van vrijheid van onderzoek schuldig maken.

VEERTIENDE VOORLEZING.

HET VERLICHTINGSTIJDVAK IN DUITSCHLAND. BASEDOW EN HET
PHILANTHROPINISMUS. NICOLAI EN DE ALGEMEENE DUITSCHE BI-
BLIOTHEEK. VOLKSWIJSBEGEERTE. STREVEN NAAR WELZIJN VAN
HET ALGEMEEN. FRANKLIN, ISELIN EN ANDEREN. TERUGWER-
KING OP HET KERKELIJKE. SEBALDUS NOTHANKER. ZEDEKUN-
DIGE EN NUTTIGHEIDS PREDIKATIËN. HET VAN KRACHT BEROO-
VEN DER LIEDEREN. NIEUWMODISCHE BIJBELOVERZETTINGEN.
C. F. BAHRDT.

Wanneer wij ons heden van het grootsche beeld van LESSING, waarbij wij in de laatste bijeenkomst vertoefden, tot het Protestantismus van diegenen heen wenden, welke, ten deele op zijn aanzien steunende, de zoogenoemde *opklaringsperiode*, over *Duitschland* aangebragt hebben, zoo komt ons daarbij onwillekeurig een woord te binnen, hetwelk SCHELLING onlangs gesproken heeft, » dat wanneer de hemel opgehouden heeft met regenen, de daken nog lang blijven druipen.” En het is ons werkelijk, als moesten wij ons van den regen, die ten gevolge van den storm stroomde, nu onder den VIII. E

drop stellen , om ons droppelswijze door het dakwater te laten bevochtigen , wanneer wij dit opklaringsproces in al deszelfs bijzondere punten moeten vervolgen. Doch dat kan ook ons oogmerk niet zijn. Wij willen ons met den algemeenen indruk gaarne vergenoegen , en daarom zullen wij in plaats van velen , die zich op dit uitgebreid gebied een krans poogden te verwerven , slechts de woordvoerders doen kennen , en *die* waren natuurlijk reeds in velerlei opzigt beter en degelijker , dan de schaar hunner napraters , het waren mannen , wie wij , ook bij de eenzijdige rigtingen , welke zij volgden , ook bij de verkeerde driften , waardoor zij zich lieten besturen , toch eene zekere bevalligheid en verdienste even zoo min ontzeggen kunnen als het streven , om ten beste hunner medemenschen zich werkzaam te betoonen. — Twee hoofdwoordvoerders der verlichting zijn het inzonderheid , die wij hier aantreffen , de een op het gebied der opvoeding , de ander op dat der periodieke en populaire letterkunde , BASEDOW en NICOLAÏ. De opvoeding der jeugd aan de eene , de periodieke en populaire letterkunde aan de andere zijde , dat zijn ja nog tegenwoordig de beide hefboomen , waardoor *die* denkbeelden , welke den tijd bewegen moeten , zelve hunne aandrift en hunne beweging , hunne verdere verbreiding erlangen. Beide zijn magten , van wier stelling tot de Kerk veel afhangt , en schoon er ook in de *opklaringsperiode* een pausdom bestaan heeft , zoo goed als in de middeleeuw , zoo hebben wij deze verlichtingspauzen meest te zoeken of onder de schoolleeraren (somwijlen ook schooldespoten) , of onder de opstellers van een nieuwsblad , van een tijd-

schrift, van een kritisch dagblad. — Van deze beide magten, waarvoor thans nog de openbare meening zich buigt, wist men vroeger niets. De school stond onder den schepter der Kerk, de periodieke letterkunde, waar er eene bestond, onder hare censuur. Doch nu werd het anders; nu trad de opvoeding met de aanmatiging op, van een louter menschelijke, van zulk eene te zijn, welke de bescherming en de zorg der Kerk niet meer behoefde, en even zoo liep de breede stroom der letterkunde steeds verder over het gebied des levens, waarop tot hiertoe meest alleen het Woord der Schrift en andere stichtelijke boeken, nevens eene hoogst spaarzame en behoeftige wereldsche wetenschap doorgedrongen waren. De nieuwe *pædagogiek* en de *nieuwe volkswijsbegeerte* werkten elkander in de hand en betwistten der Kerk het regt, de eenige opvoedster der jeugd, de eenige beschaafdster des volks te zijn. Doch zij bleven niet alleen daarbij staan, buiten de Kerk, door welke zij inderdaad dikwijls wat al te eenzijdig onder opzicht gehouden waren, haren eigen vrijen grond te verkrijgen, maar nadat zij eenmaal op dezen grond voet gezet hadden, keerden zij zich tegen de Kerk. Het oude gebouw met deszelfs gothische torens en vensters, met deszelfs donkere omgangen en graftomben scheen niet meer te passen bij de vrije vrolijke speelplaatsen der jeugd, bij de meer bezonnen wijsbegeerte der ouden. Nu moest ook uit de Kerk eene vrolijke schoolkamer, uit den gebeeldhouwden kansel met deszelfs steenen wenteltrappen een eenvoudige houten kathedr, en uit het magtig schip der Kerk een breede, bekwame aak worden tot den ongevaarlijken watertogt tus-

schen de vlakke oevers heen (3). Inderdaad, men kan verlegen zijn, of men bij deze verandering met de eenen een triomflied, met de anderen een klaaglied, met de derden eene satyre aanheffen zal. Ik geloof, dat geen van deze vormen alleen genoeg zoude zijn, om datgene uit te drukken, wat eene billijke historische beschouwing der dingen uitdrukken moet.

Laat ons daarom, in plaats van langer in het algemeen te verwijlen, onze taak zelve nader treden.

Wij beginnen met BASEDOW en zijne werkzaamheid, of met de hervorming van het opvoedingswezen in de XVIII^{de} eeuw.

Dat zulk eene hervorming der opvoeding in Kerk, School en huis noodig, dat zij hooge behoefte des tijds was, zal niemand in twijfel trekken, die een' blik in den vroegeren tijd terugwerpt. Of zullen wij God niet opregt danken, dat het anders geworden is, wanneer wij ons herinneren, hoe de kerkelijke opvoeding, in *die* mate als het kerkelijk leven zelf dood geworden, ook van lieverlede te zamen gekrompen was in eene uitwendige orthodoxe tucht. Of waarin bestond het Christelijk onderrigt van vele Kerken en Scholen der XVII^{de} eeuw en nog van vele in de XVIII^{de} anders dan in het werktuigelijke van buiten leeren van den Catechis-

---

(3) Zie hier dus in *Duitschland* de grond gelegd tot hetgeen eenige jaren later ook in ons vaderland is ingedrongen, en zich door soortgelijke middelen eerst van de School en vervolgens van de Kerk zelve heeft meester gemaakt, en alles aan loutere willekeur onderworpen en aan de leiding der zoodanigen, die daartoe het minst bevoegd zijn.

mus, in de opvulling van het geheugen met godsdienstige stof, welke geestelijk onverteerd als eene doode zelfstandigheid in het brein bleef, zonder in sap en bloed over te gaan? De schuld lag voorzeker niet aan de Kerk, als *zoodanig*, zij lag aan de dienaren der Kerk en aan de inrigtingen. Veel hing van de persoonlijkheid der leeraars af, en ook onder de oude orthodoxe stokregering waren er voortreffelijke schoolonderwijzers, die met wijsheid en ernst de jeugd wisten te leiden en de kiem van het goede en groote in hare harten te planten. Hoe menigen, wier namen wij niet meer kennen, mogen in hun demoedig werken meer gedaan hebben, ook bij onvolkomen leermethoden, dan diegenen, welke die methode opgeblazen heeft, terwijl zij zelve dood gebleven zijn in hun innigst wezen! Ik herinner u slechts eenen AMOS COMENIUS, van wien wij vroeger gesproken hebben (*), en eenen A. H. FRANKE en de beste leeraars van het Hallische weeshuis. Maar ook bij alle erkenning van het goede, dat bijzondere mannen in den ouden tijd deden, bleef toch het meeste meer aan den toevalligen goeden wil en geschiktheid van het individu overgelaten, en zoo zeker het ook is, dat juist deze goede wil en die geschiktheid van het individu dikwijls meer vermogen, dan nog zoo goede leerwijzen bij slechten wil en slechte geschiktheid, zoo zeker is het toch, dat de goede leerwijze, waar zij eenmaal vastgesteld en erkend is, oneindig veel helpt. Eene wetenschap der pædagogiek (opvoedingsleer) bestond er eigenlijk tot op den tijd der XVIII^{de} eeuw nog niet, zij moest geschapen, te voorschijn ge-

---

(*) Voorlezingen D. VI. bl. 355.

roepen worden. Wat tot hiertoe aan de natuur, de gewoonte en menigmaal aan het vooroordeel overgelaten was, dat moest thans, op bepaalde waarnemingen en opmerkingen gegrond, tot kunst veredeld, het goede en ware moest tot wet verheven, het ongenoegzame verwijderd en door iets doelmatigers vervangen worden. De mensch moest als *mensch*, als een geheel beschouwd, hij moest gelijkmatig, trapswijze ontwikkeld en beschaafd worden, naar ligchaam, ziel en geest. Gewis eene edele, groote taak! Maar ook eene zeer moeilijke, om welke te volbrengen geene eeuw, al ware die nog zoo verlicht geweest, toereikend is. Zonder menigerlei strijd, zonder aanstoot ten opzichte van het tot hiertoe bestaande, kon het niet geschieden, en daar ten laatste toch het doel van alle opvoeding de *Godsdienst* is, zoo behoeven wij ons niet te verwonderen, wanneer juist deze strijd op het gebied der opvoeding menigmaal op de theologische strijden des tijds invloed uitoefende; want blijkbaar stonden de verschillende opvoedingsgrondbeginselen des ouden en des nieuwen tijds op het innigst in verband met de verschillende voorstellingen, welke de een en de andere van de menschelijke natuur in het gemeen had. Wie zich b. v. met de oude eenigheidsformulieren den mensch zoo zeer als geheel bedorven voorstelde, dat hij hem in zedelijk opzicht van een steen en blok niet wist te onderscheiden, die kon natuurlijk slechts eene opvoeding van *buiten* naar *binnen* toestemmen. Het kwam er op aan den natuurlijken wil, als verstokt en verkeerd, al ware het ook door de hardste tucht-middelen te breken, en dan eerst in den van onkruid gezuiverden bodem van tijd tot tijd het nieuwe

zaad te planten (4). Het *historische*, het dogmatische des Christendoms kon naar dit gevoel de ziel des kinds niet vroeg genoeg ingeprint worden, en minder behoefde men er zich over te bekommeren, *hoe* deze dingen opgevat en begrepen, dan veeleer slechts, hoe trouw zij vastgehouden en aan de ziel als onverliesbaar eigendom ingeprint wierden. Wie daarentegen volgens de nieuwere begrippen, welke nu van lieverlede de overhand namen, de menschelijke natuur als eene vormbare kiem beschouwde, waarin, schoon ook niet uitsluitend, echter allermeeft een goede en edele aandrift woont, welke slechts verdere beschaving en leiding noodig heeft, bij dien nam de opvoeding den weg van *binnen* naar *buiten*. Men bragt niet slechts in de ziel van het kind godsdienstige stof, men zocht de Godsdienst uit het kind te ontwikkelen, en bragt slechts zoo veel van buiten in,

---

(4) In welke formuleren van eenigheid moge toch wel de Schrijver eene zoodanige beschrijving van 's menschen bedorvenheid gevonden hebben? Zeker niet in die van onze Hervormde Kerk. — Zelfs in de Leerregelen der Dordrechtsche Synode wordt dit uitdrukkelijk tegengesproken, en met ronde woorden verklaard, dat de genade in den mensch niet werkt als in stokken en blokken, noch den wil en zijne eigenschappen wegneemt, of denzelven tegen wil en dank dwingt, zoo min als de zonde de menschelijke natuur heeft weggenomen, noch de mensch heeft opgehouden een mensch te zijn met verstand en wil begaafd; ja uitdrukkelijk verklaren zij, dat 's menschen verbetering niet door de wet van MOZES (en dus ook niet door harde tuchtmiddelen van buiten), maar door het evangelie der verzoening van binnen liefelijk en krachtig tevens wordt gewrocht. Dit intuschen belet toch niet dat in sommige gevallen voor bijzondere halstarrige gemoederen harde tuchtmiddelen tot eenig bedwang van nooden zijn. De wijze opvoeder weet in navelgving van God zelven van het een zoowel als van het ander ieder op zijn pas gebruik te maken.

als met de kinderlijke vatbaarheid overeen kwam, en tot opwekking van het inwendige dienstig geacht werd. Doch hoe snel was hier de sprong van het eene uiterste in het andere, van het loochenen van menschelijke vatbaarheid voor het goede tot het loochenen van de zonde en van de van nature bestaande verdorvenheid, van eene te hooge achting van het overgeleverde, geschiedkundige, positieve, tot eene geringachting van hetzelfde. Daarbij kwam nog iets anders. De oude opvoeding had niet slechts de opvoedings- en beschavings-*middelen* aan de Kerk ontleend; het kerkelijk leven was ook het hoogste *doel* en het voornaamste oogmerk der opvoeding geweest. Alle beschaving aan het gymnasie was eene voorbereiding tot de universiteit, doch voornamelijk eene voorbereiding tot de Godgeleerdheid; van daar de voorrang der *oude talen*. Doch nu deed zich met de nieuwe opvoedingswijze de vordering meer en meer gelden, om den mensch *voor de wereld* op te voeden en hem voor het zoogenoemde *practische leven* geschikt te maken. Waartoe, heette het nu, de oude talen? en de oude geschiedenis? — Zelfs mannen van den strengsten kerkelijken zin, als FREDERIK WILLEM I, verklaarden zich tegen het Latijn; en reeds vroeger had THOMASius de ontbeerlijkheid van hetzelfde voor niet studerenden aangetoond. En zoo werd dan thans de opvoeding van eene enge kerkelijke eene wijde cosmopolitische (wereldburgerlijke), van eene positief christelijke eene zoogenoemde *philanthropische* (menschlievende). — Onbetwistbaar had ROUSSEAU met zijne Emile tot zulk eene, de oude banden verscheurende, alles op nieuw van voren af aan beginnende, den mensch louter

als mensch voorstellende en tot een mensch vormende opvoeding den eersten stoot gegeven. Doch BASEDOW was het nu, die in *Duitschland* als Hervormer van het opvoedingswezen optrad, en die in SALZMANN en CAMPE zijne navolgers kreeg, later in eene nog zuiverder en edeler gestalte in PESTALOZZI. Deze gansche nieuwere geschiedenis der paedagogiek kunnen wij hier niet vervolgen, wij kunnen slechts naar dezelve verwijzen. Maar bij haar uitgangpunt moeten wij voorzeker nog vertoeven, dewijl hier de grenzen van het paedagogische en theologische nog op het naauwst elkander raken. En zoo spreken wij dan van BASEDOW.

JOHAN BERNHARD BASEDOW (*), was geboren den 11den September 1723 te *Hamburg*, de zoon van een' daar wonenden pruikenmaker, die hem eerst voor zijn ambacht wilde opleiden en hem daarbij onder strenge tucht hield, zoo zeer, dat BASEDOW uit het vaderlijke huis vlugtte en bij een landphysicus in het Holsteinsche in dienst trad. Deze bemerkte spoedig de uitmuntende vatbaarheden van den knaap en zond hem naar zijnen vader te *Hamburg* terug, waar nu BASEDOW het daar aanwezige gymnasium (Johanneum) bezocht. REIMARUS, de vermoedelijke schrijver der Wolfenbüttelsche Fragmenten, was zijn leermeester en hield veel van hem. Naar den wensch van zijn streng regtzinnigen vader moest BASEDOW in de Godgeleerdheid studeren; reeds als kweekeling van het gymnasium predikte hij op eenige Hamburgsche dorpen. Overigens plagt hij van zijne schooljaren zelf te zeg-

---

(*) Zie BASEDOW's leven en karakter. Hamburg 1794, 1792.

II. (VAN MEYER.)

gen, dat hij een lustige broeder en vrolijke gezelschapshouder geweest was. Hij studeerde ongeregeld en toonde weinig lust tot inspanning, terwijl zijne vlugheid van verstand hem overal doorhielp. Zoo ging hij, noch wetenschappelijk noch gemoeidelijk tot de Godgeleerdheid voorbereid, naar *Leipzig*, en maakte zich reeds met het ontwerp gemeenzaam, een groot en beroemd man te worden. Het loopen en draven naar de collegiën werd hij spoedig moede, hij ging zijn' eigen weg; op de menigvuldige vakantiereizen maakte hij kennis met menschen, in den studietijd kennis met boeken. Hij las allerlei schriften en voornamelijk ook de godsdienstige strijdschriften, welke den tijd in beweging bragten. Na voleindiging van zijnen studietijd bekleedde hij eene hofmeestersplaats in het Holsteinsche, en hier was het, waar zijn natuurlijk, onbetwistbaar talent tot het onderrigt zich het eerst ontwikkelde, daar hij zich bijzonder naar de vatbaarheid der kinderen zocht te schikken en hun het leeren als het ware spelende in te boezemen. Reeds thans knoopte hij zijn onderrigt overal aan hetgeen hem omringde aan, in de kamer, in huis, in den tuin, op het veld, in stal en schuur, in de werkplaatsen. Reeds thans verwekte dit talent eenig opzien, en de gunst van zijnen principaal droeg er toe bij, om hem in het jaar 1753 de beroeping als professor aan de ridderakademie te *Soroe* (op *Zeeland* in *Denemarken*) te bezorgen. Ook als *openbaar* leeraar kreeg BASEDOW spoedig bijval; weldra trad hij als schrijver in de practische wijsbegeerte op. Onder dezen naam verstond men menigmaal die wijsbegeerte van het zoogenoemd gezond menschen verstand, welke, wat zij

niet vermag te bereiken, naar het gebied des onzins verwijst. Zoo ontwikkelde zich bij hem ook geheel natuurlijk eene hartstogtelijke polemiëk tegen de tot hiertoe bestaande Godgeleerdheid, welke hem en anderen veel verdriet bezorgde. Dit en zijn gerucht makend gedrag, dat hij ook als professor niet aflegde, bragt zijne verplaatsing naar *Altona* te weeg, van waar hij zijn schrijven op het filosofisch en godsdienstig gebied in denzelfden meer ontkennenden en verwerpenden dan opbouwenden geest voortzette.

Maar nu verliet hij een' tijdlang de godgeleerde loopbaan, welke hij buiten dat slechts als schrijver betreden had, om zich met alle kracht op eene volledige hervorming van het opvoedingswezen te werpen. Door ROUSSEAU's *Emile* in geestdrift gebragt, trad hij met het plan tot zijn groot *Elementaarwerk* te voorschijn, waartoe hij in eene tijdruimte van vier tot vijf jaren, volgens zijne eigene bekentenis, eene som van 15000 rijksdaalders zoowel van vorsten als meest bijzondere personen bijeenbragt. Aan overdreven schilderingen van de tot hiertoe bestaande erbarmelijkheid van het opvoedingswezen, aan grootsprakige uitdrukkingen, aan aanmatigheden van allerlei aard had het de ondernemer niet laten ontbreken; echter beantwoordde het werk, dat in het jaar 1774 verscheen, in zoverre aan de gekoesterde verwachtingen, als het in grootschen omvang datgene verwezentlijkte, waartoe reeds COMENIUS in zijnen *Orbis pictus* den grond gelegd had, en bovendien mogten de Chodowieckische koperplaten, welke voor de grove hout-sneeplaten in den *Orbis pictus* in de plaats gekomen waren, het oog van menigen lezer reeds voor-

uit voorinnemen. Wat het werk tevens zijn vertier verzekeren moest, was juist het godsdienstig Indifferentismus, hetwelk het met opzet met zich dragen moest. Voor Catholijken en Protestanten, voor Joden en Christenen moest het dezelfde diensten bewijzen, den menschelijken zin opwekken, de opmerkzaamheid scherpen en eene algemeene zedeleer en godsdienst bevorderen, zonder echter tegen de grondstellingen van eenige positieve Godsdienst uitdrukkelijk in te loopen. — Het boek vond in den tijd algemeene toejuiching, en wie als tegenstander optrad, stelde zich aan het verwijt bloot, van een aanhanger van verroeste vooroordeelen te zijn. BASEDOW was de lieveling van het publiek geworden; hij had datgene uitgesproken en ten uitvoer gebracht, wat welligt menige ziel duister voor oogen zweefde, wat menig opvoeder, menige moeder zich gewenscht had — hij had met één woord den geest des tijds voor zich. En nu was ook het gunstig oogenblik daar, om hetgene het boek behelsde in het leven in te voeren, en zoo het een door het ander te ondersteunen, het een door het ander als het ware onontbeerlijk te maken. Reeds in het jaar 1771 was BASEDOW door den vorst van *Dessau*, FRANS LEOPOLD FREDERIK, aan deszelfs hof en residentie beroepen geworden, om daar eene modelschool naar zijne nieuwe grondbeginselen van opvoeding op te rigten. Die inrigting werd in hetzelfde jaar 1774 verwezentlijkt, waarin het Elementaarwerk verscheen, en voerde den naam van een *philantropinum*. De naam was met opzet gekozen, om het *menschelijke* in deszelfs algemeenheid te herinneren en iedere gedachte aan eene bijzondere positieve godsdienstige rigting buiten te slui-

ten; want gelijk het Elementaarwerk voor alle belijdenissen berekend was, zoo moesten ook uit alle belijdenissen en sekten de kweekelingen tot het philanthropinum voortkomen en zich als menschen gevoelen, als menschen elkander leeren beminnen en achten, als menschen tot menschen zich laten vormen. Zulke denkbeelden vervulden velen door hunnen grootschen schijn met geestdrift. Er lag iets edels in, jammer maar, dat de verwezentlijking zoo weinig aan het ideaal beantwoordde. Het gelukte BASEDOW, onderscheiden voortreffelijke mannen, gelijk ook ONZEN IZAÄK ISELIN, een tijdlang voor zich te gewinnen en zijne plannen door *hen* te verwezentlijken. Spoedig vond ook zijn streven navolging. SALZMANN en CAMPE volbragten in het philanthropinum te *Dessau* hunne paedagogische leerjaren; dergelijke inrigtingen werden spoedig elders opgericht (ook in *Zwitserland*), en ook de huiselijke opvoeding begon zich meer naar deze philanthropische grondstellingen te rigten. In plaats van in JEZUS SIRACH, die zeer eenvoudige practische opvoedingsgrondstellingen uitgesproken had, studeerde thans de moeder in den *Emile* van ROUSSEAU en bijzonder in BASEDOW's Elementaarwerk; in de plaats van het streng vaderlijk gezag trad de vertrouwelijckheid (op den gemeenzamen toon van *gij en gij*), in de plaats van den somberen gemaakten ernst het vrolijke spel, en schoon ook niet in de plaats van het Godsdienslig onderrigt, dan toch nevens hetzelfde, als tegenwigt, eene alzijdige ontwikkeling naar ligchaam en ziel. Dat er bij de vele proeven vele misslagen plaats hadden, wie zal dit loochenen? dat er eene grondelooze oppervlakkigheid in het weten, een treurig wankelen, in de zedelijke en godsdienslige hou-

ding, een vroegtijdiger zucht om te redeneren onder de jeugd, en dus *een zeer valsch en verkeerd Protestantismus* daardoor bevorderd was geworden, is maar al te klaar. Maar de schrede uit het oude in het nieuwe moest nu toch eenmaal gedaan en gewaagd worden, en was ook niet *alles* gewin, zoo was toch de baan geopend, waarop men slechts moedig behoefde voort te gaan, om, schoon ook niet bij het doel, toch bij een punt aan te landen, van waar men het nieuwe gebied vrij overzien en eene menigte van nieuwe en belangrijke gezigtpunten verkrijgen kon. Ik vraag ten minste ieder redelijk schoolleeraar, ieder nog zoo Christelijk gezinden vader, iedere nog zoo Christelijk gezinde moeder, op het geweten af, of zij het voor een gewin hielden in een godsdienstig opzicht, wanneer het nog geheel zoo ware, als eertijds? of zij nog heden het oude opvoedingsstelsel, gelijk wij het bij FREDERIK WILLEM I gevonden hebben, onvoorwaardelijk terugwenschten? Moeten wij niet ook *hier* aannemen, dat de wilde vlugt van het eene uiterste juist in het tegenovergestelde overgegaan was, en dat juist daardoor slechts eene nieuwe waardige taak ontstaan was, om met ernstige bezonnenheid en Christelijk geduld het waarlijk betere aan te brengen. Van de meeste dwalingen, overdrijvingen, ja belagchelijkheden van het philanthropinismus is onze tijd, Gode zij dank! teruggekomen, en helaas! zijn velen eerst door schade wijs geworden. Voornamelijk heeft men zich daarvan al meer en meer leeren overtuigen, waarvan reeds SEMLER overtuigd was, dat de regte opvoedingslechts wortel vatten kon op een positief *Christelijken* grond; dat de echte *philanthropie* juist geen andere was,

dan die *menschlievendheid* en vriendelijkheid van God en den Heiland, waarvan de Schrift zegt, dat zij ons in CHRISTUS verschenen was, niet om de werken der regtvaardigheid die wij gedaan hadden, maar naar Gods barmhartigheid (Tit. III: 4). Maar juist daarom willen wij ook niet miskennen, wat, naar de menschelijke zijde, ook door die omwentelingen goeds is teweeg gebragt geworden; ook hier willen wij over de personen en hunne bemoeijingen geen al te streng oordeel ons aanmatigen, doch op het werk zelf willen wij den Apostolischen regel toepassen: Beproeft alle dingen en behoudt het goede!

Het vaneenscheiden van het menschelijke en Christelijke, het vijandig tegenover elkander stellen van beide is eene gronddwaling, waaraan de toenmalige tijd leed, en waaraan de onze gedeeltelijk nog lijdt. Men beeldde zich in, dat het Christendom den mensch wilde ontmenschelijken, dat het zijne natuur wilde veranderen en bederven, en tot deze dwaling droeg voorzeker de omstandigheid bij, dat het Christendom bij menigen maar al te zeer tot karrikatuur geworden was. Nu meende men alles gewonnen te hebben, wanneer men den mensch uit de duizendjarige Christelijke ontwikkeling als een plant uit haren grond uitrukke en hem op zijne eigen voeten stelde. Maar hoe zwak waren deze voeten, wanneer aan dezelve de grond ontnomen werd, waarop zij staan moesten, wanneer men van dezelve vorderde, dat zij in de lucht zouden staan? Neen, het Christendom wil slechts den *ouden* mensch dooden, die door lusten in dwaling zich verderft, doch den *nieuwen* wil het ons aandoen en aankweeken, die naar God geschapen is in regtschapen

gerechtigheid en heiligheid. En ook daarbij moet het zich aanknoopen aan het bestaande in de menschelijke natuur. Of wij *Christenen* worden moeten, om daardoor menschen, dan of wij eerst *menschen* worden moeten, om te zijner tijd dan ook wel Christenen te worden? schijnt vooreerst slechts een woordenstrijd en toch is het eigenlijk de vraag, waarom het te doen is, en van welker beantwoording de grondregelen der opvoeding wezentlijk afhangen. En dan kunnen wij slechts zooveel zeggen: de ware opvoeding tot het Christendom is ook gewis altijd opvoeding tot beschaving; terwijl eene menschelijke opvoeding zonder Christelijken grondslag ons omtrent de resultaten (ook slechts in menschelijk opzigt) zeer in twijfel laat (*).

Wat BASEDOW op het gebied der opvoeding, dat zocht een ander priester der nieuwe verlichting, de boekhandelaar FREDERIK NICOLAÏ, op het uitgebreid gebied der letterkunde, of, gelijk men thans zegt, der *periodieke drukpers* te bereiken.

FREDERIK NICOLAÏ, wiens vader reeds een aan-

(*) Het best zullen wij ons van het gezegde overtuigen, wanneer wij in GOETHE's leven de beide door zijne meesterlijke hand geteekende beelden van eenen BASEDOW en eenen LAVATER nevens elkander aanschouwen. «BASEDOW's persoonlijkheid (heet het) was niets minder dan menschlievend, innemend, beschaafd; reeds zijn uiterlijk was terugstootend, zijn gedrag aanmatigend, zijne zeden, even als zijne stem ruw en onvriendelijk. Hij, de prediker der verdraagzaamheid, was onverdraagzaam jegens elke meening, welke niet de zijne was. Zijn opklaringsideën drong hij alle lieden op; niet LAVATER en GOETHE alleen, ook een dansmeester vervolgde hij ja met zijne godgeleerde twisten...” Niemand kon hij met rust zien, door grijnzenden spot met heesche stem hitste hij op, door eene verrassende vraag bragt hij in verlegenheid, en lachte bitter wanneer hij zijn doel bereikt had.”

zienlijken boekhandel te *Berlijn* had, werd aldaar in Maart 1753 (dus omstreeks 10 jaren later dan BASEDOW) geboren. Een gedeelte zijner opvoeding ontving hij in het Hallische weeshuis; maar uit zijne eigene bekentenissen blijkt hetzelfde, wat wij bij FREDERIK de Groote en andere mannen van dien tijd gelegenheid hadden op te merken, en wat wij nooit vergeten mogen, wanneer wij het streven van zulke mannen beoordeelen willen, dat namelijk het overdreven houden aan godsdienstige vormen (gelijk het dan juist ook toenmaals in het Hallische weeshuis plaats vond) bij opgewekte geesten de tegenovergestelde werking te weeg bracht, dan welke het bedoelde. »Bij al het bijna elk uur prediken van de Godsdienst (zegt NICOLAÏ) was toch de *zedelijkheid* der inrigting zeer diep gezonken,» en hij zelf schrijft het later gebrek aan een dieper godsdienstig gevoel aan de eenzijdige wijze toe, waarmede toenmaals de Godsdienst uitgeoefend werd (*). Ook van de wetenschappelijkheid der inrigting krijgt men een bijzonder begrip, wanneer ons NICOLAI verhaalt, dat de leerlingen buiten het Nieuwe Testament geen Grieksch boek gekend hadden, en dat hij zeer verbaasd geweest was, door een gelukkig toeval te ervaren, dat er nog andere Grieksche boeken waren, dan het N. Testament. — Nadat dan NICOLAI nog eenigen tijd op de realschool te *Berlijn* doorgebracht had, kwam hij te *Frankfort* aan de *Oder* bij een' boekhandelaar in de leer, waar hij een' harden leertijd had. Zonder een verwarmde kamer, zonder ander licht dan hetwelk hij

---

(*) Zie GÖCKINGK, FRIEDRICH NICOLAI's *Leben und litterarischer Nachlass*. *Berlijn* 1820.

zich zelve bespaarde, te bekomen, studeerde hij, voor zoo verre hij tijd kon vinden, voor zich zelve, brak zich den slaap af, om de oude klassieke schrijvers in te halen, welke hij op de school verzuimd had, leerde het Engelsch en oefende zich door overzettingen, om zich ook schriftelijk daarin goed uit te drukken.

In zijn vaderlijk huis teruggekeerd, maakte hij spoedig kennis met LESSING en MENDELSSOHN, en daar hij den boekhandel aan zijnen broeder afstond, leefde hij nu geheel voor de vrije letterkundige oefeningen. In vereeniging met LESSING en MENDELSSOHN gaf hij eerst de Bibliotheek der fraaije wetenschappen, daarna de Litteratuurbrieven uit, van welke GOETHE meende, dat juist alleen het slechtste in dezelve van NICOLAI geweest was, namelijk de gemeenplaatsen (*). Een nog omvattender werk, dat van nu af het orgaan der nieuwe verlichting worden moest, was de *algemeene Deutsche bibliothek*, die het eerst in 1765 in het licht verscheen, welke al aanstonds in het begin omtrent 50, ten laatste omtrent 130 medearbeiders telde. Deze algemeene Deutsche bibliothek werd als het ware de openbare spreekzaal voor al diegenen, welke hunne stemmen tegen bijgeloof, dweeperij, vooroordeelen, doch eveneens ook tegen al datgene meende te moeten verheffen, wat eenigzins met eene levendige phantasie, met een diependenkend gemoed in verband stond. Zij was de hooge vierschaar der verlichting. Het dorre, koude verstand, dat voor geen hooger vlugt vatbaar is, het laffe vernuft, hetwelk ook datgene belacht, wat het

---

(*) Zie de Xenien.

niet verstaat, plaatsten zich hier op den troon eener niets verschoonende kritiek en zochten alles met geweld te onderdrukken, wat met vrije genialiteit de maat dezer begrijpelijke verstandelijkheid te boven streefde. Niet orthodoxe lieden alleen en vermeende dweepers en Piëtisten, niet LAVATER alleen, ook GOETHE, ook de poëzij, waar zij tegen het kale proza overstond, ja ook de filozofie, waar zij zich boven den oppervlakkigen grond van willekeurige, alledaagsche redenering begon te verheffen, (als die van eenen KANT en FICHTE) werd door dit inquisitiege-regt als dwaasheid, als huichelarij, als geheim Jezuitismus verdacht gemaakt. Daarom roept ook GOETHE NICOLAI in een der Xenien toe, waarmede hij zijnen overmoed tuchtigde:

Wat gij met handen niet grijpt, dat schijnt u, blinden, een onding,
En grijpt gij iets aan, te gelijk is die zaak ook besmet.

Of op eene andere plaats:

Dwarshoofd! zoo schreeuwt als verwoed in onze bosschen heer
Leeghoofd! klinkt het dan schel uit de bosschen terug. (*Nickel*,

Ook hier kon men het weder met handen tasten, hoe de geroemde verdraagzaamheid, waar zij door geene diepe zedelijk godsdienstige gezindheid ondersteund wordt, aanstonds tot onverdraagzaamheid, tot ketterruiken en ketterigten overslaat, zoodra de zelfzucht en de ijdelheid der verdraagzaamheidspredikers zich beleedigd gevoelt (5). Overigens

---

(5) Ook onder ons is het niet beter gesteld. — Zij die het meest den mond vol hebben van verdraagzaamheid, zijn het alleen voor den engen kring van hunne eigene alledaagsche begrippen. Hetgeen

verstaat het zich van zelf, dat niet alle opstellen in de algemeene Duitsche bibliotheek de kleur van Nicolaitische verlichting met zich droegen. Er bevinden zich in dezelve ook menige degelijke beoordeelingen van waardige geleerden, en in allen gevalle verdient de grootsche onderneming, om de belangrijkste verschijnselen der letterkunde wereldkundig te maken, ook dan nog erkentenis, wanneer, gelijk het hier volgens NICOLAI's eigen beken- tenis het geval was, de boekhandelaars-speculatie een wezentlijk aandeel aan den ijver had, waar- mede de zaak voorgestaan werd (*).

Deze speculatie was eene welberekende, gelijk het Elementaarwerk van zijnen kant. Beide kwa- men eene behoefte te gemoet, welke zich meer en meer als dringende behoefte des tijds deed kennen. Gelijk de opvoeding veelzijdiger werd, zoo werd het ook de lectuur der volwassenen. Het lezen werd steeds meer tot gewoonte, tot regel, terwijl het vroeger uitzondering geweest was. De gezigts- kring ook van niet gestudeerden moest zich ook over *dat* gebied uitbreiden, waarin tot nog toe slechts de mannen van het vak eene uitsluitende stem ge-

---

wat hooger en dieper gaat, wordt veelal met den smaadnaam van Mystiek of Scholastiek verworpen, en de gemoederen daartegen in- genomen. Of zoo men om het verwijt van onverdraagzaamheid te ontgaan, daarvan een weinig is teruggekomen, en ieder zijne vrij- heid laat, om ongemoeid zijn gevoelen voor te stellen, naauwelijks geschiedt dit toch met eenigen ijver en belangstelling, of men heeft het bij de verdraagzamen verkorven, en waar zij de magt in handen hebben, zouden zij hunne verdraagzaamheid ten hunnen voordeele wel gaarne door geweld staande houden.

(*) Altijd blijft het karakteristiek, hoe het geldmaken bij BASE- dow en NICOLAI en bij zoovele wereldverbeteraars van den nieuwen tijd eene hoofdbeweegreden was. Zoo ook weder bij BARNET.

had hadden. Zelfs de filozofie moest voor de ongeleerden toegankelijk gemaakt, over het Goddelijke en menschelijke moest op eene naar de bevassing van ieder beschaafd mensch berekende wijze gesproken en geschreven, ja ook de geringere standen moesten over de wereld en hare betrekking tot hen onderwezen, door allerlei volksschriften, door » nood- en hulpboeken » verlicht worden. Zoo ontstonden dan omstreeks denzelfden tijd en vonden hunne verbreiding die filozoferende, moraliserende schriften van eenen SULZER, MOZES MENDELSSOHN, THOMAS ABBET, CHRISTIAAN GARVE, van eenen ENGEL, ZIMMERMANN en anderen. Naast deze schaarden zich de geliefde volksschriften en die voor de jeugd van ROCHOW, WEISSE, SALZMANN, BECKER, TISSOT, waarbij nog uit het buitenland de overzettingen van Engelsche schriften van dergelijken inhoud zich voegden. Wij herinneren u slechts die zedekundige weekbladen: de *snapper*, (*tattler*), de *beschouwer* (*spectator*), de opziener (*guardian*) en anderen, als ook de schriften van den oorspronkelijken Amerikaner FRANKLIN, dien wij als een der edelste vertegenwoordigers van het hedendaagsch Protestantismus en van de verlichting der eeuw te beschouwen hebben. In dit van alle zijden zich openbaarend streven naar algemeene beschaving en volksverlichting, in deze beweegbaarheid der geesten, wie zou daarin slechts ijdelheid, slechts verwerpelijk streven en trachten erkennen? wie met koude verwerpende laatlunkendheid dezelve bespotten, of zelfs met blinden ijver verdoemen. Neen, erkennen wij het opregt, nevens veel verkeerd wezen en drijven heerschte in dien tijd een schoon edel verlangen naar iets beters, dan de Europesche mensch-

heid in het groot tot hiertoe bezeten had, het verlangen, om uit de enge vormen van een bekrompen en dagelijksch leven zich tot het algemeen menschelijke uit te breiden en daarvan een zeker, verblijdend bewustzijn te erlangen, het verlangen, dat wij thans nog met den schoonen naam van *nut van het algemeen* aanduiden.

Ik behoef, om ons van dit streven eene persoonlijke aanschouwing te bezorgen, slechts den man te herinneren, die ons (hier in *Bazel*) bij den naam van nut van 't algemeen als van zelf te binnen gebragt wordt, namelijk onzen IZAÄK ISELIN (*) en die voortreffelijke mannen, welke, gelijk van zin en streven met hem, wel het eenzijdige van eenen BASEDOW en andere verlichtingsmannen goed inzagen en zich daarom voor de uitersten dier rigting wisten te bewaren, doch die nogtans, en ten deele door genen aangespoord, naar hetzelfde doel als zij, veelligt slechts nog met des te gelukkiger gevolg streefden. Terwijl vroeger het Piëtismus weeshuizen en inrigtingen van weldadigheid van allerlei aard gesticht had, zoo wedijverde thans het humanismus, het philanthropinismus der eeuw met hetzelfde. Inrigtingen en vereenigingen tot nut van 't algemeen werden in verschillende steden daargesteld, de beteren, de edelgezinden voegden zich tot vereenigde werkzaamheid te zamen. De genootschapsgeest kwam in werking. Zoo was ja ook ISELIN de medestichter van het Helvetisch genoot-

---

(*) Geb. 1728, gest. 1782, schrijver van de *Geschiedenis der menschheid* en daarin voorganger van HERDER, stichter van de Maatschappij Tot Nut van het Algemeen te *Bazel* enz. Vergel. het programma van Professor W. VISCHER. *Bazel* 1841. 4.

schap (1761), waaraan een HANS CASPARD HIRZEL (de schrijver van den filozofischen boer, Kleinjogg), een ZELLWEGER en anderen deelnamen, en waarmede een PFEFFEL en andere gemoedelijke, vrij- en blijzinnige menschen in verband stonden. Menige takken van weldadigheid, welke tot hiertoe slechts kommerlijk en afzonderlijk waren verpleegd geworden, traden thans met meer uitgestrekte eischen op en vonden hunne verzorgers. Ik behoef u slechts te herinneren, hoe het voor deze eeuw der philanthropie bewaard bleef, om het onderrigt van blinden en doofstommen tot eene zekere methode te brengen en de gevangenissen uit dompige holender vertwijfeling en der zedelijke bederving in menschlievende inrigtingen van tucht te herscheppen (†). Zijn wij daarom toch niet onbillijk ten aanzien van dien dikwils zoo uitgekreten tijd; wij hebben daaraan menig schoons en goeds te danken, en veel van datgene, wat veelligt toenmaals minder onder bepaald uitgedrukte *Christelijke* vormen te voorschijn trad, was toch van den echten geest der liefde en der menschlievendheid doordrongen, welken CHRISTUS zelf als het kenteeken zijner discipelen voorgesteld heeft (Matth. XXV). En dat juist deze geest van practisch nut voor het algemeen ook op de Kerk en hare dienaren terugwerkte, was dat ook niet een gewin? Hoe onbevooroordeelder, hoe bescheidener de geordende predikers van dien tijd

---

(*) Als bevorderaars van het Doofstommenwezen zijn: SAMUËL HEINICKE en abt DE L'EPÉE (omstreeks 1774), van onderwijs der blinden: VALENTIJN HAUY (1780), van het gevangeniswezen: JOHN HOWARD (1775—1787) te noemen.

waren, des te meer moesten zij ook het goede waarden, dat door anderen dan de ambtgenooten in werking gebragt werd, des te naauwgezetter moesten zij zich de vraag voorleggen, of niet ten laatste de schuld van de verwaarloozing des volks en der jeugd aan de geestelijken lag? of het niet ook wezentlijk mede tot hare taak behoorde, onderrigtend en verlichtend op de maatschappij te werken, als de van den staat aangestelde volksleeraars en bevorderaars van het geluk des volks? Zij moesten zich zelven vragen: of het niet ten laatste doelmatiger was, in plaats van op oude schoolsche wijze de gemeenten met strijdige leerstellingen bezig te houden, dezelve liever op de pligten van liefde jegens den naasten opmerkzaam te maken, gelijk de Heer zelf het gedaan heeft in de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan; of niet, in plaats van met de Piëtisten slechts altijd van datgene te spreken, wat de genade Gods in ons werken moet, het raadzamer was, den menschen te zeggen, wat zij doen moesten van hunne zijde, om reeds op *deze* wereld zich en de hunnen gelukkig te maken, om goede nuttige burgers, goede huisvaders en huismoeders te worden; of niet de opvoeding des volks tot verlichte, redelijke menschen het eerste en noodwendigste was, waaraan de Christelijke opvoeding zich dan des te natuurlijker aansluiten zoude. Zoo ontstond dan van lieverlede de ingenomenheid met *zedepredikatiën*, in tegenoverstelling van de *geloofspredikatiën*. Die scheiding was intusschen onrégmatig. Het Christendom weet niets van dezelve; het wil een levendig geloof, dat door liefde werk-

zaam is, en het wil levendige werken, die als vruchten uit eene geloof- en liefdevolle gezindheid voortspruiten. Bloote geloofsstellingen voor het verstand zonder toepassing op het leven zijn evenzeer tegen den geest van het Evangelie, als bloote zedelijke geboden, zonder den dieperen grondslag der geloovige Godlievende gezindheid. Doch nu geschiedt het juist, dat de menschen meest van het eene uiterste in het andere geraken, en den eenen dood met den anderen verwisselen. In de plaats eener doode geloofsleer kwam bij velen, die zich ook hier weder meer aan den vorm, dan aan den geest hielden, eene doode zedeleer, d. i. eene uiterlijke, meer op het berekenbaar nut dan op het onberekenbaar heil der ziel gerigte werkheiligheid. Niet *dat* men zedeleer predikte, was onregt, CHRIS-
tus en de Apostelen predikten ook zedeleer, en zoo ook de Hervormers (bijzonder ZWINGLI). Maar de wijze *hoe* zij gepredikt werd, was ten minste niet bij allen de regte. Men vergat dan wel somwijlen wegens de drangreden van het eigen nut, dat de mensch behalve de handen, waarmede hij voor het dagelijksch brood arbeidde, behalve de voeten, waarmede hij loopt en rent naar een aardsch doel, ja zelfs behalve het hoofd, waarmede hij peinst en denkt, ook nog een hart heeft, dat zijne bevrediging in het inwendige zoekt, en juist die opmerkzaamheid voor de behoefte van het hart en die gevoelsbeschaving kwam velen der nuttigheidsmannen als dweeperij en valsche gevoeligheid voor. En zoo geschiedde het dan wel, dat bij de steeds meer zich voordoende rigting op het practisch nuttige (gelijk zij b. v. ook door CAMPE bevorderd werd, die den uitvinder van het spinwiel hooger stelde

dan [HOMERUS!) de eigenlijk *geestelijke* ambtsbediening, die met de bovenzinnelijke dingen en de onzichtbare wereld te doen had, ter zijde geschoven, zoo niet zelfs als iets schadelijks, de verlichting des volks en het ware nut van hetzelfde stremmends beschouwd werd. Daarentegen liet men zich gaarne predikers der verlichting, volksleeraars in nieuwerwetschen zin welgevallen, en slechts op deze voorwaarde gaf men eene » *nuttigheid van het predikambt* » toe (6).

Om op NICOLAI terug te komen, zoo had deze in zijnen *Sebaldu Nothanker* het beeld van zulk een' nuttigheidsprediker voorgesteld (*), die den Bijbeltekst » als een [onschadelijk hulpmiddel wist te ge-

---

(6) Dat er bij alle die werkzaamheden *tot nut van 't algemeen*, zooals men ze noemt, en bij alle die verbeteringen, welke men in onderscheidene vakken trachtte in te voeren, goede bedoelingen ten minste bij sommige sedeldenkende mannen plaats hadden, wie zou dit durven ontkennen? Echter van allen zou ik dit toch niet durven verzekeren. — Ontevredenheid met het bestaande, nieuwigheidszucht, hoogmoedige verbeelding van zijne eigene bekwaamheid waren hier ook in het spel, zoo als wij de voorbeelden daarvan reeds in NICOLAI, BASEDOW en anderen gezien hebben. Maar ook bij de best gezinden onthrak het veelal aan een genoegzaam deep inzicht van het bederf der menschelijke natuur, hetwelk niet door mens helijke zelfs niet door de welmeenendste pogingen maar alleen door hooger kracht kon worden weggenomen. Dit inzicht bezaten onze Vaders, en rigten daarnaar hunne werkzaamheden in, waarover God Zijnen zegen gebod, schoon zij veel, dat zij ook wel inzagen verbetering noodig te hebben, moesten ongedaan laten.

(*) Voorzeker van een hoogst onpractischen, die daar bij weder een zonderlinge, een Chiliast en in het gemeen een wonderlijk heilige is. De onder zijnen naam uitgegevene predikatiën (1776) zijn niet van den schrijver des romans, maar [verwezentlij en datgene, wat de schrijver in de aangevoerde plaats vordert. Deze vindt men in het tweede Deel des romans S. 266. vergel. S. 272.

bruiken, om nuttige waarheden daarmede in te prenten." Hij had, zoo wordt ons van den held van den roman geroemd, zich bestendig beijverd zijnen boeren te prediken, dat zij vroeg opstaan, hun vee vlijtig oppassen, hunnen akker en tuin op het best bearbeiden moeten, alles met het uitdrukkelijk oogmerk, dat zij welgesteld worden, dat zij vermogen verwerven, dat zij rijk worden zouden!" (vergel. daartegen Matth. VI: 33.) Zulke Sebaldussen waren er nu spoedig vele in steden en dorpen, schoon ook niet altijd met den demoed en de onbesproken braafheid, waarmede de schrijver zijnen held weet te versieren. — Landhuishoudkunde en huisbestuur en populaire gezondheidsleer, kortom, eene zedeleer, bij welke de schrandereheid het hoofdzakelijkste middel en de eigene aardsche gelukzaligheid het doel van het zedelijk handelen uitmaakte (waarbij de eeuwige zaligheid ten hoogste nog op den koop mede genomen werd), dat waren de onderwerpen (*), waarover menige predikers hunne toehoorders beter meenden te onderhouden, dan over de boetvaardigheid en het geloof, over de zonde en het oordeel, over verlossing, genade, genademiddelen en koningrijk Gods. Ja, er werd eene eigenlijke *gelukzaligheidstheorie* daargesteld,

---

(*) Zoo bevinden zich in de Nothankersche predikatiën: predikatiën tegen de regtsgedingen, tegen het bijgeloof, over de gezondheid, over de pligten van dienstknechten en dienstmaagden enz. Met vooringenomenheid werden predikatiën voor bijzondere standen en omstandigheden bewerkt en naar eene dikwijls hoogst onpopulaire populariteit gestreefd. SCHLEZ, HAHNZOG en anderen bestreden het bijgeloof der landlieden en STEINBRENNER gaf nog in het begin der XIXde eeuw predikatiën uit, over de kunst om het menschelijk leven te verlengen; volgens HUFELANDS grondstellingen. Halle 1804

aan welke overal die fijnere zelfzucht ten grondslag lag, zooals zij door onderscheiden Deïsten aan het hoofd der zedeleer voorgesteld was geworden (*). Bij deze waterheldere predikatiën wilde dan natuurlijk ook de tot hiertoe bestaande eerdienst niet meer passen. Al het symbolische, wat slechts dient, om het gemoed eenig steunsel te geven en het gevoel voor het bovenzinnelijke op te wekken, zonder dat daaruit voor het burgerlijk en huiselijk leven eenig nut voortvloeide, was met dit verstands-protestantismus in de ziel strijdig; men vermoedde aanstonds priesterdom en Jezuitismus, opzettelijke domhouding des volks en hoe al die uitroepingen verder luiden. Wanneer b. v. NICOLAI in het aansteken der kaarsen op het altaar, gelijk hij het op zijne reizen te *Neurenburg* aantrof, een ding zag, dat niemand voordeel aanbragt, dan den kaarsen-aansteker en den koster, zoo geeft hij ons daarmee eene voorstelling van het volslagen gebrek aan zin voor het symbolische, voor het uiterlijk beteekenisvolle. Doch wat konden voor zulk een gevoelen ook de sakramenten anders zijn, dan ijdele ceremoniën, welke de verlichte ten hoogste nog om des grooten hoops wille mede maakt. Waar men aan geene *genade*, aan geene hoogere mededeeling van leven van boven meer geloofde, daar bestonden ook geene *genademiddelen*. Zelfs als teekenen en zinnebeelden hadden zij geen gewigt meer; gelijk dan werkelijk BASEDOW dien dansmeester zocht

---

(*) STEINBARTH, G. S., System der reinen Philosophie oder Glückseligkeitslehre des Christenthums, für die Bedürfnisse seiner aufklärten Landsleute (het eerst verschenen te *Züllichau* 1778 en meermalen herdrukt.)

te bewijzen, dat de kinderdoop eene verouderde instelling was (*). Ook het denkbeeld der Christelijke feesten moest bij dit prozaïsch gevoelen der dingen te gronde gaan. De christelijke feesten berusten alle op de daadzaken eener geschiedkundige Openbaring, en de levendige herinnering van deze daadzaken, als het ware de geestelijke herhaling van het eenmaal gebeurde *in* ons is het, wat het karakter der feesten uitmaakt. Wij willen de geboorte des Heeren, Zijn lijden, Zijnen dood, Zijne opstanding, Zijne hemelvaart, de uitstorting des H. Geestes steeds weder op nieuw het gemoed voor oogen stellen, ze inwendig *mede* beleven, en *mede* ervaren en wij willen dit in eene door het gevoel van gemeenschap verhoogde, feestelijke stemming, en reeds dit gevoel in zichzelf heeft eene oneindige waarde, zonder ook te zien op alle verdere zedelijke gevolgen, die als de *zegen* eener regte feestviering voorzeker ook niet uitblijven zullen. Maar van *dit* gewigt der Christelijke feesten, die reeds door hunne jaarlijksche wederkeering aan het *inwendig* leven datgene bewijzen, wat de verwisseling der jaargetijden aan het uitwendig leven der natuur bewijst, had die verlichtende wijsheid niet het minste gevoel. Daar haar de geschiedkundige daadzaken zelve twijfelachtig, daar haar de persoon van CHRISTUS onverschillig geworden was, en zij

---

(*) Zie de schildering in GOETHE'S leven. — Volgens deze beschouwing kon ook later (in HUFNAGELS liturgischen Blättern) de voorslag gedaan worden, om zich bij de uitdeeling van het Avondmaal van de woorden te bedienen: » Geniet dit brood, de geest der aandacht ruste op u met zijn vollen zegen! Geniet een weinig wijn! Deugdkracht ligt niet in dezen wijn, zij ligt in u, in de Godsleer en in God enz.”

slechts eenzijdig aan de *leer* van JEZUS, en wel ook hier weder slechts aan de *zedeleer* zich hield, zoo waren haar ook de Christelijke feesten niets anders dan uiterlijke aanleidingen, om dezelfde drooge zedeleer, die op de Zondagen gepredikt werd, ook *hier* weder ten beste te geven.

En ware het toch slechts bij de wezentlijke, d. i. de Christelijke zedeleer gebleven! Maar *welke* zedeleer hoorde men thans. Ik wil niet onderzoeken, of het werkelijk waar is, wat verhaald wordt, dat het kersfeest gebruikt werd, om over stalvoeder te prediken en het Paaschfeest, om over het nut van vroeg opstaan en van het wandelen te handelen; maar iets dergelijks viel voorzeker voor. Ten minste werden er predikatiën gehouden, die buiten alle betrekking tot het feest stonden. Het ergste ging het bij dit opklaringsproces met de *geestelijke liederen*. Er werd weinig verstand toe vereischt, om enkele tegen den smaak strijdende uitdrukkingen uit te monsteren en belagchelijk te maken. Daarentegen toonde zich het verstand dier verstandigen daardoor maar al te duidelijk als onverstand, als een niet verstaan van eenige poëzij, dat het met zijne wijsheid de oude eenvoudigheid meende te moeten verbeteren. Wanneer het b. v. in PAUL GERHARDT's avondlied: »Nu rusten alle wouden,» hetwelk FREDERIK de Groote »dom tuig» noemde, heette: »de gansche wereld rust,» zoo werd thans daartegen met oud schrandere geleerdheid opgemerkt, dat was onzin, want ieder kind wist heden ten dage (waartoe anders een Basedowsch Elementaarwerk?) dat wanneer de eene hemisfeer nacht had, het op de andere dag was, en men moest daarom zingen: de *halve* wereld rust.” — Maar

waartoe in het gemeen nog liederen? waartoe die opwekking der verbeelding en van het gemoed? waartoe die donkere Oostersche beelden? Daarmede was ja niets bewezen, nog minder iets gedaan voor het algemeen welzijn. Zoude er nog een gezangboek geduld worden, zoo moest het gelijk de predikatie eene nuttige zedeleer verkondigen in regt verstaanbaar gerijmd proza, en dewijl het nu de oude liederen dichters, van LUTHERS tijden af, nooit ingevallen was om over het goed gebruik van den tijd, over vriendschap, over spaarzaamheid, over matigheid liederen te dichtten, zoo klaagde men te midden van den rijkdom van het goede en schoone, dat men niet wist te waarderen, over het gebrekkige der oude gezangboeken en zocht dit gebrek door rijmerijen te verhelpen, als omtrent *dit* is:

Ons ligchaam hoeden en verzorgen,
 Dat is, ■ Schepper, steeds mijn plicht,
 Door eigen schuld het te verderven,
 Verbiedt me Uw heilig onderrigt.

of dat andere:

Naar Uwen raad, o God, zijn wij
 Bestemd tot vlyt in 't leven,
 Dat elk hier andren nuttig zij
 Hebt gij ons voorgeschreven.
 Maak me in verstand, in lust steeds rijk,
 In kracht, om trouw, gemoedelijk,
 Al wat mij past te werken. (*)

(*) Men vindt ze beide in het Bazelsch gezangboek, maar ook elders. Ja, er hadden ligt nog sterker voorbeelden aangevoerd kunnen worden.

Doch daarbij bleef het niet. Men dichtte niet slechts bij oude poëzij nieuwe proza, men goot het water ook in den ouden wijn, op dat geen zwak hoofd door den dweepachtigen spiritus bedwelmd zoude worden; men besneed, verminkte, mismaakte op allerlei wijze, en zoo ontstonden dan van tijd tot tijd de nieuwmodische gezangboeken, van welke wij thans de grootste moeite hebben om ontslagen te worden (*) Doch eindelijk was het ook de oude *Luthersche Bijbeloverzetting*, welke met den verwenden smaak des tijds niet meer wilde overeenstemmen. Dat menige bijzonderheid door LUTHER niet geheel taalkundig overgezet was, en dat daarom die overzetting, gelijk ieder menschelijk werk, ook verbetering behoefde, moest bij de

---

(*) Tot deze gewaande gezangboeken-hervorming had reeds KLOPSTOCK een aanvang gemaakt; echter had hij zich meer door taalkundige dan door Godgeleerde bedenkingen laten leiden; want de zanger van den Messias was geen vriend van die nieuwe verlichting, en zijne eigen oden en liederen wortelden diep in het geloof aan den Verlosser. Voor den opperconsistoriaalræd DIETERICH te *Berlijn*, een' tijdgenoot van NICOLAI en een vriend van SPALDING en TELLER bleef het bewaard, de wereld met een nieuwmodisch gezangboek, met het Berlijner van het jaar 1765—1780 te verrijken, hetwelk onder FREDERIK den Groote ingevoerd werd; en aan dit Berlijner gezangboek was ook het Leipziger van ZOLLIKOFER gelijkvormig. Over de in menig opzigt achtenswaardige mannen zal daarmede even zoo min een oordeel uitgesproken zijn, als over de welmeenendheid en opregtheid hunner bedoelingen, doch over die handelwijze, welke reeds HERDER sterk afkeurde, heeft de tijd geoordeeld; want hoezeer ook onze tijd in de meeningen over Godsdienstige zaken verdeeld zijn mag, zoo stemt dezelve toch daarin overeen, dat de toenmalige *nieuwe* gezangboeken als *verouderd*, de oude daarentegen als de nog altijd niet opgedroogde bronnen te beschouwen zijn, van welke het kerkelijk leven, wanneer het zal worden te hulp gekomen, eene nieuwe bevruchting te wachten heeft.

vooruitgegane oude taal-studiën, ja bij de veranderingen, welke de Duitsche taal zelve onderging, voorzeker toegestemd worden; maar het was hier minder om de verbetering van enkele bijzonderheid te doen, het was veeleer het geheele sappige koloriet, dat de zwakke oogen niet meer verdragen konden, het was de geheele uitdrukkingswijze der kernachtige krachtige taal van LUTHER, welke den verweekten ooren niet meer ingaan wilden. Ook hier moest alles naar het menschenverstand geschikt gemaakt, alles naauwkeurig uiteengezet en in de behagelijke, gemakkelijke taal van het dagelijksch leven overgebracht worden. MOZES, DAVID, JEZAJA, PAULUS, ja CHRISTUS zelf moesten spreken, gelijk zij thans zouden gesproken hebben, wanneer zij voor de nieuwe consistoriaalraden eene proefpreek hadden moeten houden. Daar moest niets duisters, niets geheimzinnigs, niets zinnebeeldigs en mystieks meer over blijven, maar alles zich net afgepast in de voegen van een mat geworden proza schikken; ook hier moest, maar in een' geheel anderen zin, de voorzegging vervuld worden: *» alle bergen en heuvelen zullen vernederd en al wat oneffen is, zal een effen weg worden.«*

Reeds voor de eigenlijke opklaringsperiode, in het jaar 1735, was de zoogenoemde Wertheimer Bijbel verschenen, welke zich zoowel in den toon der overzetting als in de bijgevoegde aanmerkingen de opheldering der Bijbelsche begrippen naar Wolfiaansche grondbeginselen ten taak stelde. Deszelfs vervaardiger, LAURENTIUS SCHMID, werd uit dien-hoofde, (in het jaar 1737) in strenge bewaring gesteld, en het boek op straffe van eeuwige verbanning uit het land, verboden. Vijftig jaren later

VIII. G

was het anders. Nu werden zulke nieuwerwetsche en den tekst omschrijvende overzettingen gezocht en boven de eenvoudige Luthersche verre voorge trokken. Ook bij ons in *Bazel* heeft toch de over zetting van den anders zeer achtenswaardigen en geenszins aan de neologie overgegevenen prediker SIMON GRYNAEUS (1776) langen tijd zich over een grooten bijval te verheugen gehad, terwijl zij tegenwoordig tamelijk vergeten zijn moge! Of wie mogt nu nog liever, in plaats van bij LUTHER: »in den beginne schiep God hemel en aarde,» met GRYNAEUS lezen: »God, buiten wien niets was, maakte een begin van alle dingen met de schepping van derzelver grondstof» enz. — Het verst heeft het in de omschrijving van den Bijbel en in de overgieting van denzelven in nieuwerwetsche begrippen des tijds een man gedreven, dien ik voor het overige in geenerlei wijze met den eerwaardigen GRYNAEUS zamen voegen mogt, maar dien wij veelmeer als den vertegenwoordiger der ijdele beuzelachtige verlichting te beschouwen hebben, namelijk KAREL FREDERIK BAHRDT, wiens leven en gevoelens ons ten slotte nog het neologisch drijven tot persoonlijke aanschouwing brengen moeten. KAREL FREDERIK BAHRDT, in het jaar 1741 te *Bischofs-werda* in *Meissen* geboren, studeerde, nadat hij eerst, door huisonderwijzers slechts weinig voorbereid, de beroemde school bezocht had, te *Leipzig* in de Godgeleerdheid. Zijne studiën zette hij ongeregeld voort, gelijk het alle oppervlakkige hoofden doen, die meer op hun genie, dan op degelijke kennis bouwen. Daarbij kwamen spoedig zedelijke afdwalingen en een woest leven, met eene grenzelooze ijdelheid verbonden. Beide vermeer-

derden in hem den geest van onrust en van onbestendigheid, welke hem als een booze demon door zijn geheele leven vervolgde. BAHRDT was niet zonder talenten, maar in plaats van die aan te kweeken, stelde hij derzelver vroeg rijpe vruchten ten toon. Zoo hield hij reeds in het 17de jaar zijne eerste predikatie. »IJdelheid, driestheid en vertrouwen op zijne krachten" (zegt hij zelf van zich) hadden hem, bij den wensch om zijne ouders vreugde aan te doen, tot dezen stap bewogen. Hij bragt dien ook met de grootste ligtvaardigheid en midden onder de meest wereldsche gedachten, ja midden onder zondige hartstogten en lusten ten uitvoer. De voor zijne ijdelheid bevredigende uitslag vermeerderde zijne driestheid van dag tot dag, en versterkte hem in het voornemen, om even als op den kansel, zoo ook op den kathedr te schitteren. — De uiterlijk aangeleerde orthodoxie moest hem ondertusschen nog tot zijn oogmerk behulpzaam zijn; hij schreef en verdedigde eene volkomen regtgeloovig gehouden dissertatie, en maakte zich van toen af in het gemeen het openbaar redetwisten tot zijn bijzonder vermaak. Nu trad de jonge Leipziger magister, dien allen wegens zijne vaardige tong vreesden, als docent op, doch verried spoedig in de eerste voordragten zijne grootste onwetendheid. Omstreeks dezen tijd werd hij candidaat, en reeds had zich ook zijn twijfel omtrent de gewone Kerkleer beginnen te vertoonen, toen hem de post van onderwijzer te *Leipzig* opgedragen werd. Doch het was niet de theologische twijfel, waarvan hij thans nog weinig merken liet, maar zijn liederlijke levenswandel, welke hem noodzaakte, in het jaar 1768 *Leipzig* te verlaten. Hij begaf zich naar *Er-*

furt, waar hij als professor in de wijsbegeerte aangesteld werd. Hier trad hij eerst met zijne van de Kerkleer afwijkende gevoelens, echter nog in een bescheiden vorm op; nogtans verwekte hij daardoor de tegenspraak der Godgeleerden, voornamelijk van die van *Wittenberg*, terwijl de universiteit *Erlangen* geen zwarigheid maakte, om hem den graad van doctor in de Godgeleerdheid mede te deelen. Een ligtzinnig, ongelukkig huwelijk hielp hem zijn reeds verwoest leven nog meer verbitteren. Hij verliet *Erfurt* en kwam te *Giessen*. De roep van zijne onregtzinnigheid had zich reeds derwaarts verbreid; BAHRDT zocht dien op eene wijze te keer te gaan, welke ons van de opregtheid zijns harten een slecht begrip geeft. Hij zocht, gelijk hij zelf zegt, zijne intrerede eene orthodoxe kleur te geven. Men behoeft toch maar (heet het) à la LAVATER den naam van JEZUS regt dikwijls te laten weergalmen, zoo is de groote hoop reeds overtuigd, dat men echt Christendom leert. Ik deed daarom wat de voorzigtigheid gebod en maakte eene regt Christelijke, dat is van CHRISTUS volle predikatie!"—Werkelijk gelukte het zijne uiterlijke welsprekendheid, waaraan hij te allen tijde groote zorg besteedde, de toehoorders oogenblikkelijk te roeren en de openbare meening voor zich te winnen. Nevens de predikatiën hield hij Godgeleerde voorlezingen en maakte allerlei schrijvers plannen. Nog was hij het intusschen met zijne theologische overtuigingen niet met zich zelve eens geworden. Nog geloofde hij aan het Woord des Bijbels, of hij overreedde zich ten minste, dat de Bijbel de bron der Goddelijke waarheid was, maar hij zocht dien thans door openbare verdraaijing voor de orthodoxie onbruikbaar te maken. Hij zette het N. Testament

in de Bahrdsche Godgeleerdheid over en zoo ontstonden zijne »nieuwste openbaringen Gods in brieven en verhalen,” welke GOETHE zoo voortreffelijk gekarakteriseerd heeft, wanneer hij hem in zijne voorrede zeggen laat:

Toen kreeg ik onverhoeds een' inval,
Dus sprak ik, of ik CHRISTUS ware (*).

Overigens maakte BAHRDT er geen geheim van, dat deze Bijbeloverzetting, welke hij »te midden van het genot der schoone natuur,” dat is in het tuinhuis van een' wijnhandelaar vervaardigde, eene geldspeculatie geweest was. Slechts bragt deze minder op, dan het Basedows Elementaarwerk en de algemeene Deutsche bibliotheek. Eenige flesschen ouden steinwijn was alles, wat hem de opdracht aan den Catholijken vorst-bisschop van *Wurtzburg* bezorgde. Van de andere zijde verhief zich de storm. De Protestantsche Godgeleerden, met den senior GÖTZE aan hun hoofd, verklaarden zich al aanstonds als vijanden der nieuwe Openbaringen, en BAHRDT zag zich genoodzaakt, naar een' nieuwen werkkring om te zien. De geroemde Philanthropie moest zijne redster worden. Op de aanbeveling van BASEDOW nam hij eene plaats aan in een Zwitsersch Philanthropinum, aan dat van den heer VAN SALIS in *Marschlinz*; maar ook daar hield hij het niet lang uit, en keerde naar *Duitschland* terug, waar hij in *Turkheim* aan de Hardt zelfs generaal superintendent werd, en nu op het wijde veld der ze-

---

(*) Het is karakteristiek, hoe GOETHE, die zich zelf een' be-
slisten niet-Christen noemde, de drie zoogenoemde rede-christenen,
BASEDOW, NICOLAI en BAHRDT, uitjouwde, terwijl hij aan JUNG STIL-
LING en LAVATER welgevallen vond. Bij LESSING was het desgelijks.

depreken met bijzonder zelfvergenoegen zich begaf. — Kort daarna werd op aandrang van den vorst ook *hier* de proef genomen tot oprigting van een eigen philanthropinum in het vorstelijk slot *Heidenheim* bij *Worms*. Maar ook deze onderneming bragt nieuwe onaangenaamheden te weeg, en te gelijk wekte de tweede uitgave van het N. Testament, welke in dien tijd verscheen, ook den ijver der *Catholijke* geestelijkheid, namelijk van het Wormser kapittel, tegen den vervaardiger van dezelve op. De overzetting werd verbeurd verklaard. BAHRDT reisde ondertusschen naar *Holland* en *Engeland*, om voor het philanthropinum nieuwe kweekelingen te werven; maar naauwelijks van deze reis teruggekeerd, viel hem het keizerlijk rijkshofraadconclusum in handen, volgens hetwelk »Dr. BAHRDT van al zijne ambten ontzet en onbekwaam verklaard werd, ooit weder eene geestelijke bediening in het Duitsche rijk te bekleeden.” De afgezette hoopte in het Pruisische eene toevlugt te vinden, en kwam in het jaar 1779 te *Halle*. Maar hier stelde zich SEMLER met zijn geheele aanzien tegen hem, SEMLER, aan welke BAHRDT gehoopt had een steun te zullen vinden. Nu maakte hij daarvoor met den wijsgeer EBERHARD kennis. En deze was het, die nog het laatste overblijfsel van geloof aan de Openbaring uit de ziel van BAHRDT verdreef. EBERHARD (vroeger prediker te *Charlottenburg*) was vervaardiger van een geschrift: *Apologie van SOCRAATES*, of van de zaligheid der Heidenen, welke toenmaals veel opzien verwekte. Had de vroegere hyperorthodoxie de blinde Heidenen (waarover zich ZWINGLI toch erbarmde!) ten eenenmale verdoemd, zoo keerde nu de neologie de stelling in zooverre om, dat zij, zonder in den echten geest der oud-

heid en der Socratische wijsbegeerte ooit ingedrongen te zijn, SOCRATES ten eenenmale tot CHRISTUS idealiseerde en verhief of veelmeer CHRISTUS op ééne lijn met SOCRATES plaatste en vernederde. Beide was onhistorisch en daarom beide onwaar en onregmatig. Maar aan een onhistorisch en ligtvaardig hoofd gelijk BAHRDT, was door EBERHARD ligt de overtuiging in te boezemen, dat CHRISTUS geen wezentlijke leerstelling voorgedragen had, welke SOCRATES niet eveneens hadde geleerd! Nu schaamde zich BAHRDT, dat hij, » de verstandige BAHRDTIUS, nog aan eene Openbaring geloofd had. *Nu sloeg, zegt hij zelf, de doodklok van mijn geloof.*» Maar dat zegt hij niet met eenigen weemoed; hij beroemd zich in hetzelfde oogenblik, dat het nu in zijne ziel helder geworden, dat het hem te moede geweest was als iemand, die lang gedragen kluisters afgeschud had, of als iemand, die plotseling in den adelstand verheven was geworden. De vorige tijden beschouwde hij als de tijden des wasdoms, *dezen* als den tijd der rijpheid. » Ik beschouwde (zoo luidt zijne nieuwe belijdenis) MOZES, JEZUS, zoo-wel als CONFUCIUS, SOCRATES, LUTHER, SEMLER en — mij zelven als werktuigen der Voorzienigheid, door welke zij op de menschheid goeds werkt naar haar welbehagen!» Nu verschenen ook met de derde uitgave van zijn N. T. tegelijk zijne beruchte brieven over den Bijbel, in den volkston, wier hoofdstreven juist daarheen ging, om den Bijbel evenals den persoon van CHRISTUS elke betoovering van het wonderbare en geheimzinnige te ontnemen, onder voorwendsel van het Christendom daardoor bij de wijsgeeren weder in eere te brengen. Het moest ver met het Christendom gekomen zijn, wanneer het een BAHRDT weder in eere brengen moest;

een BAHRDT, die in zijnen kerk- en ketteralmanak, welken hij kort daarop uitgaf, de meesten der toen levende Godgeleerden op het smadelijkst als huichelaars of als domkoppen behandelde, een BAHRDT, die, nadat hij een tijd lang voor een gemengd publiek voorlezingen over zedeleer gehouden had, eindelijk een nog meer vermengde wijn en bier als waard verkocht in eene herberg bij *Halle*, tot hij ten laatste als pasquillenmaker te *Maagdenburg* in de gevangenis kwam, en eindelijk daaruit ontslagen, onbevredigd en met de gansche wereld in strijd, zijn treurig leven te *Halle* eindigde in het jaar 1792 (7).

Zoo hebben wij dan met dit leven van BAHRDT de negatieve zijde van het Protestantismus der XVIII^{de} eeuw tot aan den buitensten rand van het uiterste vervolgd. Het is tijd, dat wij tot de positieve, *stichtelijke* zijde terugkeeren, dat wij niet slechts naar *datgene* vragen, wat betwijfeld, wat verworpen en omvergesmeten, maar wat tegenover het ongeloof verdedigd, en wat uit dit *positief* standpunt geloofd en geleerd werd.

---

(7) Dit einde van BAHRDT mag ons bedachtzaam maken, om niet te veel te zijn ingenomen met die opklaring en verlichting, welke zoodanige voorgangers gehad heeft. En trouwens wij behoeven hier bij een enkel voorbeeld niet stil te staan. Zoo als de vruchtdier verlichting zich in een hooger trap in een enkel persoon vertoonen, zoo doen zij zich ook klaarlijk voor in dien geheelen ligtzinnigen geest, welke sedert het doordringen dier verlichting de geheele maatschappij heeft ingenomen. — Zelfs mannen gelijk SPALDING, ZOLLIKOFER en anderen, die het opregtelijk meenden, wanneer zij thans opzagen zouden het zich beklagen, dat zij te onvoorzigtig deze verlichting hadden in de hand gewerkt. — Dat dan thans zij, die het wel meenen, daaruit bedachtzaamheid leere!

VHFTIENDE VOORLEZING.

GELIJKVORMIGHEDEN TUSSEN SEMLER EN BAHRDT. VERDEDIGERS VAN HET CHRISTENDOM. NEWTON. EULER. HALLER. PLAATSEN UIT DESZELFS DAGBOEK. C. F. GELLERT. ZIJNE GEESTELIJKE LIEDEREN. ZIJNE WERKZAAMHEID ALS LEERAAR EN LEIDSMAN DER JEUGD.

Wij hebben ten slotte van de vorige bijeenkomst in BAHRDT de opklarende neologie der eeuw in haar verband met de ruwheid en beuzelachtigheid van gevoelen leeren kennen, en dat zulk een verband niet slechts bij *hem*, maar bij velen, die zich toen op verlichting beroemden en ze voor anderen ten toon stelden, geheel natuurlijk was, dit laat zich niet betwijfelen. Er worden ons voorbeelden van ruwheid ja van roekeloosheid en ontheiliging van het heilige verhaald, welke ik hier niet herhalen mag en die voornamelijk onder de akademische jeugd in zwang gingen (*). Het ongeloof en de zedelijke

---

(*) Vergel. de mededeelingen van LAUKHARD, bij THOLUCK, vermischte Schriften II. S. 447, 448. Er werd toch door studenten een wedstrijd aangegaan, om eene goedgevrijdagspredikatie in de—studententaal te houden!

ligtzinnigheid hebben van ouds in naauwe bloedverwantschap tot elkander gestaan en nog heden ten dage doen zij zich als broeders- en zusterskinderen kennen. Intusschen zouden wij deze verwantschap te ver uitstrekken en een misslag begaan, wanneer wij loochenen wilden, dat niet ook met de oude orthodoxie, zoolang zij dood, ja, dat niet ook met het Piëtismus, zoolang het bloot van buiten geleerd was, eene onzedelijke, ten minste eene onwaardige, onedele denk- en handelwijze zich vereenigen konde, en dat niet omgekeerd ook weder met het streven naar nieuwigheid in de leer eene eerwaardige zedelijkheid, met den dogmatischen en filosofischen twijfel nogtans eene ernstige godsdienstige gezindheid had kunnen bestaan. Wij zullen zulke eerwaardige mannen, die het streven naar eene verlichte vroomheid tot hun levensdoel maakten, nog later leeren kennen. Voor het tegenwoordige herinner ik u slechts nog eenmaal den ons reeds bekenden SEMLER. Welk een magtig onderscheid tusschen hem en BAHRDT! Terwijl b. v. SEMLERS huiselijk leven, de daar heerschende vroomheid, de vrede en de eendragt, die daar heerschten, en de verheven rust aan het sterfbed ons weder met den stoutmoedigen criticus verzoenden, zoo vernemen wij uit BAHRDTS eigen mond, dat in zijn huis nooit van den morgen tot aan den avond een toon van vreugde geheerscht had (*). Zijne vrouw was twistziek en *hij* was het ook! Zij was ongeregeld en *hij* was het ook, doch wierp alle schuld op haar, en zoo is zijne geheele levensgeschiedenis eene aaneenschakeling niet slechts van theologischen, maar ook van huiselijken twist, waarvan ik u hier

---

(*) Leben BAHRDTS IV. S. 455.

gaarne verschoon. Maar daarop mag ik toch opmerkzaam maken, hoe dat geprezen genie, hetwelk ook de heiligste levensbetrekkingen met ligvaardigheid gewoon is te behandelen, zoo dikwijls met eene valsche godsdienstige verlichting zamenhangt, en hoe diegenen, welke over tirannij in den Staat en in de Kerk klagen, zich niet schamen, de grootste huistirannij uit te oefenen. Hoe ruw spreekt een BAHRDT er over, dat hem de hemel wel acht kinderen beschoren, maar van de knapen geen in het leven gelaten had. » Het schijnt, zegt hij (*), dat de hemel mijn stam niet wilde voortgeplant hebben, of dit daarom zij, dewijl dezelve voor de wereld te goed of te kwaad was, weet ik zelf niet.” Helaas heeft de Bahrdsche stam zich nogtans geestelijk voortgeplant en de spruiten van denzelven schijnen in onze XIX^{de} eeuw op nieuw te willen gedijen!

Men heeft het SEMLER als dubbelzinnigheid van karakter, ten minste als zwakheid en ongelijkheid aan zich zelve willen aanrekenen, dat hij, die tot het vrije onderzoek aanleiding gegeven had, van BAHRDT niets weten wilde, hem als het ware de deur wees, ja hem opentlijk bestreed. Ik kan mij dat wel voorstellen. Wanneer een bouwkundig man een huis afbreekt, om een nieuw in de plaats te bouwen, of voor een nieuw ten minste plaats te winnen, schoon hij daarbij ook veelligt in zijnen ijver meer afbreekt dan hij moest, maar toch altijd met bedachtzaamheid en met verschooning der voorbijgangers, die hij niet onder de puinhoopen van het oude huis begraven wil hebben, en er

---

(*) Ibid. S. 166.

meent hem iemand daardoor te hulp te komen, dat hij blind er op losrukt zonder rond te zien, om zoo regt zijne woeste vreugde in het geraas te hebben, zoo zullen wij het wel begrijpen, wanneer gene de ongevraagde hulp van de hand wijst, en zelfs met geweld terugstoot. Zoo was het bij SEMLER in betrekking tot BAHRDT, en deze betrekking heeft zich te allen tijde onder andere namen en gedaanten vernieuwd, en gaat door de gansche geschiedkundige ontwikkeling van het Protestantismus heen. Zoo hadden MUNTZER en zijn rot het LUTHER kwalijk genomen, dat hij aan hunne oproerigheden geen deel wilde nemen, en zoo heeft men zich in den nieuweren tijd over menigeen verwonderd, dien men gewoon was zich als een vrijzinnig man voor te stellen, hem niet in de schaar der woelgeesten en omwentelingsgezinden, doch veeleer tegenover hen, te aanschouwen. Dat zal altijd geschieden, en altijd zullen er weder lieden zijn, die zoo iets niet begrijpen, dewijl zij eenmaal geen onderscheid weten te maken tusschen het bloote *inzigt* der dingen en de *gezindheid*, waaruit de inzichten van den een en die van den ander voortkomen, tusschen het doode *begrip* en het *leven*, dat aan elk begrip ten grondslag ligt, tusschen de letter eener uitwendige belijdenis en den *geest*, welke de belijdenis eerst het regte gewigt bijzet en den sleutel tot regt verstand van dezelve geeft.

Echter, wij willen ja met de tegenwoordige bijeenkomst de negatieve rigting ondertusschen verlaten, zoowel *die*, welke uit een edel streven voortkwam, als de gemeene en ruwe, en willen ons weder tot het positieve wenden, tot het Christendom, gelijk het beleden en verdedigd werd in de

wetenschap, gelijk het gebandhaafd en geoefend werd in het leven; want inderdaad, wij zouden ons van den toestand van het Protestantismus in de XVIII^{de} eeuw eene al te donkere voorstelling maken, wanneer wij gelooven wilden, dat die negatieve rigting alleen de overhand gehad had, en dat ten hoogste nog eenigzins door het overblijfsel van Piëtismus en door de daaraan verwante rigtingen het positieve bewaard was gebleven. Neen, ook binnen de groote *Kerkgemeenschap* in de wijsgeerige en letterkundige wereld vinden wij nog altijd te midden van de afbrekende eene behoudende werkzaamheid en menigerlei proefneming om zoowel in de leer, als in het leven het gezonken Christendom op te beuren, de gemoederen gerust te stellen en te bevestigen, den twijfel op te lossen, de tegenwerpingen ter zijde te stellen en den gestoorden vrede, hetzij op den weg van een' voorafgeganen strijd, hetzij op dien eener vrijzinniger overeenkomst te herstellen. — Niet allen wel is waar, die zich in de rij der verdedigers plaatsten, sloegen denzelfden weg in. Terwijl de eenen vast besloten hadden, *niets* op te offeren van datgene, wat zij als den inhoud van het Bijbelsch Christendom erkend hadden (ten hoogste bereid waren, verouderde kerkelijke vormen te laten varen en in hunne plaats de meer zuivere Bijbelsche voorstelling te laten komen), toonden anderen zich bereidwilliger, ook van zekere *Bijbelsche* voorstellingen eenige als de meer onwezentlijke prijs te geven en daarentegen vooral slechts daarop te zien, dat Gods dienst en zedelijkheid meer in hare *algemeenere* Christelijke gedaante in stand gehouden, en voor de instorting, die het geheel bedreigde, bewaard

werden. Aan misgrepen kon het voorzeker aan beide zijden niet ontbreken, en hier en daar gaven menigen, die het anders wel meenden, juist het beste en kostbaarste prijs, terwijl zij met bijzaken en met hetgene niet tot het wezentlijke behoorde zich ophielden. Zij waren, gelijk THOLUCK zegt, aan dien dollen huisvader gelijk, die over dieven, moord en brand schreeuwt, terwijl hij zijn beste huisraad zelf het venster uitwerpt. Ware het ons oogmerk, eene volledige geschiedenis van de apologetiek der XVIII^{de} eeuw te geven, zoo moesten wij den aanvang daartoe in *Engeland* zoeken, waar zich ook het eerst de tegenspraak tegen de Christelijke Godsdienst aangeheven had, wij moesten dan onzen weg verder door *Frankrijk* naar *Duitschland* voortzetten, en met namen en boeken ons bekend maken, die wel nog altijd hun gewigt in de geschiedenis der wetenschap hebben, maar die het zich naauwelijks toeëigenen mogten, om ons tot leidraad onzer beschouwing te dienen. Er kan ons hier minder aan de namen en aan de werken van bijzondere schrijvers, dan aan de daadzaak gelegen zijn, dat het Christendom door de waardigsten, de begaafdsten, de diependkendsten der eeuw verdedigd, dat het door de bemindsten en beminnenswaardigsten in het leven vastgehouden en verder in de harten overgeplant is geworden, en zoo grijp ik dan, terwijl ik anderen ter zijde laat, uit de rij der verdedigers van het Christendom juist diegenen uit, welke ook door hunne overige persoonlijkheid, door hunne stelling, die zij in de geschiedenis der wetenschap en der letterkunde innemen, beduidend zijn.

Twee opmerkingen zijn het, welke ik hier gaarne wil vooruitzenden. Vooreerst is het dikwijls en

veel gezegd geworden, de Godgeleerden verdedigden het Christendom bloot van ambtswege, zij *moesten* het doen, dewijl hun uiterlijke stand, hun beroep het zoo medebragt; konden zij den stand verloo-chenen, zij zouden ook wel mede instemmen in de algemeene stem des tijds. Tegenover deze tegenwerping behoorde het toch eenigen indruk te maken, wanneer wij in de voorste rijen der verdedigers van het Christendom in de XVIII^{de} eeuw zulke mannen aanschouwen, die naar hunnen uiterlijken stand *geene* Godgeleerden, *geene* geestelijken waren, mannen, die onafhankelijk hunne meening zeggen *konden* en *mogten*, gelijk zij *wilden*, ja die, wanneer de eerezucht hen gedreven had, meer eer hadden kunnen inleggen, wanneer zij zich mede aan de zijde der vijanden van het Christendom geschaard en in den toon des tijds ingestemd hadden. — Dat is de eene opmerking. De andere is deze: Het is insgelijks dikwijls en veel gezegd en inzonderheid in onzen tijd herhaald geworden, de vorderingen in de *natuurwetenschappen*, in de sterre- en natuurkunde, hadden het geloof aan Openbaring den gevoeligsten stoot toegebracht, en wien in dit gebied het licht opgegaan was, die kon moeilijk meer noch aan wonderen in de zichtbare noch aan de verborgenheden in de onzichtbare wereld gelooven. Ook *deze* meening mag, zoo niet wederlegd, toch ten minste gansch zeer beperkt worden, wanneer het blijkt, dat juist die mannen, die *geene* Godgeleerden van beroep waren, doch die als de eersten en grootsten genoemd werden, wanneer van vorderingen in de wiskunde, het natuuronderzoek, de natuurkunde de rede is, dat NEWTON, EULER en ALBRECHT VAN HALLER juist

ook de grootste verdedigers der Openbaring zijn. Sir IZAÄK NEWTON behoort volgens het grootste gedeelte van zijnen levenstijd voorzeker nog tot de XVII^{de} eeuw, en het is daarom genoeg, hem hier bloot te herinneren. Men heeft zijne vooringenomenheid met de Openbaring van JOHANNES en de gewaagde berekeningen, welke hij op dit gebied bewerkstelligde, als eene soort van afdwaling van den grooten geest betreurd; het mag zijn, dat hij hierin als ieder sterfelijke gedwaald heeft. Maar deze ingenomenheid met de Openbaring van JOHANNES stond in het naauwste verband met zijnen eerbied voor de Goddelijke Openbaring van het Christendom in het gemeen. Het mag ook zijn, dat de bewijzen, waarvan hij zich tot ondersteuning van het Christendom bediende, niet overal steek houden (dewijl het mathematisch bewijs op dit gebied niet voldoende is en eer in de war helpt, dan bevordert); maar het verschijnsel zelf, dat *die* man, die de hoogste wetten der natuur met een reusachtigen geest mat en overwoog, zich juist *daar* boog, waar de alledaagsche wijsheid, welke hare natuurkennis uit het Conversations-lexicon en het Pennigmagazijn put, haar hoofd niet hoog genoeg dragen kan, reeds *dit* eenvoudig verschijnsel alleen is ons de welsprekendste apologie. Het *bewijst* niets, in den strengen zin, ik geef het toe, maar het doet ons toch stilstaan en nadenken, van waar dit kome? Hoe menigeen houdt zich b. v. wonder verlicht, wanneer hij, om de hemelvaart van CHRISTUS of dergelijk wonder belagchelijk te maken, met de wet der zwaartekracht schermt. Maar hoe staat het met zijn weten? heeft *hij* die wet leeren kennen en uitgevorscht met *zijn* ver-

stand? Neen, wat hij wet noemt, onverbreekbare wet der natuur, dat neemt hij, dewijl het anderen ook zoo nemen, op trouw en geloof aan, terwijl hij vermetel de geloofsbepalingen der Kerk afkeurt. NEWTON deed het omgekeerd. Wat tegenwoordig duizend anderen hem meer nagelooven en napraten, dan nadoen, dat heeft juist *hij* uitgedacht en uitgevorscht, en doorgrond door eigen kracht van geest, en wat genen als ondenkbaar en ongeloofelijk verwerpen, dat heeft *hij* geloofd.

Hetzelfde geldt van onze beide landslieden, EULER en HALLER. Bij hen is het wel der moeite waardig wat langer te vertoeven. LEONHARDE EULER (*), de zoon van den predikant PAULUS EULER van *Riechen*, werd aldaar den 15den April 1707 geboren. Zijne vorming kreeg hij te *Bazel*. JOHAN BERNOULLI leidde hem in de wiskunde in, wiens beide zonen NIKOLAAS en DANIËL zijne vrienden werden. De ingenomenheid met de wiskunde deed hem spoedig de Godgeleerde studie, waarvoor hem zijn vader het eerst bestemd had, vaarwel zeggen; nogtans hield hem als Christen nevens de wiskunde ook de studie der heilige Schrift bezig. Daar het lot, dat ook bij bezetting van akademische plaatsen heerschte, hem ongunstig was, verliet hij zijne vaderstad en ging naar *St. Petersburg*, werwaarts zijne vrienden, de BERNOULLIS, hem voorafgegaan waren. Daar arbeidde hij aan de akademie, tot dat hij door FREDERIK den Groote in het jaar 1741 naar *Berlijn* beroepen werd. Zijne verdiensten in wis- en natuurkunde hebben wij hier niet te schatten, zij zijn bekend genoeg; maar minder bekend

---

(*) Zie de lofrede op hem van russ. Bazel 1786.

is het geschrift, dat hij tijdens dit verblijf te *Berlijn* onder het oog van den vrijgeestigen koning in het jaar 1747 in het licht gaf: *Verdediging der Openbaring tegen de tegenwerpingen der vrijgeesten*. Dit geschrift is eene letterkundige zeldzaamheid geworden, het wordt hier in de Bibliotheek niet eens gevonden. Ik heb het te vergeefs nagespoord, en kan daarom slechts datgene uit hetzelfde mededeelen, wat mij overigens uit uittreksels bekend geworden is (*). Dit is nu reeds gewigtig, dat EULER de Openbaring niet eenzijdig als bloot voor onze kennis, maar ook als voor onzen wil berekend, beschouwt. 's Menschen volkomenheid bestaat bij hem in de volkomenheid der kennis en van den wil en in derzelver wederzijdsch evenwigt. Slechts waar verstand en wil overeenstemmen, slechts waar het verstand op de kennis *Gods* gerigt, de wil aan den *Goddelijken* wil onderworpen is, slechts daar is gelukzaligheid. De misbetrekking brengt de ongelukzaligheid te weeg. » Het verstand (zegt EULER zeer treffend met betrekking tot zijnen tijd en ook den onzen) kan het in de kennis zeer ver brengen, zonder dat daardoor de wil verbeterd wordt; daarvan overtuigt ons de ondervinding, daar meermalen de scherpzinnigste menschen het allerminste deugdzaam zijn." In dit heerschen van een scherpzinnig, alles verstorend en verwerpend verstand nevens de zedelijke verkeerdheid van den wil

---

(*) Uit THOLUCK's vermischten Schriften. Th. I. S. 351, en inzonderheid uit GENOUDE, la raison du Christianisme I. p. 343, die, zooveel zich zien laat, het kleine geschrift geheel in de overzetting medegedeeld heeft. Het verdiende intusschen wel op nieuw uitgegeven te worden.

ziet EULER het eigenlijk duivelsche. — » Waarom (vraagt hij) zouden er niet ook behalve den mensch nog verstandige schepselen bestaan kunnen, welke den mensch in verstand ver overtreffen, doch daarbij met eene gelijke of nog grootere boosheid bevlekt waren? Wanneer alzoo dergelijke schepselen met den naam van » geesten" of » duivelen" bestempeld worden, zoo leggen de zoogenoemde *grootte* geesten weinig verstand aan den dag, wanneer zij met het artikel van den duivel den spot drijven en al wat daarvan gezegd wordt voor fabelen uitkrijten."

Met de maat onzer kennis vermeerderd zich (volgens EULER) ook de maat onzer schuld. Eene Openbaring, die alzoo bloot onze kennis in het oneindige vermeerderde, zonder invloed op onzen *wil* te oefenen, zonder *daaraan* nieuwe steun te geven, zou den mensch eer tot verderf dan tot heil verstreken, zij zou onze schuld vermeerderen, ja oneindig maken. Zal eene Goddelijke Openbaring tot ons heil dienen, zoo zouden wij daarvan verwachten moeten, dat zij het naast op de verbetering van onzen wil doele en van de oneindige volkomenheden Gods ons slechts zooveel openbare, als wij bij onzen *verkeerden* wil, zonder onze misdaad te vermeerderen, kunnen bevatten. Aan deze vereischen nu voldoet de Christelijke Openbaring, daar zij juist *diegenen* verder voert, die ernstig op de verbetering van hunnen wil bedacht zijn, en deze vinden dan ook in de Schrift de duidelijkste teekenen van haren Goddelijken oorsprong. — Doch de ware bron nu onzer pligten, de *liefde*, hebben ook de schranderste mannen van alle tijden niet ontdekt, maar eerst de Heilige Schrift, welke ons de bron der *liefde* Gods ontsluit, en wanneer de vrijgeesten dit loo-

chenen terwijl zij zich daarop beroepen, dat in de Schrift uitdrukkingen van toorn, ijver, wrake Gods voorkomen, zoo moet men juist deze uitdrukkingen slechts met het algemeen begrip vergelijken, hetwelk ons de Schrift van God geeft, en men zal niets in dezelve vinden, dat de hoogste Majesteit afbreuk doet. — Ja, de Schrift behelst regt eigenlijk de Openbaring der Goddelijke liefde. — In haar vinden wij niet slechts onze pligten voorgeschreven als wet; zij geeft ons ook de beweeggronden en de regte hulpmiddelen aan de hand, welke ons tot het doel leiden. Het geloof aan eene Voorzienigheid, welke slechts ons best wil, het bestendig verkeer en omgang met het hoogste Wezen, dat is het wat den geest der liefde in ons aankweekt, niet slechts jegens vrienden, maar ook jegens vijanden. Een boek, dat zulke edele gezindheden in ons verwekt en bevestigt, als de heilige Schrift, zulk een boek kan onmogelijk het werk van bedrog zijn, en daarom dit boek niet te gelooven, dewijl het wonderbare daadzaken vermeldt, zou ons slechts in nieuwe zwarigheden wikkelen. Wat nu de wonderen in het bijzonder betreffen, zoo is volgens EULERS gevoelen het wonder der Opstanding alleen reeds genoeg, om de Goddelijkheid van JEZUS' zending te bewijzen. Op dit bolwerk van het Christendom moeten alle tegenwerpingen der vrijgeesten afstuiten. Indien God zich op eene andere wijze geopenbaard had, zou Hij het *dezen* menschen, die op alles vitten, even min regt gemaakt hebben; ja, eene Openbaring, die den *vrijgeesten* welkom zoude geweest zijn, *die* zoude reeds daarom zekerlijk geene Goddelijke zijn geweest. Dat in de heilige Schrift zich vele

zwarigheden bevinden, die zoo spoedig niet kunnen worden opgelost, moet niet geloofhend worden; maar hoe? vraagt ons de beroemde meetkundige, zouden wij daarom de meetkunde als eene onnutte wetenschap ter zijde werpen, dewijl zij vele zwarigheden behelst. Ook in *haar*, de duidelijkste aller wetenschappen, bestaan er zwarigheden, welke een zwak hoofd onoplosselijk schijnen, welke zich aan het dagelijksch verstand zelfs als tegenstrijdigheden voordoen en bij welke echter, wanneer men ze van naderbij beschouwt, niets tegenstrijdigs bestaat. Maar gelijk EULER het doel der Openbaring vooral in de verbetering van den wil stelt, zoo vermoedt hij ook, dat de ingenomenheid *tegen* de Openbaring bij vele menschen haren laatsten grond en zitplaats in den wil heeft; want van waar anders het verschijnsel, dat velen, die zich aan alles stooten, wat in de Schrift staat, ten aanzien van andere dingen zich als hoogst ligtgeloovig betoonen? Ten slotte van zijn boek brengt dan EULER nog het bewijs uit de sterrekunde bij, dat zoowel eene eindige schepping als een eendelijke ondergang der wereld, welk beide de vrijgeesten voor iets louter onmogelijks houden, met de waarnemingen van de betrekking der zon tot de overige wereldligchamen volkomen overeenstemmen, daar de aarde met de overige planeten steeds meer tot de zon nadert en eindelijk door dezelve haren ondergang zal vinden. — De juistheid der laatste bewering kunnen wij gerust aan de sterrekundigen ter beproeving overlaten (*). Daaraan

---

(*) Volgens HALLEY's waarnemingen zou namelijk de loop der maan thans in korter tijd volbragt worden dan vroeger, en ook het

hangt zoo min als aan andere bijzonderheden de kracht van het bewijs. Deze ligt in geheel iets anders, en *daarin* (ik herhaal het) schijnt mij EULER, alle wis- en sterrekunde daar gelaten, het juiste midden getroffen te hebben, dat hij de gansche leer van de Openbaring op het practisch gebied terugbragt, op den wil des menschen en den Goddelijken invloed op denzelfen. En wanneer dan ook het *leven* van een' man ons *het eerst* getuigenis afleggen moet van deze practische werkzaamheid des Christendoms, zoo ervaren wij, dat EULER door groote eenvoudigheid van zin, door bescheidenheid, door vrede-lievendheid, door groot geduld onder lijden zich als een echt Christen gedragen heeft. Het regt gebruik zijner oogen had hij reeds in het jaar 1735 verloren. Toen hij later van *Berlijn* naar *Petersburg* teruggekeerd was, werd hij geheel blind (1766) en was ook in dezen toestand blijmoedig en onderworpen aan Gods wil. Ook andere wederwaardigheden zoo als de brand van zijn huis en van zijne boekerij, droeg hij met geduld. Hij stierf plotse-ling den 7^{den} September 1785.

Terwijl NEWTON en EULER als sterre- wis- en natuurkundigen hunnen tijd beheerschten, zoo staat ALBRECHT VAN HALLER, die ook in deze vakken niet onervaren was, vooral als *natuuronderzoeker* van de eerste grootte voor ons. Ieder weet, dat de wetenschap der *physiologie* (de dogmatiek der geneeskundigen) aan hem hare gronding te danken heeft.

---

jaar steeds korter worden (in elke eeuw wel is waar slechts eenige sekonden), waarmede EULER de tegenstand van den aether in verband brengt, eene hypothese, die wel is waar door de nieuwere natuur- en sterrekundigen niet meer aangenomen wordt.

En juist *deze* wetenschap is het, waarop het ongeloof van diegenen rust, die ook het *geestelijke* in den mensch als een bloot spel van lichamelijke werkingen beschouwen en het daarom der vergankelijkheid prijs geven zoowel als het ligchaam: ook *hier* blijkt het weder, dat de helden in de wetenschap gelooviger zijn, dan hunne napraters. Niemand maakt scherper onderscheid dan HALLER tusschen het lichamelijk Ik van den mensch en zijn eeuwig, geestelijk, onsterfelijk wezen, tusschen den grond, waarin de hemelplant wortelt en het hemelsch plantsoen zelf, gelijk hij ook wederom onderscheid maakt tusschen deze plant en de onzichtbare hand van dengenen, welke dezelve geplant heeft en haar voor den hemel opkweekt. Ik weet wel, dat men dit van alle Pantheismus, van alle zelf- en wereld-vergoding zich verwijderend gevoelen van HALLER als eene soort van geestelijk philisterdom aanduidt, en de bescheidenheid van zijn denken als bekrompenheid uitgelegd heeft. Hoe dikwijls is zijn spreuk bespot geworden:

In 't binnenst der Natuur dringt geen geschapen geest,
Gelukkig reeds die op haar buitenschors iets leest.

Maar die schors, waarmede de nederige man zich schijnbaar vergenoegde, zij ontsloot hem de kern waarlijk dieper, dan het geval is bij menigeen der heeren, die zich verbeelden, Gods raadgevers bij Zijne schepping geweest te zijn. Wat HALLER zelf in het rijke gebied der natuurwetenschappen als ontleed- en kruidkundige verrigt heeft, laten wij anderen waarden. Maar HALLER, als dichter, meenen wij hier nog eenmaal te moeten herinne-

ren. Het is waar, vele zijner gedichten dragen, gelijk ik vroeger opmerkte, de sporen des tijds in zooverre aan zich, als zij het filozofisch leerzame, het prozaïsch gedachte in verzen brengen, welke juist daardoor stijf worden. Doch wie bij gedichten niet slechts den uiterlijken vorm, maar de poetische denkbeelden, de kern en het innerlijke vuur des dichters weet te waarderen, die zal over HALLER niet oordeelen, gelijk eerst onlangs weder in een nieuwsblad over hem is geoordeeld geworden (*). HALLERS *Alpen* zullen nog staan, wanneer het ligte gerammel van zoo menige hedendaagsche gedichten in het zand overstroomd en in het moeras der letterkunde verzonken zal zijn. Reeds de reine, vrome, edele, zedelijke geest, welke in HALLERS gedichten dóórstraalt, verwekt bij ons een goeden dunk voor den verdediger van het Christendom, en met *dezen* hebben wij hier te doen. Doch vooreerst ook met den *mensch*, met den *Christen* in het gemeen.

ALBRECHT VAN HALLER, geboren in 1708 te *Bern*, stamde uit een oud aanzienlijk geslacht. Hij was de zoon van een' regtsgeleerde en reeds als kind zeer zwakkelijk en lijdend; maar zijn geest ontwikkelde zich krachtig onder het ligchamelijk lijden. Om zijn honger naar wetenschap te stillen, zou zelfs, om met dien leeraar van LESSING te spreken, een dubbel voeder niet toereikend geweest zijn; hij had een drie- en vierdubbel nodig. Dat hij reeds als vierjarig kind op den ovenbank voor het huisgezin gepredikt had, willen wij niet in aanmerking nemen; maar dat de negenjarige knaap

---

(*) In den Duitschen bode voor Zwitserland.

reeds het Grieksche Nieuwe Testament in staat was over te zetten, toont hoe vroeg hij *daar* te huis was, waar wij hem vooral te zoeken hebben, op den Bijbelschen grond en bodem. Nogtans studeerde HALLER niet in de Godgeleerdheid, gelijk zijn vroeg gestorven vader gewenscht had, maar in de geneeskunde. Reeds op zijn 16de jaar betrok hij daarom de universiteit *Tübingen*, doch die hem bij den ruwen geest, die toen onder de studenten heerschte, niet lang behouden mogt. Dit dreef hem naar *Holland*, om te *Leiden* den grooten wereldberoemden BOERHAVE te hooren. En juist deze man had niet slechts op HALLERS wetenschappelijke vorming, maar ook op zijn Christendom den beslissendsten invloed. — Gij herinnert u veelligt nog het woord van FREDERIK DEN GROOTE » de artsen waren te goede physici, om geloof te hebben.” Doch BOERHAVE EN HALLER waren vermoedelijk betere physici dan die, van wien FREDERIK DE GROOTE sprak, en dan menige andere, die de sterkte hunner physica in het ongeloof zochten. Zij maakten FREDERIKS woord te schande. » Eene halve eeuw is nu bijna vervlogen,” verhaalt ons HALLER (*), » sedert ik van den onsterflijken BOERHAVE toehoorder geweest ben; nog zweeft mij de eerwaardige eenvoudigheid van den welsprekendsten onder alle artsen voor mijne oogen; hoe dikwijls zeide hij ons, en beriep hij zich op de leeringen van den Heiland: » die, welke de menschen beter kende, dan SOCRATES.”

Reeds op zijn 19de jaar verkreeg HALLER de waardigheid van doctor in de geneeskunde, en keerde, na eene geleerde reis door *Holland*, *Engeland* en

---

(*) Briefe über die Offenbarung S. 48.

Frankrijk, in het jaar 1729 in zijn vaderland terug. Te *Bazel* maakte hij zich nog eenigen tijd het onderrigt der BERNOUILLI's ten nutte, om zich ook in de mathematische wetenschappen te volmaken. Hier maakte hij het plan tot zijn gedicht: *de Alpen*; hier opende zich voor hem, daar de botanische tuin onzer stad nog klein en onbeduidend was, de groote tuin Gods in onze omstreken met deszelfs rijken bonten bloemenkrans; hier sloot hij de naauwste vriendschap met zijnen DROLLINGER en STAEHELIN, en rijk geworden aan in- en uitwendige ervaringen, keerde hij naar *Bern* terug, waar hij zijne geneeskundige loopbaan begon. Nog geheel in zijne mathematische studiën verdiept (*), trad hij met de freule MARIANNE WYSS in het huwelijk, welke hem spoedig op eene smartelijke wijze moest ontnomen worden. Het is eene treurige waarneming, dat de steden van *Zwitserland* te dier tijd (het enkele *Zurich* uitgezonderd) hare grootste mannen naar buitenslands lieten vertrekken. *Bazel* had EULER door het blinde lot verspeeld en WETTSTEIN door blinden ijver uitgedreven, *Bern* was blind voor HALLERS verdienste (een dichter, meenden zij daar, kon geen goede arts zijn) en liet aan *Göttingen* den roem, in den grooten HALLER zich zelve geëerd te hebben. — In het jaar 1736 werd HALLER professor te *Göttingen* en nu steeg hij van waardigheid tot waardigheid. De grootste akademiën der eeuw, *Upsala*, *Stockholm*, *Berlijn*, *Bologna*, *Parijs*, *Florence*, *Padua*, *Kopenhagen*, *Petersburg* rekenden het zich tot eere, den

---

(*) Nog op den dag van zijn trouwen dacht hij over de differentiaal rekening na!

koninklijk Grootbrittannischen lijfarts en staatsraad onder hare medeleden te tellen.

Na den dood van MOSHEIM en CHRISTIAAN WOLF stond hem de keus open, om kanselier van een der beide Universiteiten, *Göttingen* of *Halle*, te worden, want ook FREDERIK DE GROOTE zou hem, den geloovigen physicus, toch gaarne in zijne dienst gehad hebben! Maar HALLER gaf de voorkeur, om naar zijn geliefd *Bern* terug te keeren. Hij stierf aldaar als lid van den grooten raad in het jaar 1777.

Terwijl wij van EULERS inwendig Christendom slechts weinig weten, en slechts uit de vrucht van een zachtmoedig geduldig leven tot den wortel besluiten konden, zoo laat ons daarentegen het *dagboek* van HALLER, dat zijn vriend HEINZMANN uitgaf, diepe blikken in zijn binnenste werpen, zelfs in die geheimen van een naar God begeerig hart, zoo als zij slechts door diegenen mogen verstaan worden, welke iets dergelijks ondervonden hebben. Na den dood zijner echtgenoot, welke hij aanstonds bij zijne komst te *Göttingen* op eene zeer smartelijke wijze verloren had (zij was op de reis uit den wagen gestort), was HALLER in eene groote treurigheid gedompeld geworden, en in deze stemming, waarin hij ook zijne heerlijke ode op de afgestorvene dichtte (*), doet hij zich de ernstigste verwijten over de hardheid zijns harten, de tot hiertoe be-

---

(*) Deze ode alleen weegt tegen duizenden van werktuigelijk zamengeknoede sonnetten en cantaten op, waarmede menige heden-daagsche dichtertjes ons rijkelijk voorzien. Maar ook haar inhoud (en geen lettergreep is zonder beteekenis) is weldadiger dan de vernielingspoëzij, waarin het jonge Duitschland, het jonge Frankrijk, het jonge Zwitserland enz. behagen schept.

staan hebbende laauwheid van zijn Christendom, van zijn gebed, van zijn streven naar heiligmaking. Hij beschuldigt zich, dat hij nog geen regt deel had aan de verdienste van CHRISTUS, en zucht tot God: »vermurw mijn ongevoelig hart; leer mij JEZUS kennen, niet met de lippen aan Hem gelooven, maar Zijne verdienste mij toeëigenen. O, leer mij, wanneer ik treurig ben, niet den troost der wereld aannemen, maar mij tot U te keeren, die ware goederen hebt, bij welke, wat ik verloren heb, niets is! O, geef mij een ander hart, dat niet huichele, neen! U beminne, het *Uwe* zij, geheel en zonder uitzondering!” Nog in het jaar 1744 (in Mei) schreef hij: »O dat ik toch in deze stilte aan de eeuwigheid denken en de ellendige voordeelen van dit vergankelijk leven in hunne regte waarde schatten mogt! O, dat ik toch eindelijk niet slechts *wist*, maar *gevoelde*, dat er buiten den vrede met God geen is, en dat ook het gelukkigste leven niets dan een zware droom is, dien eene eeuwigheid zal eindigen.” In October van hetzelfde jaar: »Zonder God is het menschelijk hart een onophoudelijk stormend meer, en zoo lang men zijn geluk in het ijdele zoekt, zoo lang leeft men zonder rust en zaligheid.”

HALLER had na den dood zijner eerste gemalin zich weder in het huwelijk begeven, ook de tweede vrouw stierf hem spoedig weder af en ook onderscheiden kinderen verloor hij. Op deze veelvuldige wederwaardigheden heeft de volgende waarlijk tragische plaats uit November 1744 betrekking: »Jaren gaan voorbij, ongelukken dreigen, treffen of verschoonen. Mijne vrouwen sterven in mijne armen, mijne kinderen gaan vóór mij ter rust;

mijne zwakheden kloppen en melden den dood aan; en ik slaap, slaap wakende, met open oogen en dwing mij zelven, daar ik waak, tot den slaap! Welke verkeerdheid! O God, zal zij duren, zoolang als ik zelf duur!" Nog in zijn laatste levensjaar beschuldigt hij zich van mismoedigheid en verdenkt zijn hart, dat het heimelijk tegen God morre, schoon het zich ook uiterlijk niet merken laat. » Mijn God! zucht hij dan verder, die mij den last oplegt, help Gij mij dien ook dragen; want zonder Uwe hulp moest ik versmachten, en Uwe hulp heb ik ondervonden, wat zoude er anders van mij geworden zijn. Doe het verder, o mijn God en Vader! In het bijzonder trek mij tot U. Wanneer ik slechts U hebbe, wanneer ik slechts eene zalige eeuwigheid verwachten moge, hoe spoedig zouden mijne klagten verdommen, hoe gelaten, hoe blijmoedig zoude ik ook onder de grootste lichaamssmartten lijden; want wat kan den zoodanige smartelijk en verschrikkelijk zijn, die eene blijde eeuwigheid in de nabijheid ziet? Maar ach, hoe ver ben ik nog daarvan verwijderd, hoe weinig vergunnen mij mijne onvolkomenheden, mij met deze zoetste hoop gerust te stellen. O, help mij dus, groote Ontfermer, mijn zoo bedorven hart verbeteren!"

Toen keizer JOZEF II hem nog kort vóór zijn einde met een bezoek vereerd had, schreef hij in zijn dagboek: »Mijne ijdelheid en eigenliefde is wat vleijends wedervaren. Maar laat mij niet vergeten, o mijn God! dat mijn geluk niet van menschen afhangt, van wier gunst of ongunst ik bieneu weinige minuten niets meer zal te vreezen, noch te hopen hebben. Herinner mij, dat *dit* alleen het

ware geluk is , U te kennen , U te beminnen , van Uwe genade verzekerd te zijn , en eenmaal in U een' verzoenden God en Regter te vinden." — Toen weinige dagen na dit keizerlijk bezoek een prediker HALLER met deze eer geluk wenschte , antwoordde hij met de woorden van JEZUS : » verblijd u , wanneer uwe namen in den hemel opgeschreven zijn."

Dat een man , die het met zich zelven zoo ernstig nam , die de geringste ijdelheid zich als zonde toerekende , de geringste ontvredenheid als morren tegen God , dat zulk een man tot den welsprekenden verdediger van het Christendom de *inwendige* roeping had , zal niemand betwijfelen , en bij deze *inwendige* roeping kwam de uitwendige nooddwang , want omtrent denzelfden tijd had de wijsbegeerte van VOLTAIRE en die der Encyclopedisten hare grootste verbreiding gevonden. HALLER schroomde de giftige pijlen niet , waarmede LA METTRIE hem vervolgde , noch den laster , waarmede deze zelfs zijne zedelijkheid aanrandde. Hij schreef in het jaar 1775 de *brieven over eenige tegenwerpingen van nog levende vrijgeesten tegen de Openbaring*. Maar reeds drie jaren vroeger , in het jaar 1772 , had hij zijne *brieven over de gewigtigste waarheden der Openbaring* uitgegeven , die oorspronkelijk bestemd waren , om tot besluit van zijnen roman : *U song* (een Oostersche geschiedenis) te dienen ; doch de teedere zin van HALLER belette hem , zulke ernstige gedachten over eeuwige dingen met eene geschiedenis te verbinden , » waarin over liefde en krijgen en andere bedrijven van het gemeene leven gesproken wordt , » terwijl de tegenwoordige tijd het juist bemint , de heiligste overtuigingen in het ge-

waad des romans of der novelle te laten optreden. Hij gaf alzoo de brieven bijzonder uit, als brieven van een' vader aan zijne geliefde dochter (*), en deze brieven zijn het dan hoofdzakelijk, waarin wij zijn gevoelen over het Christendom in voortgaande gedachten ontwikkeld vinden. Wat HALLER reeds in dat gedicht uitgedrukt had, dat hij op den singel bij *Bern* in het gezigt der rijke Alpen-natuur *over den oorsprong van het kwaad* dichtte:

't Verderf kleeft allen aan, het algermeene gift
Is, op elk halfrond, al wat mensch heet ingegrift.

dat maakt hij ook ten grondslag zijner verdere bewijsvoering. Ook *hij* stelt zich alzoo, evenals EULER, op het practisch gebied. » Men moet, heet het al aanstonds in den eersten brief, de bewijzen der Godsdienst *zelf* inzien, *zelf* gevoelen, *zelf* met alle krachten van verstand en hart belijden, wanneer zij aan ons lijden het hoofd bieden zullen.” — In zijne begrippen over de menschelijke verdorvenheid wijkt HALLER wel is waar zeer van het philanthropische ideaal eener onschuldige menschen-natuur af. » De nieuwe wijzen, zegt hij (in den tweeden brief), hebben hunnen hoogmoed zoo ver gedreven, dat zij de verdorvenheid van het menschelijk hart loochenen, of slechts tot weinigen, tot de grootste misdadigers, tot hunne vijanden beperken; want bij diegenen welke zij haten, vinden zij de ondeugd in zijne kolossale grootte weder.” — Maar voorzeker nam het HALLER met de zonde naauwer. De uiterlijke eerbaarheid, waarmede menig-

---

(*) De vrouw van JENNER.

een zijne zelfzucht weet te bedekken, verblindde het oog van den dieper doorzienden physioloog niet.

't Geringe onderscheid dat me op de huid slechts vindt,
Niet tot in 't binnenst dringt en niemand meer verblindt.

Wie ieder stil ongeduld, iedere beweging van zelfzucht, ieder aanval van lichtzinnigheid, van toorn, van ijdelheid in zich zelven op het scherpste bestrafte, die mogt ook anderen den zedelijken pols voelen. En waarlijk, met deze niets verschoonende gestrengheid van het zedelijk oordeel werd de echte zedelijkheid van ouds meer gediend, dan met nog zoo schoone en ten laatste toch opgesierde spreekwijzen over de voorgewende waardigheid en voortreffelijkheid van den natuurlijken mensch. Daar waar een VOLTAIRE, een C. F. BAHRDT met vermetelheid voor God en menschen zich op hunne deugden verhovaardigen, of op hunne boosheid zich beroemen, daar klaagt een ALBRECHT VAN HALLER zich zelven aan en slaat met den tollenaar op zijne borst: »Heer zijt mij armen zondaar genadig." Waarlijk, er is niet slechts een piëtistisch, er is ook een rationalistisch, een filozofisch, een philanthropisch Phariseïsme. — En juist dit bestreed HALLER met de scherpte van zijn rein zedelijken geest. Van de verdorvenheid der menschelijke natuur gaat alzo HALLER uit in zijne apologie; maar hij blijft daarbij niet staan, zoo min als de Apostel PAULUS in den brief aan de Romeinen daarbij staan blijft, maar hij wordt van daar verder voortgeleid tot het geheim der verlossing. »De eerste aanblik van dit geheim, zegt hij, is van eene verhevenheid, waarover het verstand verstomt, waarover onze

wijsheid bedwelmt en de krachten der rede bezwijken. De Eeuwige, dat onbegrijpelijke Wezen, zondert zich een der kleinste aardbollen af; hij behartigt het heil van eenige wormen, die op deze aarde hun voedsel vinden, hij deelt zich mede zoover de Eenige zich mededeelen kan, hij vereenigt zich op het naauwst met een dezer sterfelijken, hij leidt de gedachten, de daden, de leeringen van denzelfden, door de trappen des levens van een aardbewoner tot in een ellendigen en smadelijken dood." Men mag nu deze voorstelling van HALLER over de verlossing deelen of niet, het blijft in ieder geval verheven en roerend, de grootheid van een verstand, zooals HALLER het bezat, zich voor *deze* grootheid van het Goddelijk raadsbesluit te zien buigen, en daar nog te verbazen, waar de kleine geest der verlichters met vermetelen twijfel vaardig is. Nu vertoeft HALLER het eerst bij de *leer* van CHRISTUS welker voortreffelijkheid en eenigheid hij aanwijst, in vergelijking met alle andere zedeleeren, ofschoon hij *daarin* nog niet het bewijs voor zijne Goddelijke zending vindt. Dit vindt hij met de meeste Apologeten van dien tijd voornamelijk in de voorzeggingen en wonderen, en daar blijft ook hem, evenals EULER, de opstanding des Heeren het hoofdwonder. Is nu (daarhenen strekt zijn besluit) door de vervulling der voorzeggingen en door de wonderdaden des Heeren Zijn Goddelijk gezag vastgesteld, zoo zijn ook de openbaringen, welke hij aanbrengt, als Goddelijke aan te nemen. De voornaamste en gewigtigste dezer openbaringen is hem nu juist die, dat om den dood van JEZUS den menschen hunne zonden vergeven worden. Aan deze leer houdt hij zich als aan het

VIII.

anker van ons heil , zij is hem de grondleer des Christendoms , en ofschoon hij toegeeft , dat God veelligt ook andere middelen had kunnen vinden , om de menschheid te redden , zoo erkent hij toch juist daarin een bijzonder bewijs der Goddelijke genade. En juist deze werkzaamheid der Goddelijke genade in de harten der geloovigen is het eindelijk , waaraan hij zich in ootmoed en vertrouwen overgeeft : » Even als wij oneindig veel dingen niet weten , zegt hij , zoo kennen wij ook niet naauwkeurig de bovennatuurlijke wijze , hoe de goddelijke genade ons verlicht , hoe zij op ons werkt. Doch niemand zal zich ernstig aan God overgegeven hebben , die de werking der genade niet even zoo beslissend ondervonden had , als hij de drift der zonde gevoeld heeft. . . Het vuur , waarmede de genade onze hartstogten ter verbetering bezielt , het vlammenschrift , waarmede zij de kennis onzer onwaardigheid in het hart graveert , het vurig verlangen naar het gevoel der goddelijke begenadiging , zijn bevindingen , waarvoor de mensch bij al het zedig gebruik zijner rede volkomen vatbaar is. Ik ben alzoo verzekerd , dat wij aan de genade een' almachtigen helper hebben , die ons van de kluisters der zonde losmaakt , en ons tot hoogere gevoelens verheft. » Doch bij dit op de voorgrond stellen van de genade stelde HALLER de *vrijheid* des menschen niet in bedenking , veeleer ziet hij in dezelve een middel tot onze verbetering en in het uitzigt op de eeuwigheid de vuurkolom , die wij volgen moeten door de woestijn des levens.

Met dit uitzigt en de hoop op het wedervinden van de geliefde dochter , aan welke die brieven gerigt zijn , besluit het geschrift.

Wij hebben u HALLER als dichter herinnerd ; hij was leerdichter , dichtend wijsgeer , geen liederdichter , waarom wij ook geene *geestelijke* liederen van hem hebben. — Doch nu is het wel de geschiktste gelegenheid , hier van den man te spreken die wel geene bijzondere verdedigingsschriften ten voordeele van het Christendom geschreven heeft , doch die nog veel meer dan door alle geleerde Apologiën , door zijn leven , door zijne schriften en vooral door zijne *liederen* een der welsprekendste verdedigers van het Christendom geworden is , als zoodanig een , zooals de tijd hem behoeftde , ik meen den bij u allen van der jeugd af bekenden CHRISTIAAN FURCHTEGOTT GELLERT.

Zijn leven , juist niet rijk aan uiterlijke gebeurtenissen , maar rijk aan menigvuldig lijden en stille vreugde , mag ik als bekend vooronderstellen.

Den 4^{den} Julij 1715 te *Hainichen* , een stadje in het Saksisch ertsgebergte geboren , bezocht GELLERT , zoon van een predikant , de vorstenschool van *Meissen* en betrok daarna de universiteit *Leipzig* , waar hij later als professor de zedeleer onderwees , en waar hij ook , eene reis naar *Berlijn* en cenige badreizen uitgezonderd , zijn geheele rampvolle leven doorbragt en eindigde. Hij stierf den 13^{den} December 1769. Zoo vër zijn uiterlijk leven. Doch wat GELLERTS inwendig leven , zijne betrekking tot het Christendom betreft , zoo hebben wij hem hier onder twee gezigtspunten te beschouwen , als *geestelijk liederendichter* en als *akademisch leeraar* ; beide zijden vereenigt dan weder in zich GELLERT *de mensch en de Christen in het gemeen*.

Om GELLERT als liederdichter regt te beoordeelen , moeten wij ons geheel op het standpunt des tijds

plaatsen. Het is in de vorige bijeenkomst reeds opgemerkt, hoe de *zin* voor de oude geestelijke liederen toenmaals zoo goed als verloren gegaan was. Voor het zinrijke, kernachtige, sterk uitkomende der Christelijke gezindheden was de eeuw te zwak geworden. Men stootte zich aan den vorm en liet den inhoud ongewaardeerd. Hoe kwalijk men er aan deed, om deze liederen willekeurig te veranderen, hebben wij insgelijks opgemerkt. Met de liederen uit de Piëtistische school, van welke wij onderscheidene hebben leeren kennen, was ook niet iedereen gediend, met de zedekundige rijmen, zooals zij intusschen eerst later zich verbreidden, nog minder. Ook de geestelijke liederen van KLOPSTOCK en CRAMER hadden bij eene niet altijd gelukkige navolging der Psalmen wat gezwollens, waaraan men het gestudeerde bespeurde en dat minder in de manier des volks viel. Het was alzoo hoogst tijdig, dat juist thans een geestelijk liederdichter optrad, die de Christelijke gevoelens en levensbeschouwingen meer in de toenmalige *nieuwerwetsche* taal op eene eenvoudige, voor ieder kind verstaanbare wijze wist te geven, die ook de *zedeleer* in zijne gedichten opnam, zonder aan dezelve toch den dieperen godsdienstigen grondslag te *onttrekken*, en die bovenal door zijne vrome persoonlijkheid, door zijnen kinderlijk geloovigen, liefderijken en menschlievenden zin zich het vertrouwen der meest besliste Christengeloovigen, zoowel als dat der verlichten, der Philanthropen wist te verwerven. En zulk een was GELLERT. Zijne liederen, schoon ook niet altijd van de hoogste *dichterlijke* waarde, waren zoo geheel de uitdrukking van zijn vroom innerlijk, dat zij nood-

wendig in gelijkgestemde of ook slechts voor eene gelijke stemming vatbare zielen weerklink vinden moesten. Nimmer hield hij zich toch, gelijk zijn vriend en levensbeschrijver CRAMER ons verzekert, met de geestelijke poëzij bezig, » zonder zich zorgvuldig daarop voor te bereiden en zonder met al den ernst zijner ziel zich te beijveren, om de waarheid der bevindingen welke daarin spreken moesten, aan zijn eigen hart te ervaren." Hij koos daar toe zijne opgeruimdste oogenblikken en maakte liever een stilstand in den arbeid, tot de regte stemming weder plaats gegrepen had. En zoo was dan ook het gunstig onthaal dezer liederen buitengewoon; er lag een eigenlijke rijke zegen voor den tijd in dezelve.

Spoedig na derzelver verschijning werden onderscheiden dezer liederen in de nieuwe gezangboeken, in het Leipziger en Bremer en andere opgenomen en maakten in zooverre het beste deel derzelven uit, als zij toch in onveranderde gedaante wedergegeven werden, ofschoon ook dit niet altijd. Zoo is het karakteristiek voor de door en door prozaïsche rigting des tijds, dat, gelijk men verhaalt, het lied van GELLERT: »mijn eerst *gevoel* zij lof en dank!" veranderd is geworden in: »mijn eerste *werk* zij lof en dank (*)!"

Ook onder de Roomsche-Catholijke geestelijkheid vonden GELLERTS liederen grooten bijval. Diep in *Bohemen* werd een Catholijk landpastoor zoo daardoor geroerd, dat hij aan GELLERT schreef, dat hij toch tot de Catholijke Kerk mogt overgaan, dewijl

---

(*) Werke, Leipzig 1839. X. S. 319. (ofschoon de uitgever die anekdote betwijfelt.) Hier geldt: zoo niet waar, toch goed gevonden!

deze de goede werken, welke ook *hij* in zijne liederen aanpreeft, beter wist te waarderen, dan de Protestantsche. Ook te *Milaan*, te *Weenen* en andere groote Catholijke steden vond GELLERT zijne vereerders.

Onze tijd stemt voorzeker niet meer zoo onvoorwaardelijk met den lof van GELLERTS liederen in; het is veeleer thans mode geworden, over GELLERT, even als over HALLER, de schouders op te halen, en dan is men een genie en heeft zijn' tijd begrepen. Doch vragen wij, van waar ook bij menigen, die onzen tijd *werkelijk* begrijpen en die een oordeel in zulke dingen hebben, de tegenspraak tegen de liederen van GELLERT kome, zoo vinden wij, dat zich deze tegenspraak bijzonder van twee tegenovergestelde zijden vernemen laat, van *die* van een streng geloofsinzigt en van *die* van een louter kunstinzigt. Van beide zijden zijn de tegenspraken niet ongegrond.

Wat het kunstmatig, aesthetisch standpunt betreft, zoo stemmen wij daarin met de critici overeen, dat GELLERT's liederen niet alle *liederen* zijn, die *gezongen* kunnen worden, dat menige inderdaad slechts gerijmd proza, goede, vrome gedachten in verzen zijn, ja dat ook menige van *die* liederen, welke zich zingen laten, veel beter op het klavier, dan op het orgel, beter in het bescheiden kamer-tje, dan in de groote kerk passen. De nieuwere gezangboeken hebben vele van GELLERTS liederen opgenomen, welke ik er liever uit wenschte. Lieder-
ren, als dit: »des wellusts prikkel te bestrijden” enz. zijn geene kerkliederen, het zijn goede zedekundige vermaningen in verzen, tot het van buiten leeren in de scholen — en daar hebben zij ge-

wis hun volle gewigt, maar niet tot het zingen in de kerk. Doch daartoe had GELLERT ze ook niet bestemd. Hij zegt zelf dat zijne liederen niet allen liederen in de enge beteekenis van het woord waren, en dezen gaf hij daarom den voorzeker nog ongepaster naam van *Oden* (*). Ik geef den kunstregters verder toe, dat, ofschoon de taal over het geheel in GELLERTS liederen zeer vloeiend is, hetwelk dezelve juist zooveel ingang bezorgd heeft, zij hier en daar het oor beleedigt; ik herinner u het dikwijls aangevoerde vers:

» Leef gelijk gij, als gij sterft, wenschen zoudt geleefd te hebben.»

Maar met dat al beweer ik, dat het rijmgeklank, hetwelk men ons als hedendaagsche poëzij aanprijst, en hetwelk de kern der romantische school aangekleefd heeft als een kometenstaart, dikwijls niet eens tegen den inhoud opweegt van een enkel lied van GELLERT of van een gedicht van HALLER; ook wanneer wij het *zedelijk* gezigtspunt van de beoordeeling der kunst geheel wilden uitsluiten.

Gewigtiger dan de aesthetische tegenwerping schijnt mij voor ons doel *die*, welke tegen de liederen van GELLERT van den kant des geloofs gemaakt wordt. Men heeft in dezelve bij alle orthodoxie, die zich duidelijk in dezelve doet kennen, toch eene *moraliserende* strekking waargenomen, die niet zoozeer uit den dieperen Evangelischen grond voortkomt, dan veeleer slechts met die orthodoxie in een uiterlijk verband staat, zoodat zekere liederen van

---

(*) Zie den brief aan BORCHWARD, van den 3den Junij 1756. Werke VIII. S. 185.

GELLERT, met eenige uitlating van de eene of andere strofe, ook door Deïsten en Naturalisten zeer gevoegelijk gezongen konden worden en ook door hen met ingenomenheid gezongen werden; men heeft zich voornamelijk aan het spraakgebruik gestooten, volgens hetwelk de menschelijke *deugd* hier en daar met eene zekere zelfstandigheid optreedt, welke haar volgens den strengen woordenklank van PAULUS leer niet toekomt; van waar dan juist die uitdrukking van den Catholijken priester. Er is wel iets waars in deze opmerking; doch de liederen van GELLERT daarom het karakter van Christelijkheid te willen ontzeggen, ware hoogst eenzijdig; want dan moesten wij even zoo goed menige gedeelten in de heilige Schrift zelve, als b. v. den brief van JACOBUS, Christelijkheid ontzeggen. Gelijk deze brief het valsch berusten in een dood geloof bestreed, en de werken aanpreest, zoo dichtte ook GELLERT tegen het uitstel der bekeering, en in dit verband schreef hij onder anderen de woorden, welke men hem zoo zeer ten kwade geduid heeft:

» Een zucht slechts in den laaisten nood,
 Een wensch, door des Verlossers dood
 Regtvaardig voor Gods troon te zijn,
 Dat maakt ■ niet van zonden rein.”

Maar hoezeer prijst en roemt hij aan den anderen kant weder dezen dood als den eenigen grond van zijn heil, hoe diep buigt hij zich als zondaar voor de genade in CHRISTUS, die hem alleen kan redden. Waarlijk, wie GELLERT naar zijn' geheelen zamenhang en wie hem naar zijn eigen leven kent (en wie kent hem niet?), die zal hem gewis van allen

pelagiaanschen deugdshoogmoed, van alle farizeeuw-
sche eigengeregtigheid vrijspreken. Gelijk zich al-
zoo de eene plaats der Heilige Schrift door de andere
verklaart, zoo verklaart zich ook het eene lied van
GELLERT door het andere, en de liederen zelve ver-
klaren zich weder door den dichter en door zijn
karakter. Men kan veel schijnbaar christelijken
dichten, men kan bij de buigzaamheid en gemak-
kelijkheid, welke onze tegenwoordige taal verkregen
heeft, de oude geloofsinnigheid en geloofseigenaar-
digheid der vroegere tijden, men kan de taal der
Mystieken en der orthodoxen in nieuwerwetscher,
romantischer kleur navolgen; maar met dat al zal
men niet de eenvoudige, levenswarme taal van
eenen GELLERT vergoeden, welke de taal eener in-
nerlijke, zelf ondervonden waarheid is. GELLERT
zal nog lang de dichter van ons volk blijven; hij
zal door middel van vrome moeders nog lang in de
harten der teedere jeugd de kiemen der deugd en
vroomheid planten, en zoo de grondstellingen van
het jeugdig *Duitschland* den zin voor *oud-duitsche*
tucht en eerbaarheid niet *geheel* gedood hebben,
zal hij ook nog menigen *jongeling* voor de dwaal-
wegen der ondeugd bewaren; hij zal menigen kranke
en aangevochtene troosten, en schoon ook slechts
de minsten zijner liederen tot kerkliederen in den
hooger en stijl geschikt zijn, zoo zullen toch deze
weinige, zooals zijn kerslied: »*dit is de dag, dien*
God ons schenkt,” of zijn paaschlied: »*JEZUS leeft,*
en wij met Hem,” de feestvreugde der Christelijke
gemeenten helpen verhoogen en de zegepraal des
geloofs over de wereld helpen verheerlijken, wan-
neer menig ander lied reeds lang zal verdwenen
zijn. GELLERT heeft door zijne geestelijke liederen

niet slechts op *zijn* geslacht, hij heeft verre henen op het toekomstige gewerkt, en wanneer de bescheiden man niet anders wenschte, dan dat hem eens de een of ander met de woorden ontmoette: » gij hebt mij de ziel gered, gij! » zoo mogen hem wel aan gene zijde duizenden die vreugde bereiden, welke hem reeds gedurende zijn leven op aarde die Pruisische serjant bereidde, die een weg van vijf mijlen aflegde, om den redder zijner ziel de hand te drukken. Doch ook op *zijn*en tijd heeft GELLERT bijzonder weldadig gewerkt als akademisch leeraar, door zijne voorlezingen, door zijn omgang met de studenten en het voorbeeld, dat hij hun gaf. Wat zijne zedekundige voorlezingen betreft, zoo heeft de tegenwoordige tijd reeds lang daarover den staf gebroken, daar dezelve ze voor *langwijlig* verklaard heeft. En wat vindt onze tijd niet langwijlig! Maar het mag zijn, dat zij ons met regt zoo voorkomen, deze wat woordrijke voorstellingen van algemeen bekende waarheden, die noch door geestrijke wendingen, noch door diepzinnige bespiegelingen het verhemelte des lezers prikkelen. Doch toenmaals werden zij door lieden uit alle leeftijden en alle standen en zeer talrijk bezocht. Het getal der toehoorders steeg dikwijls tot 400 en daarboven. En deze voorlezingen stonden niet afzonderlijk daar als bloot akademiewerk, als een collegie, dat even zoo *gelezen* werd als een ander, zij grijpen in het leven in, zij strengelden een naauwen persoonlijken band tusschen GELLERT en zijne toehoorders. Midden onder het wapengedruisch van den zevenjarigen krijg had de vrome zanger gelegenheid, de zaden zijner vreedzame leer in zoo menige harten der

krijgslieden te strooijen. Om *zijnentwille* werd de stad *Leipzig* van inkwartiering meer verschoond, dan andere steden. Niet de koninklijke prinszen KAREL en HENDRIK alleen, ook koning FREDERIK II zelf verwaardigde hem met een gesprek. Het had voorzeker niet op de geestelijke liederen, noch op het geestelijke in het gemeen betrekking. GELLERT moest den koning een zijner fabelen voorlezen, hij koos den schilder, en FREDERIK vond er behagen in. » Hij heeft zoo wat coulants in zijne verzen, zeide de koning, dat versta ik alles . . . . van GOTTSCHED heb ik geen woord verstaan. Nu, wanneer ik *hier* blijve, zoo moet hij meermalen wederkomen en zijne fabelen medebrengen en mij wat nieuws voorlezen.” Doch FREDERIK deed met GELLERT, gelijk FELIX met den Apostel PAULUS, hij riep hem niet weder, zeide echter aan tafel, dat GELLERT » de resonnableste Duitsche geleerde was, dien hij ooit ontmoet had.”

Wat den omgang met de studenten betreft, zoo mogt wel is waar de door zwaarmoedigheid nedergedrukte, bekommerde man niet altijd den toon vinden, welke voor de frissche jeugd past, waarom geestvolle hoofden als LESSING en GOETHE, zich niet door hem aangetrokken voelden. Maar des te weldadiger heeft hij op de menigte gewerkt. Dat een man, die geestig en vrolijk zijn konde, die fabelen en komediën geschreven heeft, echter weder zoo naauwgezet de Godsdienst bezocht, zoo stipt was in de vervulling zijner pligten, zoo ernstig op het gebed gezet was en het aan alle jonge lieden als de eenige beschutting tegen de verleiding aanbeval, dat moest bij velen een sterken indruk maken. Zelfs zijn beduidend stilzwijgen, zegt CRA-

MER, was dikwijls even zoo leerrijk als zijne voorlezingen. En ook bij LESSING mag het ten minste een bijzonder gevoel achtergelaten hebben, toen hij in zijne studentenjaren GELLERT bezocht, die juist zeer aangevochten met het lezen van een geestelijk boek bezig was. LESSING wilde den kranken man het stichtelijk boek afraden en hem daarentegen eene vrolijke, verstrooiende lectuur aanbevelen, waarop hem GELLERT antwoordde: »Stoor mij niet in mijn geloof, in den eenigen troost mijner krankheid,» waarop LESSING het goed vond zijn afscheid te nemen (*).

Van GELLERT, den mensch en Christen, behoeven wij weinig meer bij te voegen. Hij is van deze zijde bekend genoeg. Ook bij hem gold het, evenals bij EULER en HALLER, als hoogste grondstelling, dat men het Christendom in zich zelve ervaren moet, om deszelfs waarheid en Goddelijkheid tegen anderen te kunnen verdedigen. Hij berispte het in zijnen tijd, dat zoo velen bloot den *vorm* des Christendoms aannamen, zonder toch uit den *grond* van hetzelfde te handelen (†), dat men de Godsdienst slechts bestudeerde, als een geleerd stelsel, en daardoor eer tot hoogmoed dan tot ootmoed geleid werd.

»Wilde God, zegt hij, dat men ons in de vroege jaren des levens de Godsdienst niet als een handwerk leerde, en dat men ons tot het Goddelijke en beminnenswaardige leidde, dat zij heeft, en ons leerde, dat wij juist deze Godsdienst, naarmate ons verstand toeneemt, ook voortdurend be-

---

(*) Zie LESSING's Leben (van zijn broeder) S. 53.

(†) Leben von CRAMER S. 202.

oefenen, en om hare waarheid bestendig te maken, levendig moeten werkzaam zijn, om ons hart te verbeteren." — En zoo deed het juist GELLERT zelf, en zoo werd zijn leven, zijn lijden, zijn sterven, even als zijne liederen en schriften, de welsprekendste apologie des Christendoms, schoon ook eene *wetenschappelijke* verklaring der geloofsleer zijne zaak niet was. In scherpzinnigheid, in wijsgeerige diepzinnigheid, in theologische geleerdheid, in datgene, wat wij genie noemen, waren hem velen zijner tijdgenooten vooruit. Hierin staat hij ver beneden HALLER aan de eene, ver beneden LESSING aan de andere zijde. En niemand gevoelde dit meer, dan de bescheiden man zelf. Zijne natuurlijke angstvalligheid vergunde hem reeds niet, de navorschingen op het Godsdienstig gebied tot daartoe voort te zetten, waar de zwarigheden zich aan het verstand opdringen. »Hij haatte, zegt CRAMER, alle twijfelingen, welke de Godsdienst betroffen," en zoo ontweek hij dezelve liever, dan dat hij ze bestreed.

Hier ontmoeten wij nu inderdaad een nadeel, dat ook de innigste vereerders van GELLERTS schriften niet altijd konden ontwijken, namelijk het nadeel van eene zekere onbestemdheid in hunne begrippen, welke bij de minder denkenden ligt daarop uitloopen konde, dat zij met de meer algemeene Godsdienstige en zedekundige voorstellingen, (zooals zij ook *nevens* de bestemder Christelijke bij GELLERT te vinden zijn) zich tevreden hielden, zonder tot eene meer bestemde positieve bevestiging van hun geloof eene bijzondere vlijt aan te wenden. Dit nadeel zullen wij intusschen altijd voor geringer moeten achten in vergelijking met het tegenoverge-

stelde, waaraan de vroegere tijd leed, toen men zich wel naauwkeurig en bestemd met het hoofd rekenschap wist te geven omtrent de leerstellingen der Kerk, zooals zij in den Catechismus geleerd waren, terwijl het hart dikwijls koud en onvatbaar bleef en de zedelijke zijde van het Christendom, zoo te zeggen, uit het oog verloren werd.

De tot hiertoe voorgestelde verdedigers van het Christendom, zooals wij ze in deze bijeenkomst hebben leeren kennen, een EULER, een HALLER en anderen, hadden nog meer met den invloed der Engelsche en Fransche Deïsten te doen gehad, en ook GELLERT had zich voornamelijk tegen dezen gewapend. Anders werd de stelling der verdedigers, toen de naturalistische rigting in *Duitschland* nog verdere en beduidender voortgangen gemaakt had, toen (zooals de laatste bijeenkomsten ons geleerd hebben) door LESSING's hand de Wolfenbuttelsche Fragmenten verschenen waren, toen daarna verder met BASEDOW en NICOLAI de verlichtingsrigting in *Duitschland*, voornamelijk in het noordelijk *Duitschland*, bovenal te *Berlijn* haar hoogste standpunt bereikt had. Hier begon voor de verdedigers eene bijzondere crisis, van hier af scheidden zij zich nog meer dan vroeger in die beide helften, waarvan de eenen in vastgesloten gelederen den aanval afwachtten, zonder zich met eenige onderhandeling, met eenige inwilliging in te laten, terwijl anderen uit goede meening toegeven en den zoogenoemden tijdgeest een offer meenden te moeten brengen. De eenen zochten allopathisch de ziektestof des ongeloofs als eene besmetting des tijds uit te drijven door sterke middelen, zelfs met geweld; de anderen beproefden het op homoeopathische wijze,

daar zij ondernamen door *Godsdienstige* verlichting de *ongodsdienstige* te verdringen, waarbij zij voorzeker nu eens met grooter, dan met minder regt zich aan het gevaar blootstelden, zelve half en half onder de vrijdenkers gerekend of ten minste tot *diegenen* geteld te worden, wier Christendom men niet geheel vertrouwen mogt. En toch vinden wij juist onder deze Homoeopathen hoogst achtenswaardige mannen, als eenen JERUZALEM, SACK, SPALDING, ZOLLIKOEFER, TELLER (8). Deze mannen verdienen des te meer eene onderscheidende achting, naarmate onze tijd ook omtrent *hen*, even als omtrent HALLER en GELLERT, dikwijls hoogst onbillijk geoordeeld heeft, zonder hen anders te kennen dan ten hoogste bij name. Ons zal ten minste de moeite niet berouwen, in de volgende bijeenkomst kennis met hen te maken.

---

(8) Niet ten onregte kan men ook hier aanmerken, dat men steeds onderscheid moet maken tusschen het oordeel over de personen en dat over hunne gevoelens en handelingen. Het eerste moet steeds bedachtzaam zijn. Echter hoe achtingswaardig zij ook op zich zelve zijn mogten, dit moet echter niet terughouden, om onbewimpeld af te keuren hetgene in hunne gevoelens of handelingen afkeuring waardig was, waarbij de handelwijs van PAULUS in zijne bestraffing van PETRUS, Gal. II. 11, ons ten voorbeeld strekt.

ZESTIENDE VOORLEZING.

OVERGANG UIT DE APOLOGETIEK IN DE HALFRATIONALISTISCHE
DENKWIJZE. JERUZALEM. SACK. SPALDING. ZOLLIKOFER.
STERKER TE VOORSCHIJN KOMEN VAN HET RATIONALISMUS BIJ
TELLER. HET GODSDIENSTEDICT EN DESZELFS GEVOLGEN.

Terwijl wij ons in de laatste bijeenkomst voornamelijk met de *verdedigers* van het Christendom en met de practische steunpilaren en zuilen van hetzelfde beziggehouden hebben, en wel met zulke mannen, die niet als leeraars der Godgeleerdheid, of als aangestelde predikers, van ambtswege daartoe geroepen, maar die enkel door hun vroom innerlijk bepaald en gedreven werden, zoo wenden wij ons thans tot die klasse van predikers en Godgeleerden, die even als die mannen doordrongen waren van de hooge waarde der Godsdienst, en bezield, zooals zij, met het streven, om het *heilige* aan de onheilige handen te ontrukken, het aan den spotte onttrekken, hetzelfde de achting der denkenden en beschaafden zochten te bezorgen, doch die, zelf meer of min met den toenmaligen tijdgeest bezet, een vergelijk

met denzelven zochten te treffen , en die het zich ten taak stelden , het van de tot hiertoe bestaan hebbende vooroordeelen gezuiverd , redematig Christendom onder de beschaafde standen het allernaast , doch daarna ook verder onder het volk te verbreiden . Men mag deze mannen volstrekt niet verwisselen met radicale woelgeesten en lustige gezellen , als BAHRDT , zelfs dan niet , wanneer enkele hunner gevoelens met die dergenoemden eenige overeenkomst mogten hebben . Het komt toch , gelijk wij reeds opmerkten , niet zoozeer op deze bijzondere gevoelens , als op de *gezindheid* aan , waaruit die gevoelens voortkomen en waarmede zij voorgedragen werden , en wanneer wij die radicale woelgeesten eenigzins met eenen THOMAS MÜNZER vergeleken , zoo mogen wij deze mannen liever met eenen MELANCHTON , of in het ergste geval met ERASMUS overeenbrengen . Voorzeker waren zij MELANCHTONS der XVIII^{de} en niet der XVI^{de} eeuw ; maar het ging hun over het geheel als dezen . Hunne toegevendheid , welke wij niet geheel van zwakheid willen vrijspreken , haalde hun van beide zijden verdenking , haat en verdriet op den hals , en de verkeerdheden , welke zij ook wel deden , moesten zij zwaar genoeg boeten . Of kan er voor een' man , die zich van zijne vrome , opregte bedoelingen bewust is , wat ergers zijn , dan van zijne tijdgenooten , ja van zijne nakomelingen tot in het derde en vierde geslacht , zich miskend , verketterd en met blinden ijver verdoemd te zien . En *dat* is ten minste van *éene* zijde den mannen te beurt gevallen , die wij heden nader zullen leeren kennen . Dewijl men nog altijd gewoon is , het *geloof* van een mensch , zijne Godsdienstigheid ,

zijne Christelijke gezindheid slechts naar de uitwendige letter der belijdenis, ja zelfs wel naarenekele plaatsen van dezelve te beoordeelen, zoo heeft men niet zelden de verstandswalingen, de eenzijdigheden der Godsdienstige voorstellingen, de gebreken in de leerwijze aan het geweten te last gelegd en zich een voorbarig besluit tot het *hart* veroorloofd, hetwelk gewis veel *gezonder* was, dan bij menigen van diegenen, die juist van het hart niets weten willen, en slechts van uit de *hersenen* de godsdienstige waarheden zamenstellen en beoordeelen. Mij ten minste doet het altijd in de ziel leed, wanneer ik die eerwaardige mannen, die toenmaals hunnen tijd als leeraars en leidslieden op het gebied der Godsdienst en zedelijkheid voorlichtten, zoo zonder bedenking als ongeloovige, als onchristelijke, ja zelfs wel als antichristelijke leeraars hoor uitkrijten, terwijl ik overtuigd zijn moet, dat deze met het hart en de gezindheid nader bij het ware Christendom waren, dan menige speculatieve denkers van onzen tijd, die wel met hunne rede den dieperen inhoud der Christelijke leer beter mogen begrepen hebben, dan genen, en die daarom ook met Christelijk klinkende stellingen en formulieren voortreffelijk weten om te gaan, doch zonder daarom eene gelijke *zedelijke veredeling* en *reiniging* in zich ondervonden te hebben, als genen. — Daarmede wil ik nu geenszins de Godgeleerdheid dier mannen als de ware of als de *zoodanige* prijzen, welke nog tegenwoordig in de Kerk gelden moest, ik houd haar zelfs in menigerlei opzigt voor een onvolkomen en gebrekkig voortbrengsel van hunnen tijd; ik ontken niet de gebreken hunner leerwijze en de bedenke-

lijke dwalingen, waarin minder zij zelve dan *diegenen* verwickeld werden, die op *hun* gezag alleen zweren en dikwijls eenzijdige gevolgen daaruit trekken; en ik mag daarom ook hunne schriften geenszins aan onzen tijd als *dat* voedsel aanprijzen, hetwelk dezelve bovenal behoeft: ik geloof, dat wij sedert verder gekomen zijn in de Christelijke kennis, en verblijde mij daarover; maar wanneer wij het ons tot hiertoe ten taak gesteld hebben in Catholijken en Protestanten, in orthodoxen en heterodoxen, in Mystieken en Piëtisten, het goede te waarderen en de *personen* te achten, ook bij gedeeltelijke dwalingen der leer, zoo willen wij deze billijkheid ook hier in acht nemen. Wij noemen het eerst een' man, die een tijdgenoot van GELLERT en met hem bevriend was en die zich aan de tot hiertoe aanwezige Apologeten (verdedigers van het Christendom) aansluit, den abt JERUZALEM. JOHAN FREDERIK WILLEM JERUZALEM was geboren in het jaar 1709 te *Osnabrug*, waar zijn vader eerste prediker en superintendent was. Nadat hij in zijne vaderstad op het gymnasie onderwijs genoten had, betrok hij de universiteit *Leipzig*, later *Leiden*, waarop hij in het gemeen nog eene reis door *Holland* deed en met mannen en sekten van verschillende gezindheden en geloofswijzen bekend werd, en in allen het goede wist te waarderen. Hij had, gelijk hij zich zelve in zijne biographie (*) uitdrukt, bij »*allen het genoeg, de waardigste en regtschapenste menschen te leeren kennen, en kreeg, hoe meer zijne kennismaking en vriendschap met*

(*) Gedrukt in zijne nagelatene schriften. *Brunswijk* 1793. Theil. II. in het begin.

hen toenam, de gelukkige en voor ieder regtschapen vereerder van JESUS aangename ondervinding, hoe vruchtbaar de wezentlijke grondleeringen des Christendoms in goede zielen bij al het overig onderscheid van leerbegrippen zijn."

Kort na zijne terugkeering in het Duitsche vaderland, ging JERUZALEM als leidsman van twee jonge edellieden naar de juist eerst opgerigte nieuwe universiteit *Göttingen* en deed daarna nog eene reis naar *Engeland*, waar hem, evenals in *Holland*, de kennismaking met ieder welkom was, bij wien hij degelijkheid van gezindheid vooronderstellen mogt.

Met het uitbreken van den Silezischen krijg betrad hij weder den Duitschen bodem en nadat hij een tijd lang een huisleeraarsplaats bekleed had, werd hij hofprediker van den hertog KAREL VAN BRUNSWIJK en leermeester van deszelfs prins. Later werd hij dan nog met andere kerkelijke waardigheden en titels bekleed. Daar in het Brunswijksche nog van den tijd der Hervorming af het instituut der proostdijen en abtdijen naar den vorm bestond, zoo bedienden de hertogen zich van deze inrigting, om waardige mannen met een eeretitel te versieren, en zoo werd JERUZALEM abt van *Marienthal*; en later van *Riddaghausen*. Hij stierf in het jaar 1789 als vicepresident van het vorstelijk consistorie te *Wolfenbüttel*, in den ouderdom van 80 jaren. JERUZALEM maakte zich ten aanzien van de Brunswijksche landen in onderscheiden opzigten verdienstelijk. Aan hem heeft het daar aanwezige Carolinum zijne eerste inrigting te danken, en even zoo verdienstelijk maakte hij zich omtrent de armeninrigtingen. Welke heldere en vruchtbare begrip-

pen deze man op dit beiderlei zoo gewichtig gebied, dat der opvoeding en van het armenwezen had, blijkt uit zijne hierop betrekking hebbende schriften en redenen ten duidelijke. Zoo zeide hij te zijner tijd reeds veel voortreffelijks over het Godsdienstonderrigt op hoogere gymnasiën. Ik kan mij niet onthouden, eenige zijner woorden hieromtrent mede te deelen (*). » Het is hoogst treurig, dat volgens de tot hiertoe bestaande inrigting het onderrigt in de Godsdienst juist in *die* jaren ophoudt, wanneer het verstand tot eenige rijpheid begint te komen, en dat de jonge lieden daardoor voor hun geheel toekomstig leven geene andere kennis van het Christendom verkrijgen, dan welke hun van dit zoo hoogst gebrekkig onderrigt hunner jeugd overblijft. De openbare Godsdienstvoordragten kunnen dit gebrek niet vergoeden, en toch zijn het juist deze jonge lieden, die wegens hunne menigvuldige werkzaamheden en verbindtenissen eens den grootsten invloed op de menschelijke maatschappij bekomen.” Dit gebrek aan eene volledige Godsdienstige beschaving der jeugd wijt JERUZALEM aan tweederlei oorzaak, of aan eene geheele geringachting der religie en der Godsdienst, of aan dat bloot uiterlijk houden aan den vorm nit die alledaagsche politiek, welke bij eigen gebrek aan Godsdienst slechts des te blinder tegen alle vrijheid van denken en verlichting ijvert, dewijl zij de ware van de valsche niet in staat is te onderscheiden. » *Wij hebben in het gemeen*, zegt hij, *te weinig waar Christendom*; naar den naam, Christenen genoeg, maar te weinigen, die hetzelfde

---

(*) Nachgelassene Schriften. II. S. 203.

naar zijne innerlijke Goddelijke waarheid duidelijk en met overtuiging kennen, te weinigen, die de gansche weldadigheid van hetzelfde erkennen, te weinigen, die het als de eenige ware leer der gelukzaligheid kennen."

Terwijl BASEDOW en zijne navolgers de opvoeding van den Christelijken bodem losrukken, zoo zocht JERUZALEM het verbond tusschen Kerk en School vast te houden, maar om dit te kunnen, verlangde hij ook, dat de Kerk van het licht in zich opneme, hetwelk zich meer en meer van uit de School begon te verbreiden. Hij keurde het af, dat men bij het tot hiertoe bestaande onderrigt aan de gymnasiën te zeer slechts aan het toekomstig geleerd beroep van den Godgeleerde gedacht had en vorderde van den geest der eeuw een veelzijdiger onderrigt ter beschaving, zoowel voor de toekomstige Godgeleerden als voor de overigen. Zonder de oude talen te willen verdringen, keurde hij het eenzijdig gebruik van dezelve af en zocht voornamelijk ook de natuurwetenschappen en de oefening in de Duitsche moedertaal grooteren ingang te verschaffen. De ontwikkeling der Duitsche taal en letterkunde, zooals zij juist te dier tijd begon, lag hem bijzonder aan het hart. Een opstel daarover in zijne schriften verdient nog altijd behartigd te worden (*).

Even als op het onderrigt der jeugd, zoo oefende JERUZALEM ook op het armwezen van zijnen tijd en van zijn land het allernaast een weldadigen invloed, en dit is waarlijk geen der geringste verdiensten. De vroegere tijd was wel is waar ook

---

(*) Nachgelassene Schriften, II, S. 299.

weldadig geweest, maar die weldaad had zich meer beperkt tot het aalmoezen geven. JERUZALEM zocht (gelijk het in denzelfden geest IZAÄK ISELIN en andere menschenvrienden van dien tijd deden), den armen gelegenheid te verschaffen, om door arbeid hun brood te verdienen en de ellende van den lediggang, van de bedelarij en van een misdadig leven te voorkomen; vooral zocht hij hun en hunnen kinderen den weg eener redelijke Christelijke opvoeding te openen en hun den troost der Godsdienst als den hoogsten rijkdom te midden van de armoede mede te deelen, opdat zij met het oog op God hun kruis geduldig zouden leeren dragen. En dit doel, geloofde hij, werd door openbare armeninrigtingen en werkhuizen het zekerst bereikt, waarom hij dan de oprigting van zulk een met veel opoffering daarstelde (*). Van zulk een man laat zich wel verwachten, dat het Christendom bij hem niet bloot een aangeleerd stelsel, maar zaak des harten en des levens was. En dit bewees hij ook in zijn menschlievend, vriendelijk gedrag jegens anderen en in zijne overgegevenheid aan den Goddelijken wil. Eene harde beproeving trof hem in het jaar 1775, toen zijn eenige zoon, de steun van zijnen ouderdom, die zich aan de studie der regten gewijd had, in een aanval van zwaarmoedigheid zich het leven benam. (Deze dood van den jongen JERUZALEM was het onbetwistbaar, welke GOETHE de stof gaf tot het lijden van den jongen WERTHER). — Kort daarna verloor de beproefde man ook zijne echtgenoot. Beider ver-

---

(*) Vergel. het vertoog: over de weldadigheid van openbare armeninrigtingen. t. a. p. S, 45. ff.

lies, zegt ons zijn levensbeschrijver (ESCHENBURG)(*), schokte zijne ziel op het diepst, en maakte zijne vrienden voor zijn leven uiterst bezorgd; maar spoedig vermande zich zijn moed, en de Godsdienst beloonde haren edelsten belijder met hare heerlijkste, magtigste vertroosting. . . . Van lieverlede week zijn kommer voor de duurzaamste berusting; zelfs de stille, zwaarmoedige herdenking aan dit lijden verloor trapswijze hare smartelijkheid; geen morren, zelfs geen klagen over hetzelfde kwam ooit over zijne lippen. — Toen zijn eigen einde naderde, brak hij eenvoudig in de woorden uit: »Zal ik dan nu tot mijne hoogere bestemming overgaan, God, hoe zalig zal ik dan zijn!”

JERUZALEMS geloof was *eenvoudig Bijbelsch*, verwijderd van al datgene, wat de latere bespiegelende dogmatiek aan de Christelijke leer toegevoegd of tot een stelsel gevormd had. Onder de Bijbelsche leeringen zelve weder hadden *die* het meeste invloed op hem, welke op Gods wijze leiding der menschen, op de zedelijkheid en vooral op den plicht der menschenliefde betrekking hebben. JERUZALEM geloofde opregt aan de hoogere Goddelijke waarde des Verlossers, zonder echter de dogmatische leerbepalingen omtrent zijn' persoon en de Drieëenheid van het Goddelijk Wezen voor iets, dat tot het wezentlijke der Godsdienst behoorde, te houden. Hij beschouwde met alle regtgeloovige Christenen den dood van JESUS als de grootste weldaad, die het menschdom ten deel was geval-

---

(*) Deutsche Monatschrift 1791. 6. S. 132. Vergel. nog verder omtrent hem: BAUR, Lebensgemälde denkwürdiger Personen. V. S. 401.

len, als den eenigen grond onzer zaligheid, zonder ook hier de gewone voorstellingen daaromtrent te deelen, ten aanzien van welke hij geloofde, dat zij door hare hardheid ligt stooten konden. En juist daarvoor was hij het meeste bang. «Hoe treurig is het, zegt hij, dat men door de verdediging van Godgeleerde bepalingen en hypothesen nog altijd zoovele goede menschen van de belijdenis van JESUS afhoudt, hen tot vijanden van het Evangelie maakt, en de weldadige aanneming en verbreiding van hetzelfde daardoor zoozeer hindert; daar men hun toch de gerechtigheid moet laten wedervaren, dat zij een' God erkennen, de dengd beminnen en CHRISTUS (wanneer men eenige dezer bepalingen wegnam) zeer gewillig voor den grooten Goddelijken gezant en leeraar der wereld zouden aannemen (9)!»

» Moet dan, zoo vraagt hij verder, de Godsdienst, die wegens hare Goddelijke eenvoudigheid eigenlijk voor alle menschen, ook de eenvoudigen en onmondigen tot leiding en tot troost zijn moet, in zoo kunstmatige vreemde bewoordingen ingekleed worden, waarmede zich volstrekt geen vast begrip vereenigen laat en die ook aan den Bijbel vreemd zijn?» Hij vermeed daarom ook in zijne predikatiën en

---

(9) Wij willen gelooven, dat de abt JERUZALEM te zijnen tijde nog hopen kon, op die wijze afkeerige gemoederen voor het Christendom te zullen gewinnen. Maar thans echter heeft eene langdurige en veelzijdige ondervinding, die na zijnen dood gevolgd is, te zeer het schadelijke en tevens vruchteloze van het verbergen en geringschatten van de belangrijkste waarheden, dezelve als Godgeleerde bepalingen en hypothesen ter zijde stellende, geleerd, dan dat wij dit niet opentlijk erkennen zouden, en nu omgekeerd door eene vernieuwde in het licht stelling van dezelve de aangerigte schade trachten te herstellen.

schriften zorgvuldig al die uitdrukkingen, waaromtrent hij geloofde dat zij valsche, grove, Gode onwaardige voorstellingen verwekken konden en bediende zich ook op den kansel liever van de eenvoudige, natuurlijke, van alle geleerde terminologie, van alle hoogdravendheid verwijderde taal van het edeler verkeer. En inderdaad onderscheiden zich JERUZALEMS *predikatiën*, die thans bijna 100 jaren oud zijn, door eene waardige eenvoudigheid van stijl, door weldoende klaarheid van gedachten en eenen diepen godsdienstig-zedelijken ernst, welke dezelve nog altijd eene waardige plaats onder de beste stichtelijke schriften van deze soort verzekert. Mogen ook menige diepere Christelijke betrekkingen in dezelve gemist worden, zoo zal men dezelve daarom zonder groote eenzijdigheid het Christelijk karakter niet mogen ontzeggen. In het gemeen mag niet vergeten worden, dat naast MOSHEIM JERUZALEM het was, die het eerst, tegenover den valschen smaak, eene eenvoudiger, met de vorderingen der Duitsche taal in verband staande kanselwelsprekendheid invoerde, eene kanselwelsprekendheid, die wel is waar die frissche kracht en oorspronkelijkheid van eenen LUTHER miste en die meer den toon der redenering nabij kwam, doch die toch altijd weldadig was in vergelijking met den gezwollen, smakeloozen, slependen kanseltoon, zooals die in de XVII^{de} eeuw zich van de meeste predikers meester gemaakt had en gedeeltelijk nog in de XVIII^{de} voortduurde. JERUZALEM beklaagt zich op eene plaats (*) met regt over de smakeloosheid van die predikers, die, terwijl zij in gezelschap als andere redelijke

---

(*) Nachgelassene Schriften. II, S. 497.

menschen spreken, terstond als zij den kansel bestijgen, » in een' nachtwakers- of kwakzalvers toon » vervallen, om daardoor zoo als zij meenden, aan de zaak meer nadruk bij te zetten. De terugkeering van deze onnatuurlijkheid tot de natuurlijke eenvoudigheid was in dien tijd van groote waarde; zij vertoonde zich op het gebied der opvoeding, der letterkunde en zoo nam zij ook op den kansel hare plaats. Het kon nu wel is waar gebeuren, dat die *eenvoudigheid* in eene te groote *bezonnenheid* ont-aarde, dat het grootsche, het krachtige en feestelijke eener kerkelijke rede terugtrad achter de geschikte ligt verstaanbare redenering van het dagelijksch verkeer, ja dat deze toon van het verkeer ten laatste in eene huisbakken platheid en alledaagschheid ontaardde, waarvan wij in eene vroegere bijeenkomst gesproken hebben. Doch dat was bij JERUZALEM en de betere redenaars van dien tijd niet het geval. Met de eenvoudigheid wisten zij eene zekere waardigheid, eene edele gekuischtheid van taal te verbinden en juist deze verbinding van beide is het, wat aan deze predikatiën nog tegenwoordig (ook bij alle gedeeltelijke gebreken) eene klassieke waarde geeft, tegenover die phantastische smake-loosheid, waarin zoo menige onzer nieuweren weder, uit louter zucht naar oorspronkelijkheid, vervallen zijn. Het is met de predikatiën van JERUZALEM en dergelijke evenals met de liederen van GELLERT gelegen. Zij zijn waardige vertegenwoordigers van hunnen tijd, maar zullen ook thans nog hunne werkingen op een eenvoudig en van vooroordeelen vrij gemoed niet missen.

Het werk, waarin JERUZALEM de Christelijke Godsdienst tegen de tegenwerpingen der vrijgees-

ten, voornamelijk tegen BOLINGBROKE en VOLTAIRE zocht te verdedigen, zijn zijne » *Beschouwingen over de voornaamste waarheden der Godsdienst*, » een werk, dat thans wel achter het groote aantal nieuwere stichtelijke schriften teruggetreden is, doch dat toenmaals nevens GELLERTS liederen een der hoofdbestanddeelen eener Christelijke huisbibliotheek uitmaakte. Dat werk werd in de meeste nieuwere talen overgezet en beleefde kort na elkan- der onderscheidene oplagen. Ook hier blijkt het ons weder, hoe oorlogstijden dikwijls wekstemmen voor het geestelijke leven worden. Wat in den 50 jarigen krijg ARND en de liederendichters van zijnen tijd waren, dat waren in den 7 jarigen GELLERT en JERUZALEM, wel is waar op *hunne* wijze. De toenmalige erfprins van *Brunswijk*, die, door JERUZALEM onderrigt en bevestigd, van zijnen leer- aar nog gaarne een verder onderrigt genoten had, was het, die hem midden onder het gedruisch van den krijg den last opdroeg, om dit werk te schrijven. JERUZALEM gehoorzaamde en wenschte tevens, zoo- als hij in de voorrede zegt, voor die klasse van lezers nuttig te worden, wier stand en bezigheden het niet gedoogden, zich met naauwkeurige en geleerde onderzoekingen van Godsdienstige waarhe- den in te laten, doch voor wie het bij hunne meer- dere verbinding met de wereld en bij de thans alle grenzen der rede en zedelijkheid te buiten gaande vermetelheid om tegen de Godsdienst te schrijven, tot hunne geruststelling zooveel gewigtiger is, om de grondwaarheden des geloofs naar hare ware sterkte en bijzonder naar hare innerlijke voortreffelijkheid te leeren kennen.

En daarmede kwam JERUZALEM inderdaad eene

algemeen gevoelde behoefte te ontmoet. De tijd was voorbij, dat denkende en beschaafde Christenen onder de leeken zich eenvoudig met datgene konden vergenoegen, wat zij in hunnen tijd in het Cathechismusonderrigt geleerd hadden; in predikaatiën konden de onderwerpen van twijfel niet alle uitgeput worden en de meeste der overige apologetische schriften, als die van LILIENTHAL (*), waren te theologisch geleerd; er moest zich eerst van lieverlede eene godsdienstig onderwijzende letterkunde daarstellen, welke, gelijk JERUZALEM zelf zich uitdrukt, het midden hield »tusschen metaphysische strengheid en bloote declamatie,” en tot deze letterkunde, die thans onder ons tot eene menigte van boeken en tijdschriften opgeklommen is, leide JERUZALEM met zijne Beschouwingen in zeker opzigt den grond. — Doch neen! reeds eenigszins vóór hem had de opperhofprediker te *Berlijn*, AUGUST WILLEM FREDERIK SACK, door zijn verdedigd *geloof der Christenen* zich verdienstelijk gemaakt.

Welken indruk dit werk van SACK op de beschaafdsten van dien tijd had, kunnen wij uit een' brief afleiden, dien WIELAND in het jaar 1754 uit *Zurich* aan SACK schreef (†). WIELAND was toen nog in zijn Godsdienstig tijdperk, hij had zijn gedicht, »de beproefde Abraham” aan SACK bezorgd en dat gedicht was vriendelijk ontvangen geworden, en nu schrijft hij hem weder, dat hem de wensch, van den beminnenswaardigen schrijver van het verdedigd

---

(*) LILIENTHAL (gest. 1782 als professor der Godgeleerdheid en leeraar te *Königsberg*), die gute Sache der Offenbarung. *Königsberg* 1760 — 1780.

(†) SACK's *Leben*; door deszelfs zoon uitgegeven. I. S. 197.

geloof der Christenen te zien, boven iets anders naar *Berlijn* trekken zoude. » Wanneer de opregte wenschen van vele duizende zielen, vaart *WIELAND* voort, waarbij zich de mijne voegen, gehoord worden, en met de groote oogmerken van onzen Heer overeenkomstig zijn, zoo zult gij, waardste heer opperhofprediker, de Godsdienst, de eenige bron der gelukzaligheid van onsterfelijke geesten, door uwe roerende leeringen en door uw innemend voorbeeld nog langen tijd zichtbaarder en de menschen beminnelijker maken. Ik zal nimmer zonder innerlijke opbeuring en stille zuchten voor uw leven, welzijn en de zegening uwer geheiligde bemoeijingen aan u denken.”

Het leven van *SACK*, den ouden, is ons door zijn' zoon en opvolger in de bediening, den schoonzoon van *SPALDING*, beschreven geworden, en kan met de bijgevoegde briefwisseling inzonderheid daartoe dienen, om ons in den toenmaligen tijd in te leiden. *SACK*, die onder de regering van *FREDERIK WILLEM I* zijn ambt aanvaard had, was getuige van de omkeering der godsdienstige begrippen, en hij bleef niet onaangeroerd van dezelve; maar hij liet zich ook door den stroom niet medeslepen, doch trachtte zich, gelijk zijn zoon van hem zegt, » *in de gematigde luchtstreek te houden*, overtuigd, dat de Goddelijke Openbaring ons niet gegeven was, om ons verstand te verwarren en te kwellen, maar te verlichten en te bevredigen.” *TELLER*, die reeds meer naar het uiterste der neologische rigting heen getrokken werd, zeide daarom van hem, dat hij te vroeg *halt* gemaakt had. — Ook *SACKS* predikatiën hadden evenals die van *JERUZALEM* langen tijd een groot publiek. Zij werden lang als eigenlijke mo-

delpreken aanbevolen , en nog heden , na 100 jaren , zal menigeen , die niet slechts het nieuwste begeert , een gezond voedsel in dezelve vinden. Men vergelijkte slechts om zoowel van zijne godsdienstige gezindheid , als van zijne edele schrijfwijze eene voorstelling te krijgen , de beide één geheel uitmakende predikatiën , de eene » *tegen de verleiding der ongeloovigen* » en de andere » *tegen den onchristelijken Sektengeest* . » Daar heet het dan ten slotte van de laatste predikatie : » Wij willen ons daarop bevljtigen , dat wij ons de grondartikelen der Godsdienst steeds dieper in ons gemoed inprenten en ons op dit ons allerheiligst geloof dagelijks meer opbouwen , en in alle stukken meer overeenkomstig hetzelfde omtrent God en menschen gedragen mogen. Dat zij ons hoofdwerk , en het bewijs van de zuiverheid en opregtheid van ons geloof. Eene zaak , die ons genoeg bezig houden en ons gewis geen tijd en ook geene neiging tot twist en strijd overlaten zal. Daarop zie alzoo een ieder , dat hij voor God opregt en in een staat van goede werken bevonden worde. Doch laat ons in het overige geen vreemden knecht oordeelen , maar met iedereen in vrede en eenigheid leven , en om geener meeningen wille het groot gebod van ootmoed en liefde overtreden , zoo zal de God des vredes en der liefde met ons zijn in tijd en eeuwigheid. »

Eene blijmoedige , zachtaardige , waardige gestalte treedt ons te gemoet in den vromen JOHAN JOACHIM SPALDING. Hij heeft ons zijn leven zelf beschreven , en wie slechts deze eigen levensbeschrijving leest , die zal zich tweemaal bezinnen , eer hij den man veroordeelt , van wien dit leven getuigenis geeft. SPALDINGS *uiterlijk* leven heeft , even als dat van

JERUZALEM, weinig beduidends. De zoon van een' prediker, was hij in het jaar 1714 te *Triebsees* in *Zweedsch Pommeren* geboren. Hij had zijne studiën te *Rostock* en *Greifswald* volbragt, en nadat hij eerst als huisleeraar op verschillende plaatsen, daarna als prediker in het Pommersch stadje *Lassahn* en *Barth* gewerkt had, bezorgde hem zijn roep als schrijver, dien hij toch bijzonder door zijn toen wijd verbreid boek: de *bestemming des menschen* (1748) gegrond had, een beroep naar *Berlijn*, waar hij het ambt van opperconsistoriaalraad en proost van de Nicolaikerk sedert het jaar 1764 bekleedde. Ook hij stierf (nadat hij in het jaar 1788 vrijwillig zijn ambt nedergelegd had) in een' zeer hoogen ouderdom, 90 jaren, te *Berlijn* (1804). Men heeft zelfs onder een schijn van diepe vroomheid deze mannen wegens hunnen hoogen ouderdom bespot. » De ijver, heet het, voor de Kerk schijnt hen niet verteerd te hebben, zij zijn midden onder hun bederf oud geworden (*).” Koude, laffe spotternij! Mij ten minste zijn deze aartsvaderlijke gestalten eerwaardig, tegenover een' tijd, welke juist maar spoedig te oud wordt, welke dikwijls in den hartstogt van eene onbeteugelde eierzucht door haar eigen vuur zich laat verteren, terwijl de vreedzame vlam van stille en aanhoudende geestdrift maar al te vroeg uitdooft, dewijl het de lamp aan olie ontbreekt. — Waar is het, ook SPALDINGS innerlijk leven is juist niet rijk aan magtige stormen, aan eb en vloed, het is bij het leven van eenen AUGUSTINUS, TAULER, LUTHER als

---

(*) Wat zeggen dan deze van WESLEY, die ook een hoogen ouderdom bereikte? — wat van den Apostel JOHANNES?

dat van eene Pommersche landzee bij de geweldige brandingen van den Oceaan. Maar de vreedzame landzee met hare vlakke oevers is ons ten laatste toch nog liever, dan de beroerde beek, welke eene wereldzee meent te zijn, wanneer zij ruischt en schuimt, de zedelijk vrome beradenheid van zin liever dan de gekunstelde zinneloosheid van eene zoogenaamde droefheid der wereld, welke zich uit louter genie als krankzinnig houdt, nu eens den spot en de vertwijfeling op het voorhoofd draagt en dan weder de brandfakkel van het fanatisme rondzwaait. — Voor het overige ging ja ook SPALDING'S leven niet zonder kampstrijd voorbij, ook *hij* moest door de school des twijfels heen. Zoo vinden wij in zijne eigene bekentenissen veel belangrijks nopens de vorming en verandering zijner godsdienstige begrippen. Zijn onvoorwaardelijk geloof aan de leer der Kerk werd het eerst geschokt door de uitdrukking van een aanzienlijk Godgeleerde van dien tijd. Toen de jonge SPALDING dezen Godgeleerde eenigen bescheiden twijfel ten aanzien van eene leer geuit had, welke hij niet in de Schrift gegrond vond, gaf hem deze in de verlegenheid dit antwoord: »dat is nu werkelijk erg, maar daar moeten wij dan zien, hoe wij ons redden.” Sedert dien tijd, bekent SPALDING, was het hem bij de meeste verdedigingen der oude regtgelooovigheid voorgekomen, alsöf die heeren zich slechts wilden redden. — SPALDING had weinig klassieke studie; hij had zich meer door nieuwere, bijzonder Engelsche letterkunde (waaruit hij ook het een en ander overzette) en door tijdschriften gevormd, en zoo dragen ook zijne schriften minder het stempel eener grondige theologische geleerdheid en van

VIII.

strengere wetenschap, dan dat van een gezond, natuurlijk verstand, doch vooral van eene groote zuiverheid en kuischheid van ziel, ja, van eene innerlijke *overeenstemming van ziel* in zich, en dat is dan toch de hoogste wijding van een geestelijke en Godgeleerde. — SPALDING had een diep Godsdienstig gevoel, maar van *gevoel* de godsdienst afhankelijk te maken, kwam hem bedenkelijk voor, vooral wanneer dit gevoel op een zinnelijken bodem wortelde. Hij had daarbij de afdwalingen der Hallische Piëtisten in het oog, welke met het innerlijk gevoel en bevindingen, met den boestrijd en dergelijke toestanden somwijlen een gevaarlijk spel dreven; daarom schreef hij in het jaar 1761 zijne *gedachten over de waarde van het gevoel in het Christendom*, een geschrift, dat onderscheiden oplagen beleefde, en die meer bezonnen denkwijze in de Godsdienst hielp bevorderen, welke aan de laatste tientallen der eeuw eigen was. Zij hielp er toe mede, gelijk THOLUCK zegt (*), aan de Godsdienstigheid een *koeler*, maar ook een *reiner* karakter te geven. Een koeler, in zoover zij het meer op duidelijke kennis in de Godsdienst en op regtschapenheid in den wandel, dan op aandoeeningen gemunt had, doch juist daardoor een reiner, dat zij het valsche spel met de aandoeeningen terugdrong en ten minste gelegenheid kreeg om zich omtrent de donkere aandoeeningen reenschap te geven, en dat zij de dweepende verbeelding aan de onderzoekende rede onderschikte. Met

---

(*) Vermischte Schriften, II. S. 92. Inderdaad miskende SPALDING met de meesten van zijnen tijd het hoog gewigt van het *gevoel*, in zooverre het de grondslag van het Godsdienstig zelf bewustzijn, en zodoende de oorspronkelijke zitplaats der Godsdienst is.

dezelfde bezonnen, fantazielooze opvatting van de Godsdienst (want *niet gemoedelijk* mogen wij haar nu eenmaal in het geheel niet noemen) staat ook SPALDINGS gevoelen over de »*nuttigheid van het predikambt*” in verband, hetwelk hij 11 jaren later, in het jaar 1772, uitgaf. SPALDING ging daarbij van de regte Protestantsche grondstelling uit, welke reeds LUTHER en SPENER voorgesteld hadden, dat de geestelijken niet eene bijzondere priesterkaste, maar den leeraarsstand in de Kerk daarstellen moeten; doch het terugbrengen van dezen leeraarsstand tot de nuttigheid in den Staat had voorzeker iets hoogst bedenkelijks, dat bijna de erkenenis scheen te vooronderstellen, als was de geestelijke stand zooveel als onbruikbaar geworden, en men dien toch van de eene of andere zijde weder nuttig moest trachten te maken. Het oogmerk van SPALDING was welgemeend. Hij wilde van den prediker des Christendoms *geenszins* een bloot volksleeraar in den geest van SEBALDUS NOTHANKER maken, van wien wij vroeger gesproken hebben; maar wanneer wij zijn predikersideaal nevens dat der Apostelen en Profeten, of ook slechts nevens dat der Hervormers plaatsen, zoo steekt het daarbij voorzeker wat armoedig en mager af; even als de dunne strepen van een zwart manteltje bij de rijke plooiën van een oud Romeinsche toga of van eenen hooge priesterlijken tabbaard. Niemand ergerde zich aan deze bloote nuttigheid, waartoe men den geestelijken stand veroordeelen wilde, meer, dan de vurige, fantasierijke HERDER, die in de *provinciaalbladen* niet zoozeer tegen den eerwaardigen SPALDING zelven, als tegen de rigting des tijds optrad, welke aan zijn geschrift stof leverde. HER-

DER, die het predikambt als ambt Gods, als boodschap in CHRISTUS plaats aanmerkte, vergelijkbaar met het ambt der patriarchen, der priesters, der profeten en Apostelen, vond het beneden de waarde van dien stand, wanneer men de geestelijken tot bloote staatsdienaren wilde verlagen, » tot *depositorissen* (bewaarders) der openbare zedeleer, » zooals SPALDING zelf, zonder iets kwaads daarbij te denken, ze genoemd had. » Waarom, vraagt HERDER, maakt men hen niet ten laatste zelfs tot geheime finantie- en politiebedienden, tot bouw- en waterraden ? » SPALDING moest de beleedigende toon van HERDER diep grieven, hoe meer hij zich van zijne opregte bedoelingen bewust was en hoe meer hij den voortreffelijken jongeren man zelven achtte, die zich tegen hem verheven had. — Ook aan het van kracht berooven van de gezangboeken had SPALDING met zijne ambtgenooten, TELLER en DITERICH, aandeel. En ook deze handelwijze werd door HERDER scherp berispt. De tegenwoordige tijd zal, zoo zij op de ware hoogte der Godsdienstige beschaving staat, onvoorwaardelijk zich aan HERDERS zijde voegen, maar zij zal daarom den man niet veroordeelen, dien ook HERDER hoogachtte en met wien hij eene edele gezindheid, een heldere denkwijze en die overeenstemming van ziel gemeen had. Het bezonnen prozaïsme stond ja bij SPALDING van verre niet met eene ongodsdienstige gezindheid in verband. Integendeel geloofde hij in vollen ernst, en zeer vele echt vrome en opregte lieden geloofden het toen met hem, door zulk eene lagere stemming der Godsdienstige aandoeningen op den heerschenden toon des tijds, dien men juist voor den natuurlijksten in de wereld hield, dezelve meer in-

gang te verschaffen, ja er eerst regt den stempel der waarheid op te drukken. Uit hoofde van hetzelfde streven naar waarheid en natuurlijkheid veranderde SPALDING ook, gelijk hij ons zelf verhaalt, van tijd tot tijd zijne kanseltaal. In de meening, dat de oude Bijbelsch-Oostersche uitdrukkingen aan veelvuldig misverstand blootgesteld waren, en in den mond der Westerschen onnatuurlijk werden, sprak ook hij, gelijk reeds JERUZALEM het begonnen had, meer de taal van het dagelijksch verkeer, of die der heerschende volkswijsbegeerte, eene taal, zooals zij meer bij de beschaafden in gebruik was, dan bij het eigenlijk volk, voor hetwelk toch de Bijbeltaal, wanneer men ze behoorlijk weet te handhaven, te allen tijde de verstaanbaarste is. — Van rechtschapenheid en deugd, van gelukzaligheid, van naauwgezette pligbetrachting en het genoeg dat dit alles aanbrengt, was meer en veelvuldiger de rede dan van wedergeboorte, verlossing, heiliging, van de »Godsdienst van JESUS» meer dan van den persoon des Heeren, van de werkingen eener deugdzame gezindheid meer dan van de vruchten des heiligen Geestes. — Doch wanneer wij ons herinneren, hoe de Christelijk Bijbelsche taal bij velen in dien tijd hare oorspronkelijke beteekenis verloren had en als het ware afgeschaft was, zoo kunnen wij het wel begrijpen, hoe men het voor noodzakelijk houden mogt, den inhoud daardoor voor geheelen ondergang te bewaren, dat men dien in andere, schoon ook niet zoo geschikte vaten goot, tot de oude vaten van den droesem gezuiverd waren, welke zich in den loop der tijden daarin vastgezet had. Of om een ede-

ler beeld te kiezen, men vlugtte, daar de tempel bouwvallig geworden was en de bouwmeesters radeloos waren, wat te doen, ondertusschen in een eenvoudig burgerhuis en rigtte zich daar met der woon in met zijn bescheiden zedekundig Christendom, tot men weder door de poort eener nog verder uitgebreide beschaving in de gewelfde portalen der oude en *toch* vernieuwde kerk binnentrekken konde. En waarlijk, die goede, eerlijke lieden, die in dit burgerhuis vlugtten, wij mogen ze niet verwarren met diegenen, die juichend en geraasmakend buiten op de straat stonden, en reeds juichten over de ophanden zijnde instorting des tempels. Die mannen, welke in de beweging des tijds daardoor het Christendom meenden te redden, dat zij het, ware het mogelijk, van alles ontteden, wat hetzelfde een vreemden, verouderden schijn geven konde en het naar de voorzeker zeer spaarzame behoeften des tijds zochten te schikken, zij verdienen nogtans onzen dank en onze achting; want het was hun daarbij om niets minder te doen, dan daardoor den vijanden van het Christendom, ja den vijanden van alle Godsdienst en deugd, den bedervers van het menschelijk geslacht, ieder voorwendsel af te snijden (10). — In zijne vertrouwelijke *brieven over de Godsdienst* zoekt SPALDING het

---

(10) Ook dit kunnen wij weder toestemmen, wanneer het een verzachtend oordeel over de personen geldt, maar niet om daar door hunne handelwijze zelve eenigzins te verschoonen. En zoo wij al dit ten aanzien van die mannen in die tijden doen wilden, zij echter, die in onzen tijd nog op hetzelfde voetspoor hardnekkig volhouden, en hunne oogen voor het aangerigte nadeel en de nieuwe openbaring der waarheid sluiten, mogen en moeten met minder verschooning behandeld worden.

Naturalismus, de Vrijgeesterij en Godsdienstspotternij, waaromtrent hij klaagt, dat zij steeds meer vermetel hun hoofd opstaken, nog in zijnen hoogen ouderdom tegen te gaan, en uit dezen hoogen ouderdom roert ook zijn laatste geschrift: *de Godsdienst, eene aangelegenheid des menschen*. — In het gemeen stelt ons, gelijk ik reeds aanduidde, deze hooge ouderdom van SPALDING het beeld van een' waarlijk in God gelukzalig, in God vergeenoegd aartsvaderlijk leven daar, gelijk het slechts in de zoodanigen te voorschijn komen kan, die met ernst daarnaar getracht hebben (*). — Zoo stond dan SPALDINGS opklarende rigting in het naauwste verband met zijne opregte vroomheid, ja, zij was, gelijk zijn zoon het uitdrukt, zelve een gevolg daarvan. Juist deze opregte vroomheid, deze onbevleete zuiverheid zijner ziel veroorloofde hem niet, eenige Godsdienstige voorstelling in zich op te nemen, waarvan hij niet overtuigd was, dat zij wezentlijk tot zijne zedelijke veredeling en verbetering iets bijdroeg. En dat is zeer begrijpelijk. — Juist die lieden, welke zich om Godsdienst en Godsdienstig leven doorgaans niet plegen te bekommeren, die nemen ja ook wel een dogma meer of min op den koop mede, en denken, dat zij daaraan niet veel te dragen hebben. Maar SPALDING, die de Godsdienst tot zijn eigendom maken wilde, wilde niets dat slechts van elders ontleend, geborgd,

---

(*) Men vergelijke de plaatsen uit zijn dagboek, *Lebensgeschichte*, S. 144, 166 enz. Hoe weldadig zijne werking op jonge zoekende gemoederen was, daarvan getuigt het voorbeeld van LAVATER (zie voorl. XXII.) en van BLESSING. Zie deszelfs leven van FRITZ, S. 46.

maar louter hetgene beproefd en ondervonden was, en daarin had hij regt. » Bijzonder die fantasierijke voorstellingen der Godsdienst (zegt de jonge SPALDING) (*), welke men ook in de nieuwste tijden als de ingevingen van een diepzinnig gemoed verre voortrekt boven de laffe begrijpelijkheid van eene door de kennelijkste verachtelijkheid gekenmerkte verlichting, bijzonder deze beelden vol gloeiende kleuren van het Oosten hadden niets met den geest van SPALDING overeenstemmends. SPALDING maakte wel onderscheid tusschen het *ware* gevoel, dat ook bij spaarzamer fantazie toch innig zijn kan, en tusschen eene bloot door de fantazie voortgebragte, gemaakte en gekunstelde geestdrift. Voor zulke » *hartelooze poëten der Godsdienst* (†) » trok hij zich terug, en hield het liever met de eenvoudige menschen, die niet meer uiten, dan zij gevoelen. » Doch zal hij deswege (zegt zijn zoon) in toorn of in spot een verlichter genoemd worden, zoo moet het toch voor al diegenen, welke *deze* verlichting veroordeelen en verachten, eene bedenkelijke daadzaak blijven, dat, gelijk zij zelve niet betwijfelen kunnen, hij een innig vrome man was. » En dat hebben dan ook de meer billijken onder hen nooit betwijfeld, die een grooter rijkdom van Godsdienstige ideën bezaten dan SPALDING. Dezelfde HERDER, die tegen hem optrad, gedenkt aan hem op andere plaatsen met groote achting, en ook STEFFENS, die anders zeker niet geneigd is, voor eene oppervlakkige verlichting het woord te

---

(*) Leben. S. 174.

(†) Leben. S. 175.

voeren, bekent ons in zijn leven (*), dat JERUZALEMS en SPALDINGS schriften op zijne Godsdienstige ontwikkeling een grooten invloed geoeffend hebben, schoon nog niet den regten. Hij noemt het met ons een welmeenend en eerwaardig streven, dat die mannen leidde, om de Godsdienst uit de afgezonderde toestanden, waarin zij zich bevond, uit te rukken en haren inhoud aan datgene te verbinden, wat nooit uit het menschelijk gemoed verdrongen kan worden; dat zij naar de diepere beteekenis van menschelijke toestanden heen wezen en door beschouwingen over leven en dood en dergelijke (in eene bevallige taal) terugvoerden tot het geloof, dat dreigde verloren te gaan. Eene dergelijke natuur, als die van eenen JERUZALEM, van eenen SACK en SPALDING, wat ook die van onzen landsman GEORGE JOACHIM ZOLLIKOFER, en het is gewis geen bloot spel des toevals, dat op verschillende plaatsen, voornamelijk in de groote steden van *Duischland*, als *Berlijn*, *Brunswijk*, *Leipzig*, zulke gelijkgezinde mannen optraden.

ZOLLIKOFER werd den 5den Augustus 1730 te *St. Gallen* geboren. Hij was de zoon van een regtsgeleerde, die vroeger zelf in de Godgeleerdheid gestudeerd had en kreeg het eerste onderrigt in zijne vaderstad. Doch verder vormde hij zich op de Duitsche gymnasiën te *Frankfort aan den Main* en te *Bremen*, en zette zijne studiën op de Nederlandsche universiteit te *Utrecht* voort. In zijn vaderland teruggekeerd, bekleedde hij een tijdlang de Duitsche predikantsplaats te *Murten*, doch kreeg in 1758 de beroeping als predikant aan de Gerefor-

---

(*) Was ich erlebte. Bd. I. S. 258.

meerde Kerk te *Leipzig*, waar hij tot zijnen dood, die den 20sten Januarij 1788 volgde, bleef. ZOLLIKOFERS werkzaamheid te *Leipzig* sloot zich tot meerdere volmaking aan die van eenen GELLERT aan. Zijne gemeente bestond grootendeels uit beschaafde kooplieden; bij deze zocht hij, in een' tijd dat de spot met Godsdiens^t en Christendom de heerschende toon begon te worden, den zin voor het hoogere en Goddelijke des Christendoms bijzonder daardoor op te wekken, dat hij de zedelijke zijde van hetzelfde voornamelijk deed uitkomen, en wel bleef hij niet bij het algemeene der zedeleer staan, maar liet zich in de bijzonderheden derzelve in en vervolgde ze zoozeer tot het uiterste punt toe, dat men daarbij inderdaad somwijlen den wortel, waaruit toch het geheele zedelijke leven des Christens moet voortkomen, te zeer uit het oog verloor. Men beschouwe slechts de opschriften zoo- wel der verzamelingen als der bijzondere predika- tiën: over de waarde van den mensch, over vriend- schap, opvoeding, zelfs over gezellige verlustigin- gen enz. Dat zijn de geliefkoosde onderwerpen, waarin zich zijne welsprekendheid, doch altijd op eene waardige en zekere wijze, beweegt. Maar deze eenzijdigheid en eenvormigheid der predika- tiën van ZOLLIKOFER toegestemd zijnde, wordt men toch weder tot eene hooge achting voor het karak- ter des mans onwillekeurig weggesleept. Dit ka- rakter straalt niet slechts in de predikatiën, het straalt ook in zijnen wandel uit, welke aan de predikatiën volkomen beantwoordde. Zoo erkenden velen in de predikatie over den man, die ook niet in één woord struikelt (volgens Jac. III: 2), het karakter van ZOLLIKOFER zelven weder. Voor ons,

die aan het treffende en geestrijke van nieuwe briefwisseling van allerlei aard (zelfs met een kind) gewend en daardoor ook wel *verwend* zijn, hebben wel is waar de brieven, welke GARVE, WEISSE en ZOLLIKOFER in dien tijd met elkander wisselden, niet meer dezelfde bekoorlijkheid als toen; maar er treedt ons uit dezelve toch bij het zich wat breed uitlaten in oogenblikkelijke persoonlijke stemmingen en de tevens vermoeiende wijsbegeerte eene opregte gezindheid en een naauwgezet zedelijk streven tegen, waaraan wij gerechtigheid moeten laten wedervaren. — GARVE, de vertrouwde vriend van ZOLLIKOFER, heeft ons ook zijn karakter geschilderd, in een' brief aan WEISSE, waarin hij onder anderen zegt: »Zijn uiterlijk was somwijlen wat koeler, dan ik het wenschte; maar van tijd tot tijd kwamen blikken van dieper en inniger bevinding te voorschijn, die iemand het volkomenst vertrouwen op zijne vriendschap inboezemden. Er was werkelijk in hem een onder de asch glimmend en niet weinig hevig vuur... Dit heeft ook ten laatste zijn ligchaam verteerd. Hij klaagde mij reeds voor een jaar, dat het roerende zijner eigene voorstellingen, bijzonder op den kansel, hem in eene zoo hevige beweging bragt, welke hij niet wist te overwinnen, en dat de strijd daarmede hem uiterst verzwakte. Wie had dit van een zoo bedaarden en zelfs wat koelen man verwacht? Maar zoo lang zijn ligchaam sterk was, onderdrukte of verborg hij zijne gevoeligheid deels uit grondbeginselen, deels veelligt uit hoofde van zekere andere gesteldheid zijner ziel, of uit hoofde van zijne vroegere opvoeding en gewoonten." — Alzoo hier, gelijk bij SPALDING, dat strijden tegen het gevoel, die bestendige

heerschappij over hetzelfde, welke aan eigenlijke onderdrukking grensde. Ik houd dit voor een eenzijdig, verkeerd streven; waarom zou niet ook het gevoel, voornamelijk het Godsdienstig gevoel zijn recht krijgen? waarom niet ook zich uiten ter behoorlijker plaatse? Het is eene valsche schaamte, het is bijna huichelarij, maar in omgekeerdenzin, doch zij is mij toch liever, deze huichelarij, welke bestaande aandoeningen verbergt, dan die, welke aandoeningen nabootst, die niet bestaan, of welke de bestaande tot onnatuurlijkheid doet stijgen en juist daardoor tot onwaarheid en tot eigenlijke huichelarij leidt. Juist deze schandelijke huichelarij, gelijk zij juist te dier tijd niets zeldzaams was, stond als een vreeselijk spook achter die mannen en deed hen zoo behoedzaam zijn omtrent alles wat aan deze ondeugd grensde. Daarom *spraken* zij nooit van gemoed, maar zij *hadden* gemoed, spraken niet veel van het Christelijke in den engeren zin, maar zij *waren* Christenen in *dien* zin, waarin *zij* het zijn wilden en konden, opregte Nathanaëls, d. i. Israëlieten in welke geen bedrog is.

Wij hebben tot hiertoe ons beijverd, het goede oogmerk der mannen, die zich aan het hoofd der Godgeleerde verlichting plaatsten, volle recht te laten wedervaren en hebben gezien, hoe ook bij eenigzins gebrekkige begrippen over het wezen des Christendoms, toch juist dit *wezen* zelf nog altijd zijne kracht op de eenvoudige, vrome zielen uitoefende. Doch wij moeten ook weder even opregt bekennen, dat het gevolg, hetwelk zich deze mannen van hunne werkzaamheid beloofden, niet zoo groot en geweldig was. Hunne vroomheid, hoe

eerwaardig zij in de personen uitblonk, was juist toch weder te zeer aan de persoonlijkheid gebonden, te subjectief, dan dat zij eene diepe doortastende werking op de groote menigte der Christenheid had kunnen hebben. Doch een Christendom bloot voor de denkenden, voor de beschaafden, voor de lezende, schrijvende, redenerende en filosoferende wereld was juist toch niet de blijde boodschap, die al het volk wedervaren zal. De schoone, blaauwe, filozofische hemel, die, gelijk HERDER zich uitdrukt, overal door het gelapte Kerkdak heen scheen, was en bleef even toch slechts de noordsche koude hemel der abstractie (afgetrokkene begrippen), en de regen, die van daar op de akkers nederdruppen zoude, was schraal en beperkt in vergelijking van *die* werkingen, welke niet slechts eens LUTHER, maar welke ook na hem ARNDT, SCRIVER, SPENER en de liederendichters der XVI^{de} en XVII^{de} eeuw verbreid hadden. En zoo moeten wij voorzeker den geestrijken STEFFENS ook weder regt geven, wanneer hij zegt (*): »De welmeenende schrijvers van deze soort bedachten niet, dat alle Godsdienst iets oorspronkelijks en onmiddellijks is, en dat wanneer de innigste kern des geloofs verdwenen is, zij zich zoo min weder laat voortbrengen als het ontvlugte leven door eenige chemische compositie.” Ja, wij moeten hem toestemmen, wanneer hij beweert, dat deze schriften voorzeker *die* rigting voorgearbeid hebben, die naderhand met grooter vertrouwen onder den naam van Rationalismus optrad. Dit blijkt ons bereids in een’ man, die wel met SPALDING in naauwe

---

(*) T. a. p.

vriendschapsbetrekking stond, en wiens persoonlijk karakter veel achtenswaardigs had, doch die voorzeker de verlichting zoover dreef, dat tusschen het eigendommelijk Christelijke en datgene wat in alle andere Godsdiensten, in het Jodendom en Mahomedanendom ook gevonden wordt, weinig onderscheid overblijft. Dit is WILHELM ABRAHAM TELLER, geboren in het jaar 1734 te *Leipzig*. Hij was in het jaar 1767 van *Helmstadt*, waar hij prediker en professor der Godgeleerdheid was, naar *Berlijn* beroepen geworden als proost te *Keulen* aan de *Spree*. Maar zijne predikatiën schijnen weinig bijval gevonden te hebben, waarom hij zich spoedig van den kansel terugtrok en zich met schrijven bezig hield.

TELLER had, gelijk reeds opgemerkt is, den ouden SACK verweten, dat hij met de verlichting ter halver weg was blijven staan. Hij wilde niet ter halver weg staan blijven en ging daarom een goed eind wegs verder dan SACK, SPALDING en JERUZALEM. Ook hij had wel, gelijk deze, het oogmerk, om de voor velen onverstaaubare Bijbelsche spreekwijzen door het overzetten in de Westersche voorstellingen te verduidelijken en dit deed hij in zijn *Woordenboek over het N. Testament*, dat niet zonder verdienste is, ofschoon het menigmaal den zin oppervlakkig maakt en doet verloren gaan. In zijne »Godsdienst der volmaakten» droeg hij zulke grondstellingen voor, welke het Deïsmus nabij kwamen, gelijk hij dan ook geene zwaarigheid zou gemaakt hebben om een aantal Joodsche huisvaders te *Berlijn* op eene bloot Deïstische geloofsbelijdenis in de Christelijke kerkgemeenschap op te nemen. Zoo zeer hem dit van de eenen ten

kwade geduid werd, zoo zeer werd toenmaals deze vrijzinnigheid door anderen geroemd; zoodat, gelijk ons berigt werd, bij zijn graf de lijkredenaar de hoop uitsprak, dat wanneer slechts nog eenige zulke mannen als JEZUS, LUTHER en TELLER optraden, het met de wereld spoedig goed staan zoude (*). En zoo hadden wij dan voorzeker met onze geschiedenis der Apologetiek een bijzonderen cirkel beschreven, daar wij met TELLER weder aan denzelfden uitersten rand der verlichting aangeland zijn, waarop wij BAHRDT gevonden hebben, die den moed had zich ook nevens CHRISTUS op eene lijn te stellen, alleen met dit onderscheid, dat de overige persoonlijkheid van TELLER niet van dezelfde ligvaardige gehalte was, als bij BAHRDT, en dat ook juist daarom de zamenvoeging met CHRISTUS niet van TELLER zelven, maar van een zijner blinde bewonderaars uitging.

Ieder uiterste beleeft het uur zijns ondergangs. Ook voor de Berlijnsche verlichting sloeg dat uur. Het was het doodsuur van FREDERIK den Grooten. Met de verwisseling der regering deed er zich eene reactie op, waarin TELLER zelf en met hem ook de waardige SPALDING gewikkeld werden, eene reactie, van welke men voorzeker in het belang van het ware Christendom liever wenschen mogt, dat zij zich op eene andere wijze en door andere organen gevormd hadde, dan het geschiedde. Wij spreken van het bekende *Godsdienstedict*, hetwelk onder de regering van FREDERIK WILLEM II in Julij 1788, onder medewerking van den minister JOHAN CHRIS-

---

(*) THOLUCK, vermischte Schriften, II. S. 427.

TIAAN VAN WÖLLNER, uitgevaardigd werd. Volgens dit edict moesten alle predikers terstond tot de regtgeloovige Kerkleer terugkeeren, op straffe van afzetting, en er moest eene bijzondere commissie van onderzoek aangesteld worden, om het edict nadruk bij te zetten.

Die verordening had het in zichzelf goede oogmerk, om de wanorde, welke zich onder den naam van verlichting in de Kerk ingedrongen had, te stuiten, en het openbaar kerkelijk onderrigt tot een vasten grondslag terug te brengen, en in zoverre laat zich daartegen niets inbrengen. Slechts was de handelwijs voor het tegenwoordig oogenblik te haastig en onvoorbereid. Men bedacht niet, dat zich het geloof niet gebieden, dat het zich niet als eens krijgsmans uniform van den eenen dag op den anderen versnijden en veranderen laat, en dat juist diegenen, die tot zulk eene verandering zonder bedenken bereid zijn, het allerminst waarborgen aanbieden. Men stelde zich in de noodzakelijkheid, of een aantal opregte mannen, waaronder vooral de grijze SPALDING behoorde, die zich ook werkelijk van toen af terugtrok, buiten werkzaamheid te stellen, of wat nog erger was, huichelaars te maken. En dat was het, wat ook velen toen reeds tegen het Godsdienstedict inbragten. Had men zich daarbij bepaald, om de ergste uitwassen van die valsche verlichting af te snijden, doch daarbij voor eene degelijke theologische vorming van het toekomstig geslacht te zorgen, zoo ware er grondiger hulp aangebragt geworden. Echter zag het edict over het geheel er geweldig uit, dan het gehandhaafd werd. De afzetting van

een' neologischen predikant in de nabijheid van *Berlijn*, den predikant SCHULZ in *Gielsdorf*, maakte alleen eenig opzien. Deze SCHULZ, die, omdat hij, niet overeenkomende met de geestelijke dragt, evenals de wereldlijken een haarkuif droeg, de kuifprediker heette, had inderdaad menige aanstootelijke leeringen voorgedragen, voornamelijk had hij zich ten aanzien van de Mozaische schriften zeer onbescheiden uitgelaten; hij werd daarover te rede gesteld, maar het consistorie, waarin TELLER de magtigste stem had, stemde uit overweging van het zedelijk goed gedrag des predikers en van den goeden lof, welke hem zijne gemeente gaf, nogtans voor zijne behouding; hij kon, heette het, schoon ook niet als *Luthersch*, toch als *Christelijk prediker* geduld worden. Intusschen werd SCHULZ afgezet, en over den proost TELLER de schorsing uitgesproken, maar niet voltrokken. Dat is alles, wat het Godsdienstedict uitrigtte (*), ontelbare schriften riep het te voorschijn, en met FREDERIK WILLEM III greep ook de opheffing van het edict, maar te gelijk ook het tijdpunt plaats, dat voor *Pruisen* en voor *Berlijn*, ja, voor geheel *Duitschland* eene nieuwe omkeering van Godsdienstige begrippen daargesteld werd, welke te beschouwen niet meer tot onze tegenwoordige taak behoort. Wij moeten veeleer, volgens den tijd, meer dan eene halve eeuw teruggaan en weder een draad opnemen, dien wij reeds voor langen tijd hadden laten vallen. Wij hebben namelijk de geschiedenis

---

(*) Zie de sedert verschenen brochure: das preussische Religionsedict, eine Geschichte aus dem 18 Jahrhundert, erzählt für das 19. Leipz. 1842. 8.

van het *Piëtismus*, waarmede wij de godsdienstige ontwikkelingsgeschiedenis begonnen hebben, te zijner tijd afgebroken, om eerst de geheele ontwikkeling deels van het ongeloof, deels van verschillende tijdrigtingen in de letterkunde, in de Godgeleerdheid, in het opvoedingswezen, in het kerkelijk leven in het gemeen te leeren kennen. Dat is nu in eene reeks van voorlezingen geschied. Thans zijn wij, zoude ik denken, op het punt, waaruit wij het gewigt *dier* mannen en *dier* vereenigingen zullen kunnen waarderen, die ten deele uit het Piëtismus voortgesproten zijn, ten deele aan hetzelfde zich aansluitende en in nadere aanraking met hetzelfde, eene vaste, ondubbelzinnig geloovige, in sterke beelden uitgesprokene en door eene schoone geestdrift ondersteunde gezindheid, tegenover eene wereld aan den dag gelegd hebben, van welke zij meest spot inoogstten of van welke zij ten minste, als achter den tijd teruggeblevenen, betreurd en beklaagd werden, doch die echter, midden onder deze miskenningen en vervolgingen, waaraan zij blootgesteld waren, eene frissche levenskiem bewaarden, waaruit, nadat de stormen bedaard waren, een nieuw, krachtig, Christelijk bewustzijn moest voortkomen. BENGEL en de hem verwante Zuidduitsche oorspronkelijke mannen, ZINZENDORF en de door hem gestichte Broedergemeente, WESLEY en de Methodisten, SWEDENBORG en de Kerk van het nieuw *Jeruzalem*, JUNG STILLING en LAVATER, deze zijn het, die wij nu in *éene* groote groep zamenvatten en in de volgende bijeenkomsten uitvoeriger behandelen willen.

ZEVENTIENDE VOORLEZING.

POSITIEVE RIGTINGEN. VERNIEUWING VAN HET PIËTISME. JOHAN ALBRECHT BENGEL. CHRISTOFFEL FREDERIK OETINGER. PHILIP M. HAHN. DE LIEDERENDICHTER HILLER. SAMUEL URLSPERGER EN ZIJN ZOON. DE DUITSCHE CHRISTENDOMSMAATSCHAPPIJ. HAAR ZETEL TE BAZEL.

Van de gematigde luchtstreek der Noord duitsche verlichting, waarin zich JERUZALEM, SACK en SPALDING bewogen, vonden wij ons in de laatste bijeenkomst nog nader bij de koudere poolstreken van eene wat ijskoude neologie gebragt, zooals zij door TELLER en nog meer door zoodanige predikers voorgesteld werd, tegen welke het Godsdienstedict van het jaar 1788 het allernaast gerigt was. Thans treden wij de zuidelijke hemelstreek nader, daar wij *die* rigtingen beschouwen willen, welke eene rijkere gemoedskracht ontwikkelden en te gelijk in hare belijdenis dieper in de grondbeschouwingen des Christendoms wortel gevat hadden, dan gene. Het is intusschen moeilijk, deze rigtingen alle, gelijk ik ze nog aan het slot der laatste voorlezing met name genoemd heb, onder *éénen* naam te

brengen; want zoo zeer zij ook over het geheel eene *eenheid* daarstellen zoowel tegenover de afgestorvene oude orthodoxie, als tegenover de neologische en rationalistische verlichting der eeuw, zoozeer doet zich ook onder hen weder eene verscheidenheid kennen. Zoo zullen wij vinden, dat BENGEL en ZINZENDORF en even zoo weder ZINZENDORF en WESLEY in de wezentlijkste leeringen en grondstellingen des Christendoms verschillend van elkander dachten, terwijl SWEDENBORG, STILLING, LAVATER, ieder van hen weder zijnen bijzonderen weg ging. — *Orthodox* waren alle deze mannen geenszins, wanneer men onder Orthodoxie de volstreckte overeenstemming met de kerkelijke leerbepalingen verstaan wil, want onderscheidene dezer bepalingen verwierpen zij uitdrukkelijk, ja door de oude orthodoxen werden zij even zoo verketterd, als de Rationalisten van hunnen kant. En toch weder zijn zij in een zekeren zin stamhouders der regtgeloovigheid tegenover de nieuwigheidzucht, in zooverre zij het *positieve* des Christendoms met levendige geestdrift vasthielden en het in het leven zochten in te voeren. In zooverre hebben zij met het *Piëtismus* veel gemeen, op welks wortel zij staan. Slechts mogen wij die personen, welke deze rigting vertegenwoordigen, niet zonder bepaling Piëtisten noemen, want ook met de oude Hallesche Piëtisten waren zij niet van *éenen* zin; gelijk dan bekend is dat vers van ZINZENDORF:

Een eenig volk op aarde
 Geeft me aanstoot, heeft geen waarde
 Bij mij, geeft me ergernis;
 Het draagt den naam van Christen,
 Maar wie zal Piëtisten
 Het noemen, als 't het zelf niet is?

Eer zouden WESLEY en de *Methodisten* van *Engeland* met de Duitsche Piëtisten zamengevoegd kunnen worden, ofschoon ook zij weder hun eigendommelijks hebben. Daarentegen zal niemand den phantastischen SWEDENBORG, den geestenziener STILLING, den bewegelijken, vurigen, wakkeren LAVATER een' Piëtist noemen, hetzij dan, dat men met dezen naam alles aanduide, wat de maat der gewone alledaagsche vroomheid te buiten gaat. Ten minste geen *kleinhartig Piëtismus* zal men bij LAVATER zoeken, die veeleer een geheel bijzonder middellid werd tusschen de streng Christelijke en de opklarende rigting, daar hij niet slechts met Piëtisten, maar ook met mannen van tegenovergestelde denkwijze, als voornamelijk met SPALDING en ZOLLIKOFER, in vriendschapsbetrekking stond. Ja, waren niet *hij* en STILLING te gelijk vrienden van GOETHE, die zelf weder tusschen BASEDOW en LAVATER eene geheel bijzondere tusschenstelling innemen moest (*)? — Wilden wij eindelijk de gezamentlijke vertegenwoordigers der rigting, welke ons voor de ziel zweeft, *Mystieken* noemen, zoo hadden wij ook weder slechts een onbestemd, niet op al deze mannen even toepasselijk begrip. De meesten hunner kwamen wel met de Mystiek in aanraking, maar bij de eenen, als b. v. bij ZINZENDORF en WESLEY, heerschte meer het practische, bij anderen, als bij SWEDENBORG, meer het theosophische, en weder bij anderen, als bij BENGEL, drong zich beide tot één geheel te zamen. Intusschen zullen wij ons daarover, dat, gelijk men pleegt te zeggen, ook hier niet alle hoofden onder

---

(*) » Profeten regts, profeten links, het wereldkind in 't midden. »

eenen hoed te brengen zijn, ligt weten te troosten. Ja, ik geloof, dat het historisch belang juist daar door verhoogd wordt, als bij de *eenheid van gevoelen* over het geheel, ook hier de grootste *verscheidenheid van inzichten* en rigtingen plaats vindt. Zullen wij ons intusschen aan bekende namen en verschijnselen houden, zoo kunnen wij zeggen: BENGEL stelt ons nog het eerst datgene daar (echter op eigendommelijke wijze), wat wij tot hiertoe als Piëtismus naar de goede en edele beteekenis des woords leeren kennen. Hij is in zeker opzigt de SPENER van het zuidelijk *Duitschland*, en wat deze op het einde der XVII^{de} eeuw was, is *hij* bij den aanvang en tot in het midden der XVIII^{de} geweest; hij is de patriarch van het *Zwabisch Piëtismus*, en zoo willen wij dan ook met *hem* en zijne leerlingen de reeks der mannen beginnen, welke wij op het oog hebben.

Het oude Wurtemberger land biedt in het gemeen ons midden in de beweging der XVIII^{de} eeuw een steunpunt van het oude degelijke kerkelijke leven aan. Reeds van de tijden der Hervorming af hadden daar eigendommelijke inrigtingen in kerken en scholen stand gehouden en bij dit meer vast beginsel voegde zich, uit het binnenste des volks zelve voortgekomen, eene poëtische, fantasierijke wereldbeschouwing, die of, waar zij door de school der beschaving heenging, tot de eigenlijke kunstmatige dichting zich ontwikkelde, of, waar zij deze ontbeerde, ook ligt tot dweeperij oversloeg. Of vanwaar mag het gekomen zijn, dat te midden van den streng kerkelijken toestand des lands de meest tegenovergestelde Godsdienstige rigtingen zich opdoen en ontwikkelen konden; zoodat hetzelfde land,

waaruit WIELAND, SCHUBART, SCHILLER en daaruit kritische Godgeleerden, als EICHHORN, PAULUS (later STRAUSS), te voorschijn kwamen, ook weder tot in de XIX^{de} eeuw het vaderland van het verschillendste Piëtismus en Mysticismus geworden is? Ook is *Wurtemberg* onder alle Duitsch Protestantsche landen tot voor weinige jaren nog het eenige gebleven, welks landsuniversiteit *Tubingen* den invloed der rationalistische denkwijze trotseerde, en den ouden roem eener onvervalschte orthodoxie bewaarde. En juist hierin mogt de invloed, dien BENGEL en zijne school uitoefenden, van niet weinig gewigt zijn.

JOHAN ALBRECHT BENGEL werd den 24sten Junij 1687 te *Winnenden*, in de nabijheid van *Stuttgart* geboren. Zijn' vader, een' geestelijke, verloor hij vroeg, en de opvoeding van BENGEL viel eenen vaderlijken vriend te beurt, met wien hij in het jaar 1699 naar *Stuttgart* ging, waar hij het gymnasie bezocht. Nadat zijne moeder weder in het huwelijk was getreden, werd hij door de ondersteuning van zijnzen stiefvader in staat gesteld, zich naar *Tubingen* te begeven om in de Godgeleerdheid te studeren. Vooral bekoorde hem spoedig de studie der heilige Schrift. Ook SPENERS schriften kregen grooten invloed op hem, en de omgang met vrome, geleerde mannen deed hem spoedig ook de *practische zijde* der Godgeleerde studie in haar geheel gewigt kennen en bevatten. Reeds als een twintigjarig jongeling kon hij de practische loopbaan als vicaris intreden, en de vaste levendige blik, waarmee hij deze loopbaan aanvaardde, het vertrouwen van ervarenen mannen, dat den jongeling te gemoet kwam, doen ons verwachten, dat hij op dezelve

gelukkige vorderingen zoude gemaakt hebben, wanneer hij die langer uitsluitend vervolgd had. Doch dit was niet alzoo. Uit de practische loopbaan werd BENGEL vroegtijdig weder in de akademische overgebracht, daar hem eene repetentenplaats aan het Godgeleerd gesticht te *Tubingen* en kort daarna die van kloosterpreceptor aan het seminarie te *Denkendorf* opgedragen werd. De inrigting van kloosterscholen en seminariën, in welke de jonge lieden, die zich aan den geestelijken stand wijden, tot dezen wetenschappelijk en godsdienstig opgeleid worden op kosten van den Staat, is eene het Würtemberger land eigendommelijke inrigting, die tot op onzen tijd in stand is gebleven en die gewis veel goeds voor zich heeft, daar de geest voor verstrooiing bewaard en onder eene wijze tucht naar zijn eenigst doel bestendig heengewezen wordt. Wel is waar kan zich daarbij ook eene zekere eenzijdigheid voordoen, doch die het beste daar vermeden wordt, waar het verkeer van zulk eene inrigting met de overige wetenschappelijke en kerkelijke wereld niet te zeer afgesloten, maar veeleer levendig onderhouden wordt. Dit was bij BENGEL het geval, die vooral door eene geleerde reis, welke hij ondernam, met open oogen in de wereld rondzag, menschen van verschillend geloof en verschillende inzigten leerde kennen en zoo een naauwkeurig waarnemer van dien Godsdienstigen strijd werd, welke juist toenmaals met het opkomen van het Spenersch- Frankische Piëtismus de gemoederen in *Duitschland* in beweging bragt. Reeds toenmaals zocht BENGEL zich van alle partijdigheid te onthouden en van de verschillendste lieden het goede zich toe te eigenen. Eene doode orthodoxie was

het niet, wat hij zocht, maar levendig Christendom. Bijzonder merkwaardig is ons hierbij die uitdrukking van BENGEL, dat juist de *bekeering eens menschen* zeer ligt van de orthodoxie af en tot de heterodoxie heenleidt. Juist hetzelfde, wat wij in de laatste bijeenkomst bij gelegenheid van SPALDING opmerkten, dat Godsdiens-tige twijfel meermalen in eene naauwgezette Godsdiens-tigheid haren wortel heeft, ondersteunt ook BENGEL van uit zijn standpunt. »Eenen ruwen onbekeerden mensch, zegt hij (*) zeer juist, welke zoo naar de wereldmode leeft, *en wien de waarheid in het gemeen onverschillig is*, valt het niet zwaar, alle leerstellingen te onderschrijven; hij gelooft juist, wat hij voor zich vindt, er heeft bij hem geen onderzoek plaats. *Maar in de bekeering wordt den mensch de waarheid dierbaar*; hij mag gaarne daarmede naauwkeurig en voorzigtig, als met een kostbaar kleinood omgaan, daar gaat het niet meer zoo ligt; integendeel, alle leerstellingen moeten door een kampstrijd gaan en derzelver waarheid moet op nieuw door worsteling verkregen worden. Dat geschiedt dikwijls zeer langzaam, en ligt wordt men voor heterodox gehouden. Hoe verkeerd is het dan niet, wanneer men als over zulke fijne zielen heerschappij voeren, hun vragen voorleggen en ze te sterk aandringen en overdrijven wil. Men moest hun de tong losmaken, dat zij vertrouwen krijgen en zich laten te

---

(*) Bij BURK, *Leben BENGELS*, Stuttgart 1832. S. 47 naar welk werk in het gemeen de afdeeling over BENGEL grootendeels bearbeid is (met raadpleging van de zuid-duitsche originalien door BABET uitgegeven), en de eigene schriften van BENGEL.

regt wijzen." — Ook BENGEL zelf was niet vrij gebleven van de aanvechtingen van theologischen twijfel, en bijzonder was ook in hem die kritische rigting met opzigt tot de zuiverheid van den Bijbeltekst ontwaakt, welke wij in eene vroegere bijeenkomst bij gelegenheid van WETTSTEIN en SEMLER besproken hebben. Juist de hooge achting, welke BENGEL voor de heilige Schrift had, scheen het te vorderen, dat hij haar ook van deze zijde zijne opmerkzaamheid schonk, en dat hij niet rustte, voor dat hij de ware lezingen van het N. Testament (zoo ver zij hem toegankelijk waren) gevonden had, en zoo zeer hem ook van menige zijden deze bezigheid ten kwade geduid werd, zoo ijverig en naauwgezet gaf hij zich daaraan over. Hij en WETTSTEIN dongen op denzelfden tijd naar denzelfden prijs, ofschoon uit geheel verschillende standpunten. Maar deze kritische rigting trad bij BENGEL niet eenzijdig te voorschijn, zij werd meer en meer onderworpen aan die reinste liefde tot CHRISTUS, welke zijne geheele theologische leerwerkzaamheid bezielde. De *Godzaligheid* was en bleef bij hem het middelpunt van alle theologische geleerdheid. Zij moest bij hem het eerste en laatste zijn bij al zijne studiën, en dezen zin zocht hij nu ook den jongelingen in te boezemen, over welke hem het opzigt in het seminarie was toevertrouwd geworden. Wanneer, zegt BENGEL in zijne intrerede (reeds volgens ARISTOTELES) *aanleg, onderrigt en oefening* de voorwaarde van het wezen der geleerdheid uitmaken; zoo is het juist de Godzaligheid, welke den aanleg des jongelings het rijkst en schoonst ontwikkelt, daar zij de traagheid van het vleesch overwint en den geest de regte levendigheid, kracht en

klaarheid bijzet; *zij* is het, die hem het regte onderrigt doet vinden, daar *zij* tot zelfskennis leidt en tot kennis der Schrift; *zij* bevordert ook de *oefening*, daar *zij* de ziel de regte rust en den regten vrede schenkt, waarmede men ongestoord zonder verstrooiing zich aan het nadenken en den arbeid kan overgeven. Ja, den godzaligen moeten alle dingen, zoo ook de geleerdheid ten beste dienen. — In dezen geest werkte BENGEL op de toekomstige geestelijken van *Wurtemberg* en vormde zoo een geslacht, dat in de kampstrijden, welke met den tijd steeds magtiger toenamen, vast toegerust staan zoude, in het geloof zoowel als in de wetenschap beproefd. Hij was regt eigenlijk de vader der hem toevertrouwde jongelingen, hij hielp ook de ligchamelijke nooden van menig een verligten en bleef met velen, nadat *zij* van zijn opzicht ontslagen waren, in vriendschappelijk verkeer en briefwisseling. — Met de akademische werkzaamheid verbond intusschen BENGEL tevens eene practische, daar hij ook in het seminarie als prediker optrad, en ook hierin lichtte BENGEL zijnen seminaristen als model voor, daar hij, even als SPENER, door Bijbelsche eenvoudigheid zich onderscheidde. Zijne predikatiën hadden bijna meer het karakter van katechetische onderwijzingen, dan van eigenlijke leerredenen, zoodat ook kinderen en gemeene lieden hem zonder moeite verstaan konden. Oratorische welsprekendheid, in het gemeen alle haken naar bijval, hield hij voor zondig. Nooit zocht hij geestdrift op te wekken, maar wanneer *zij* van zelf kwam, zoo maakte hij van deze gelegenheid gebruik. Hij zocht zijne voordragt naar die der Apostelen in te rigten, en daar hij vond, dat deze gewoon waren, *eerst* het betere aan te

wijzen en *daarna* eerst de berisping te doen volgen, zoo volgde hij hunne leerwijze, in tegenoverstelling van velen zijner tijdgenooten, die niet streng genoeg meenden te kunnen zijn. Tegen dezen maakte hij de fijne opmerking, dat er in de heilige Schrift in lange niet zoo veel *van den Satan* voorkomt, als in de predikatiën van gewone kanselijveraars, welke den duivel niet genoeg meenen te kunnen bijbrengen. Ook verklaarde hij zich (evenals JERUZALEM) tegen de onnatuurlijke voordragt, den ge maakten kanseltoon. En juist die eenvoudigheid, verbonden met de Evangelische kracht, was het, welke BENGEL, zonder dat hij naar bijval haakte, tot een' zeer gezochten en geliefden prediker maakte. Menigen verlieten zijne predikatiën met den uitroep, *zulk* eene predikatie hadden zij hun geheele leven nog nooit gehoord.

Van zijn kloosterpreceptoraat en de daarmede verbonden predikers plaats werd BENGEL in het jaar 1741 tot vorstelijk raad en tot proost des kloosters *Herbrechtingen*, in 1749 tot consistoriaalraad en prelaat (te *Alpirsbach*) en in 1751 tot doctor der Godgeleerdheid benoemd. Sedert zijne benoeming tot prelaat leefde hij te *Stuttgart*, van waar hij door besturing en regeling op de hoogste aangelegenheden der Wurtembergsche Kerk invloed oefende en daarbij nog verder als schrijver voortwerkte. En in beide betrekkingen was zijne stelling en zijne werkzaamheid hoogst gewichtig.

Terwijl even met het begin der tweede helft der eeuw de opklarende rigting over het noordelijk *Duitschland* zich meer en meer begon te verbreiden, bleef ook wel is waar BENGEL niet ongevoelig voor hetgene in de Godgeleerde wetenschap voor-

viel, ja, hij zelf droeg, gelijk wij zoo even opgemerkt hebben, door zijne critische onderzoekingen omtrent den Griekschen tekst van het N. T. het zijne er toe bij; maar niet van de wetenschap als zoodanig, niet van de eenzijdige opklaring des verstands verwachtte *hij* het heil der Kerk; doch achterwaarts schouwde hij in den tijd der Apostelen, den tijd van het eerste Christendom, voorwaarts schouwde hij in den tijd der vervulling, zooals hij dien naar de voorzeggingen der Schrift, inzonderheid der Openbaring van JOHANNES, met vertrouwen verwachtte. Al het andere, wat tusschen den eersten Apostolischen tijd en den tijd der vervulling lag, was hem slechts ontwikkeling, voorbijgaande strijd, doorgangspunt tot het laatste groote doel, middel in de hand Gods tot het heilig einddoel. Steunende op de beide pilaren van den historischen inhoud der Schrift aan de eene en van het profetisch-apokalyptisch Woord aan de andere zijde, zag hij de stormen des tijds van zijnen zekeren wachttoren aan en sprak door deze stormen heen krachtige woorden, die, schoon ook menige zelfs wat raadselachtig en geheimzinnig klonken, daarom toch niet onopgemerkt in den wind vervlogen; doch veeleer eene diepe werking achterlieten en eerst later nog hunne volle waardering en hunne regtvaardiging vonden. Hooren wij BENGEL zelven: » Wanneer men zich, zegt hij, een denkbeeld van de Kerk maken wil, zoo moet men het niet maken, gelijk in het gemeen geschiedt, dat men zich de eerste Christenkerk als een model voorstelt. Wanneer de Apostelen van de Kerk spreken, zoo spreken zij niet zoozeer van de toenmalige, ofschoon heerlijke Kerk in het bijzonder, maar veel-
eer daarvan, wat de Kerk volgens Gods oogmerk

zijn meest (Eph. IV: 11, 13.). Het Christendom heeft nog nooit zijne volkomene gedaante gehad, welke het volgens de toezeggingen des ouden Testaments hebben moest. Het Apostolisch licht is spoedig uitgebluscht. Men moge onder de alleroudste schriften na de Apostelen weinige uitzonderen, zoo kan men zeggen: de regte leer van CHRIS-TUS, van de liefde en bescheidenheid is niet meer voorhanden. Zij hebben zoo wat ernstigs, gestrengs en hards, en de regte diepte der Goddelijke woorden en geheimen, de bevallige, zachtmoedige en minzame aard der Apostelen is niet meer daar, en in het vervolg werd de afwijking steeds grooter en in het oogvallender. *Er moet alzoo nog wat beters komen, en werkelijk is het wat groots, dat God aan de laatste tijden heeft toegedacht.* Inderdaad wint ook de waarheid al meer en meer vasten voet op de aarde, hoe weinig het ook menigeen toeschijnt het geval te zijn. Bereids zijn vele waarheden, waarover men de Apostelen en eerste Christenen omgebragt heeft, ook zelfs door de wereld toegestemd, en ook in onzen tijd worden er steeds meerdere in een zoo helder licht gesteld, dat de wereld niets meer daartegen zal kunnen inbrengen; zoo wordt zij dan meer en meer ingesloten, doch doet als de belegerden in eene vesting, zij zoekt gedurig op nieuw weder sluiphoeken op en versterkt zich, zoo goed zij kan. Sedert ARNDT's tijd is er een gewigtig tijdperk begonnen, hij baande voor SPENER den weg, die het invoerde, dat men door afzonderlijke stichting de waarheid aan de harten zocht te brengen.

Dat is eene bijzondere gave van onzen tijd, welke men niet smoren moet. Zij is geheel met

de handelwijze van God overeenkomstig, die, daar hij alle menschen tot zich trekken wilde, eerstelijk slechts één volk, de Joden, nam, hun wetten gaf en menigerlei weldaden boven andere volken, om hen tot opmerking te brengen en tot zich te lokken. Wie nu een dorp bekeeren wil, die doet het hem na en zoekt in het eerst slechts enkelen op en brengt ze in eene gemeenschap, daarmede worden de anderen niet uitgesloten, maar tot toeschouwen en onderzoeken gebragt, wat dat zij, en ook uitgenoodigd. In den beginne haatten de orthodoxen ARNDT, SPENER en zijne leerlingen hevig, en rigtten tegen hen al het ijvervuur, waarmede zij eens tegen de Papisten en andere sekten gestreden hadden; doch nu de Wolfiaansche wijsbegeerte opkomt, zoo zien zij zich gedrongen, om deze te wederstaan, de gezonde grondstellingen te belijden, welke zij in SPENER en de Hallesche school niet hadden willen dulden. Intusschen geloof ik toch niet, dat het met de begonnen hervorming van *leven* gaan zal, als met de bereids plaats gehad hebbende Hervorming in de *leer*, maar God zal mede de goddeloozen door Zijn geweldig gerigt te voren duchtig opruimen; daar zal een klein zaadje overblijven en dat wordt daarna de kiem tot een volk, dat den Heere dient. Het goede, dat een tijd lang zoo heerlijk opgewassen is, staat weder stil. *De Hallesche aard is voor den tegenwoordigen tijd wat te kort geworden.* ZINZENDORF zal zijn plan, om een verlaatbak op te rigten, waarin hij de beekjes van het levenswater zamenbrengen, en waaruit hij de gansche wereld weder bevochtigen konde, niet doorzetten. Ook deugt het niet, wanneer men op- en weggaat en de van het

spoor gevoerde karren der Kerk geheel staan laat; of door wettisch stormen en razen helpen wil; want het laatste ware met den geest des Evangelies, die een geest der liefde is, strijdig; en het eerste zou een volkomen terugzinken in blind, wild Heidendom ten gevolge hebben. Wij laten daarom gaarne intusschen alles staan, wat staan kan, en wat eenige waarde heeft, laten wij dezelve behouden en wat ons nuttig zijn kan, dat maken wij ons te nutte. CHRISTUS blijve onze roem gansch en al, en die elkander in Hem ontmoeten, zijn een. In summa, dit is thans het zekerste, goede vrienden zijn met allen, die JEZUS liefhebben, in het overige van alle verkleefdheid zich vrijhouden."

BENGEL wilde daarom ook niet, dat men van de uiterlijke Kerk zich scheidde, hoe bedorven zij ook in menige stukken verschijnt. Aan haar had men de bewaring der heilige Schrift te danken, zonder haar ware de historie van CHRISTUS reeds lang eene fabel. Men moet zich alzoo in de zaak schikken, doch daarbij zuchten en bidden, dat de Heer spoedig komen en alles nieuw maken moge.

Wij zien, BENGELS blik bepaalde zich niet bij den tegenwoordigen tijd. In denzelfden vond en prees hij noch met de verlichters de gouden eeuw der rede, noch veroordeelde hij dien onbepaald met den ijver eener blinde orthodoxie. Hij stond in de Kerk, stond boven haar, maar niet buiten haar. Niet zijn gevoelen, zijne rede te doen gelden, was zijn streven, ook niet aan zijn gezag de meeningen van anderen te onderwerpen, en op zijnen naam eene sekte te stichten. In deze terughouding der persoonlijkheid, bij alle grootheid en gewigt derzelve, ligt juist de regte grootheid van karakter,

zooals wij die bij alle echte Hervormers, zooals wij die ook bij LUTHER in zijnen tijd, zooals wij die bij ARND, SPENER en anderen gevonden hebben.

Uit dit gezigtspunt moet men ook BENGELS apocalyptische nasporingen beschouwen. Wie slechts eenmaal zoo even weg gehoord heeft, BENGEL had het jaar 1836 als het jaar aangeduid, dat het duizendjarig rijk beginnen zoude, en nu in het jaar 1842 zich gansch vrolijk over zijn aanzijn verheugt, en te midden van de spoorwegen en de stoomwonderen onzer eeuw nog eene lange reeks van eeuwen voor zich ziet, waarin het de menscheid ten laatste tot het vliegen brengen zal, zoodanig iemand zal inderdaad den goeden Zwabischen profeet met zijn jaar 1836 medelijdend beklagen, en zal zich veel wijzer achten, daar hem bij al zijn rekenen en tellen nog *nooit* ingevallen is, zoo iets te willen berekenen. Nu is het waar. De berekening van BENGEL heeft voorzeker gefeild, en daarin moet ons eene nieuwe waarschuwing liggen, hoe ook groote geesten (zelfs NEWTON niet uitgezonderd) op dit gebied geweldig konden verdwalen. Maar u, die met hem spot, vraag ik: hebt dan *gij* u nog nooit misrekent? En zoudt *gij* u niet veelligt nog geweldig misrekenen, die wel niet met uitgesprokene en genoemde getallen, maar toch in onbepaalde grootheden u eenen tijd droomt, dat de voortgangen der beschaving en van het allezins gestegen levensgenot ons het hemelrijk op aarde brengen zullen? *Gij* die (om met den Apostel JACOBUS te spreken) zegt: » Wij zullen heden of morgen naar die en die stad reizen, en aldaar een jaar overbrengen, en koopmanschap drijven, en winsten doen; daar *gij* toch niet weet, wat

VIII. N

morgen geschieden zal: want hoedanig is uw leven? Het is een damp, die voor een weinig tijds gezien wordt, doch daarna verdwijnt." In dit stuk ten minste heeft BENGEL zich niet misrekend, noch tot zijne, noch tot anderer schade. En bovendien was hij ook in zijne apokalyptische rekeningen bescheiden genoeg, om de mogelijkheid van eene dwaling toe te stemmen. » Wanneer enkele dingen niet vervuld worden, zegt hij, zoo moest men zich daarom aan het geheel niet stooten, er was dan slechts een schijf gesprongen aan het apokalyptisch gebouw." Het jaar 1836 was hem intusschen meer dan een schijf, dit jaar stond bij hem toch eens vooral als de groote termijn vast, en daarom zegt hij verder: » doch zoude dit jaar zonder merkelijke verandering voorbij gaan, zoo ware er *voorzeker eene hoofddwaling in zijn stelsel, en dan moest men eene overlegging bewerkstelligen, waar het haperde.*"

Wij willen nu deze overlegging bewerkstelligen, niet daarin, dat wij de fout in de rekening nasporen op het papier; maar dat wij ons eenvoudig omtrent datgene inlichten, wat in BENGELS handelwijze het ware en wat het verkeerde is. Het verkeerde ligt in het willen bepalen van het getal, in het overbrengen van het onberekenbare in den kring van het berekenbare. Maar de groote waarheid, die bij deze berekeningen ten grondslag lag, is door de te leur gestelde voorzegging niet geschokt. Ook hier is slechts eene schijf gesprongen, maar de grond staat vast, en die is eenvoudig deze, dat juist toch alles, wat wij als voortgang des tijds, als ontwikkeling, als strijd der tegenstellingen en weder als derzelve bemiddeling aanduiden, toch ten laatste

moet medewerken tot verwezentlijking van het Goddelijk plan, tot aanbrenging van het *echte Godsrijk*, waarvan wij voorzeker niet zeggen kunnen, ziet hier of daar, maar dat midden in de zichtbare wereld zich onzichtbaar onder ons opbouwt en bij tijden doorbreekt in betooning van Goddelijke kracht. Van *deze* zijde heeft ook een nieuw ons allen bekend, door ons allen geacht dichter, GUSTAAF SCHWAB, de profetie van zijn' grooten landsman beschouwd, in het gedicht, waarmede hij den jaargang 1836 van het Morgenblad opende: de voorzegging van het duizendjarig rijk. Met hem zullen ook wij zeggen:

't *Voorleedne* rust in 't boek der jaren,
 Het heeft tot nut en les verstrekt;
 De *Toekomst* laat zich niet verklaren,
 Zij ligt met donkerheid bedekt.
 Vergeefs begeeren onze blikken
 Te ontdekken wat ze ons goeds belooft,
 Of welke ramp zij zal beschikken;
 Ras zien we ons kaarslicht uitgedoofd.

En echter blijft ons hopen waarheid,
 En 't Godsrijk komt steeds meer nabij;
 Ons duister voor gevoel wordt klaarheid,
 En lentepracht de woestenij.
 Zoo dekt, wanneer de velden treuren,
 De sneeuw die met haar kil gewaad,
 Schoon, waar we de ijskorst zich zien scheuren,
 Ze ons 't groene kleed reeds merken laat.

En *dat* was het ja, wat BENGEL klaar geworden was, dat de tijd, dien hij beleefde, rijp was, en de morgenstond van een' toekomstigen aanbrak, en

in hoe bepaalder en krachtiger trekken zich aan hem het beeld van den tegenwoordigen tijd vertoonde, des te meer geloofde hij zich tot vooruitziende blikken in de toekomst gerechtigd. Hooren wij hem, den strengen, maar niet onregtvaardigen regter van zijnen tijd, hoe hij over denzelfven en de toekomstende tijden oordeelt.

» Oude lieden maken gaarne persoonlijke herinneringen. Zoo, dewijl de wereld begint oud te worden, maakt zij ook hare persoonlijke herinnering, daarom komt de studie der geschiedenis zoo voort. Dat de wereld begint rijp te worden, dat ziet men ook daaraan, de manier, om kwaad te doen en het te verdedigen, krijgt meer en meer het aanzien eener kunst... Het is, als wanneer het in het geestelijke naar den winter ging, het is een ellendige, koelzinnige tijd, er moet een wekker komen. *De dagbladschrijvers, die zoo voor dagloon tijdschriften schrijven, hebben veel in den smaak bedorven*, gelijk men uit hunne bladen wederom den tijdgeest kan leeren kennen. Deze geest wordt hoe langer hoe meer Scepticismus en Naturalismus, de heilige Schrift komt in beklagelijke verachting en word ook door diegenen, die er zich nog wat aan houden, dikwijls zoo mishandeld, dat velen zich ergeren en in de war geraken; de krachten der rede en natuur worden boven mate verhoogd, zoodat men bijna niet meer weet, wat geloof en genade en met één woord bovennatuurlijk is. De werktuigen, waardoor de groote God aan zijn volk zulke groote wel- en wonderdaden betoond heeft, worden versmaad, de een stoot zich aan JOZEF, de ander aan MOZES, de derde aan DAVID, en wat God door hen uitgerigt heeft, wordt

tot staatslisten en kunstgrepen gemaakt. Wat iedereen slechts voor invallen heeft, dat wordt met de grootste lichtzinnigheid tot verlustiging en verwarring der gemoederen ter markt gebracht, en daardoor worden ook de leeraars en opzieners overmeesterd, dat het oordeel zelfs tot op het laagst gemeen afdaalt, en heilzame tucht en leer hare goede werking bij allen roem van toenemende geschiktheid beneemt. Velen stooten zich aan den Heere CHRISTUS zelven, en het is niet raadzaam te zeggen, wat voor redenen door vermetele lieden, gevoerd worden. Het scheelt niet veel, dat lieden, die den grond der Christelijke Godsdienst met de pen omverwerpen, eindelijk openlijke jaargelden daarvoor van hunsgelijken bekomen, heimelijk worden zij reeds ondersteund. Het artikel over den Heiligen Geest is geheel weg, het artikel over CHRISTUS gaat ook op het laatst, en het artikel over de Schepping hangt alleen nog aan een draadje. Men ziet in het hart de Godsdienst als een teugel van het gemeen aan, en zelfs vele geestelijken denken eveneens, en betreuren het, dat zij ook niet wereldlijk zijn. Allenthalve komt men op eene bloote zedeleer en natuurlijke eerbaarheid uit, zoodat men al wat hooger is bespot en voornamelijk de groote bezoeking Gods in CHRISTUS JEZUS diep verlaagt. Men maakt er regt eigenlijk een stuk van staatkunde van, zich in zijn doen en spreken zoo te gedragen, dat men bij niemand volstrekt niets van Godsdienst, niets van God en CHRISTUS bespeuren mag." — Maar dat alles, meent BENGEL, was slechts leerjongenswerk in vergelijking van *die* rockeloosheid, welke zich nog openbaren zoude. Zijn eigen tijd vergeleek hij met het Februarijweder. » Er is nu eens

regen, dan weder zonneshijn en dat duurt zoo voort, tot eindelijk het goede en aangename lente-weder de overhand bekomt; echter breekt het groen reeds onder de sneeuw door."

Dat overigens BENGEL, die den tegenwoordigen tijd zoo treffend afteekende, ook bij zijne blikken in de toekomst niet zoo geheel mistastte, daarvan mogen nog eenige voorbeelden dienen. Niet daarop mag ik te veel geven, dat hij staatkundige dingen, als de ontbinding van het Duitsche rijk, de verwereldlijking der kloosters, het Frankisch keizerdom, omwentelingen in *Spanje* en *Griekenland* voorzeide; want werd ook dit vervuld, hoeveel anders is niet vervuld geworden? Doch dat hij den verderen Godsdienstigen ontwikkelingsgang in menige stukken vooruitzag en voorzeide, getuigt van zijn scherpzinnigen blik. De leer omtrent het *inwendig* woord (zooals het toenmaals de Mystieken verkondigden) zal nog veel onheil aanrigten, wanneer eenmaal de wijsgeeren zich van dezelve zullen beginnen te bedienen. Zij zullen, om menschelijk te spreken, de kern zonder bast, bolster en schaal willen hebben, d. i. CHRISTUS zonder den Bijbel, en zullen zoo *van het fijnste tot het grofste* voortgaan, zonder te weten, hoe het hun gaat. Daarmede is dat mystieke Idealismus, zooals het de nieuwe wijsbegeerte te voorschijn gebragt heeft, dat zoogenoemde bespiegelende Christendom, hetwelk midden uit de spitsvindigheid zijner dialectiek, de belijdenis van het ongeloof aan alle Godsdienst vrij uitsprak, ten minste niet slecht geteekend (*).

(*) Daarmede zal niet gezegd zijn, dat de leer van het *inwen-*

Ook de practische rigting van den nieuweren tijd, naar hare licht- en schaduwzijde, wist BENGEL te waarden, wanneer hij zegt: » Onder de teekenen eener aanstaande wereldverandering is dit mede te plaatsen, dat men in het gemeen en in het bijzonder de van onze voorouders geërfde bezorgdheid voor de nakomelingen vergeten heeft, en dat diegenen, die iets noemwaardigs van tijdelijke middelen ten algemeenen nutte willen aanwenden, hunne zorg niet zoozeer aan duurzame stichtingen en gilden, als veeleer aan zoodanig iets, *wat eene gezwinde en zekere vrucht heeft*, aan zendelingen, volkplanters, het drukken van Bijbels en stichtelijke boeken, schoolinrigtingen enz. besteden. God heeft zijne hand bij al zulke omstandigheden... » In den te zijner tijd ontwaakten zin voor het zendelingswezen in de Protestantsche Kerk erkende hij bijzonder een teeken des tijds, en de voortgang dien deze bemoeijingen gekregen hebben, toont ons, dat hij zich niet bedrogen heeft.

BENGELS verdere werkzaamheid als schrijver kunnen wij hier niet vervolgen. Zijne bondige, dikwijls hoogst fijne wijze, om de heilige Schrift door korte aanwijzingen te verklaren, is onder alle Godgeleerden erkend (*). Vele zijner afzonderlijke spreuken, ook in het dogmatische en practische, zijn ware goudkorrels. Ik onthoude mij, iets bijzonders aan te voeren, daar het voor weinige jaren verschenen boek van BURCK, *Bengels leven en wer-*

---

dig woord, wanneer zij met bezonnenheid gehandhaafd wordt, niet altijd nog haar hoog, door de Protestanten niet genoeg te waarden gewigt had.

(*) Zijn *Gnomon* is in nieuwere tijden weder een onontbeerlijk hulpboek van degenen die in de Godgeleerdheid studeren geworden.

ken, ligt nagelezen kan worden. In hetzelfde boek vindt men ook de verdere schildering van BENGELS huiselijk leven, waaruit ik slechts eenige trekken mededeelen wil. BENGELS huwelijk behoorde tot die, welke in den hemel gesloten worden; want het werd met het oog op den hemel voor den hemel gesloten. Hij verhaalt ons zelf, hoe de woorden der Wurtembergsche liturgie bij het trouwen zoo magtig op hem gewerkt hadden. »Ik stelde mij wel beraden voor het altaar, en als het punt van het kruis gelezen werd, is mij alle kruis voorgesteld en mijn hart met volkomen besluit er toe geneigd geworden, echter met veel bevreemdheid. Doch toen »wel u, gij hebt het goed,» gelezen was geworden, heeft mij eene zachte *suavitas* (zoet gevoel) geheel, doch langzaam doordrongen, en zoo is ook de gansche tijd van mijn huwelijk geweest.... Aan mijne echtgenoot had ik eene regt gewenschte medehulp, en hield daarom in mijn gebed dikwijls aan, dat God haar mij, niettegenstaande hare veelvuldige gevaarlijke toevallen, tot aan het einde van mijne pelgrimsreis laten mogt, hetwelk dan ook geschied is.” »Ik heb zooveel in mijn huwelijk ondervonden, dat ik ook juist deswege daarvoor ingenomen ben. Dat men dezen staat zoo verachtelijk en verdacht zoekt te maken, komt juist uit hoogmoed voort. Datgene wat God verordend heeft, is altijd beter, dan wat de menschen zelve kiezen.” Het huwelijk van BENGEL was met 12 kinderen gezegend, doch waarvan hem de helft in teedere kindschheid weder ontnomen werd. Ook bij dit verlies betoonde hij die waardige gezindheid eens Christens. Een groot gedeelte van zijnen tijd besteedde BENGEL aan de opvoeding zijner kinderen.—

En dat ook deze eene waarlijk *Christelijke* geweest is, zal niemand betwifelen. Ja, juist deze opvoeding van BENGEL geeft ons het bewijs tot datgene wat wij vroeger beweerd hebben, dat de echte grondstellingen der Philanthropie reiner en natuurlijker dan bij ROUSSEAU en BASEDOW zich in het welbegrepen Christendom bevinden. »Het is niet noodig, zegt BENGEL, dat men zich met vele opvoedingsregelen bemoeije, de eenvoudigste methode is de beste. Men vermijde alle kunstelen; want de opvoeding is geene kunst.... Een bronnenmaker ruimt slechts de hindernissen uit den weg, zoo loopt het water van zelf.» — Ook het vroegtijdig overladen der kinderen met godsdienstige stof was tegen BENGELS opvoedingsstelsel. »Er zijn voorbeelden, zegt hij, dat wanneer het geheugen en het verstand van jonge lieden overladen wordt, zij de zaak des Christendoms naderhand bij rijper jaren niet zoo diep opvatten als anderen, die tot hiertoe minder geweten hadden, doch nu meer in staat zijn, zulk eene vaste spijs te verdragen. Hun zielskracht is verstompt, de zaken zijn hun reeds gewoon. Dat is de bron van geestelijke slaperigheid, verzadigdheid, zekerheid, zelfsgewalligheid en verwaandheid.» — Evenzoo was BENGEL, schoon hij geen Basedowiaan was, tegen al die harde tuchtmiddelen, in welke de vroegere tijd in zeker opzigt de paedagogische orthodoxie gezocht had. Zijne grondstelling was, »het veelvuldig snoeijen aan het jonge boompje benadeelde slechts, en een kind, dat buiten zichzelf komt en zich in zijn onlust gevangen heeft, moet men eerst rust laten om weder tot zichzelf te komen, wanneer het in staat zijn zal, liefderijke verma-

ning aan te nemen, die beter helpt, dan scherpheid en gestrengheid." » Vrolijk, vriendelijk, goedwillig, niet stuursch en knorrig met hen te handelen, is billijk en prijselijk." Maar voorzeker zocht BENGEL het diepere geheim der opvoeding nog ergens elders, in het gebed, en wel in het gebed *met* de kinderen zoowel, als in het gebed *voor* hen. » Voornamelijk zoeke men de jeugd tot eene ware opregtheid van hart en eenvoudigheid van zin, tot CHRISTUS te brengen, en het geloof (der ouders), dat ook de gebreken bij kinderen draagt, bewaart het vertrouwen en de liefde ongemeen." » Ik heb mijne dochters (zegt BENGEL) in het lichamelijke en geestelijke niet begeeren te verfijnen. Zij zijn zoo in de eenvoudigheid naar de wijze der aartsvaderen opgevoed, en juist daarom voor galanterie, romans en andere ijdelheid bewaard geworden. Wat nog ontbreekt, kan een man zelf vergoeden, en haar gewennen, zooals hij ze hebben wil; dit ware niet meer zoo ligt mogelijk, wanneer ik haar een meer bepaalden vorm gegeven had." En zoo kon dan ook BENGEL betuigen, dat hij aan zijne kinderen en kindskinderen geen harteleed ondervonden, maar louter vreugde beleefd had, en dat op hen de vaderlijke en grootvaderlijke zegen rustte.

Reeds dit beeld van BENGELS huiselijk leven mag ons LUTHERS voorbeeld herinneren, gelijk dan in het gemeen BENGELS wijze, om de dingen te beschouwen en te beoordeelen, de gedrongenheid zijner gedachten en woorden, het treffend vernuft dat hij dikwerf in het regte oogenblik bij de hand had, ons menigmaal aan LUTHER doen denken. Ook de kracht, welke aan zijn *gebed* toegeschre-

ven werd, voert ons tot LUTHERS tijd terug. Ik geef het verhaal, gelijk ik het gekregen heb. Toen eens een ontzettend onweder losgebarsten was, waarbij de hagel groote schade had aangerigt, stormde een persoon de kamer binnen, waarin BENGEL zich bevond, met de woorden: »Ach heer prelaat! het is alles verloren.» Doch BENGEL trad geheel gelaten voor het venster, opende het, hief zijne handen omhoog en smeekte: »Houd in, Vader!» en merkelyk bedaarde van dit oogenblik het onweder (*).

Een kind Gods, zegt BENGEL ergens (†), zal niet geheel incognito afvaren. Hij meende, ook in de doodsure zou zich de Christelyke zin betoonen. Zoo was het ook bij hem. Zijn ziek- en sterfbed was de uitdrukking van zijn geheele leven. Overigens zijn het geene roerende en treffende tooneelen, welke zijn' dood stichtelyk maakten. BENGEL wilde, gelijk zijn vriend en leerling OETINGER zegt (§), »niet met staatsie sterven, maar op eene gewone wijze, even als wanneer men onder de bezigheden buiten de deur geroepen wordt: alzoo is ook (voegt OETINGER er bij) niets bijzonders van hem te schrijven. Het heilig Avondmaal ontving hij met zijn huisgezin, maakte niet veel omslag, noch met vrouw, noch met kinderen, zeide: hij zoude eene wijle vergeten worden; *maar weder in gedachten komen.*» — En zoo was het werkelijk. — De tijd der verlichting zag met hoogmoed op hem neder; de nieuwere tijd heeft hem eerst weder

---

(*) Wat van zulke verhalen aan te nemen? Zie Voorl. D II. bl. 214. v. v.

(†) Süddeutsche Originalien. Heft I, S. 25.

(§) Ibid S. 41.

regt leeren waarden, en even zoo de school die hij gesticht heeft. BENDEL stierf den 2den November 1752. — Van zijne leerlingen is CHRISTOFFEL FREDERIK OETINGER, prelaat van *Murrhart* eerst in nieuweren tijd weder meer in eere gekomen. Men heeft hem den Magus van het zuiden genoemd, gelijk HAMANN den Magus van het Noorden. OETINGER was Theosoof en godsdienstig psycholoog, hij zocht in tegenstelling met de opklarende, alles van kracht beroovende, in algemeene kleurlooze begrippen oplossende rigting, het concrete, het individuële, het levenskrachtige in zijne zinnebeeldige, sterk gekleurde, ja zoo men wil, zinnelijke gedaante vast te houden en juist daardoor den geest dieper en geweldiger in te prenten. In plaats van alzoo de Bijbelsche voorstellingen van een rijk Gods, van Wedergeboorte, als bloote beelden op te vatten en ze in afgetrokken begrippen op te lossen, gelijk het die nieuwerwetsche Bijbeloverzetter, of gelijk het TELLER in zijn woordenboek deed, vatte ze OETINGER als werkelijkheden, als daadzaken op, en terwijl daarom de opklarende rigting de Bijbelsche taal in onze Westersche meende te moeten over zetten, wat zonder een verzwakken van het oorspronkelijk gemeente niet ligt geschieden konde, zoo geloofde veeleer OETINGER, dat wij zelfs tot die Bijbelsche beschouwingswijze der dingen terug keeren, ons geheel in deze levendig verplaatsen moesten. Zijne taal heeft daarom ook wat duisters, raadselachtigs, niet voor ieder verstand toegankelijk. Hij kampt als het ware zelfs met de taal, om alles nieuw en oorspronkelijk daar te stellen, en ten aanzien van dit kampen bekent hij, dat bij de verwarring der wijsgeerige taal het iemand,

die ook als met een bliksem verlicht ware, moeilijk werd met nieuwe tongen te spreken. Men moet zich intusschen slechts met kleine zwakke beginselen vergenoegen tot de kennis des Heeren de aarde als wateren der zee bedekke (*). Op dergelijke wijze als OETINGER zocht een ander leerling van BENGEL, CRUSIUS te *Leipzig*, het Wolfianismus daar door tegen te werken, dat hij tegen het drooge verstandsformalismus levendige aanschouwingen over stelde, waarbij inderdaad ook tevens de klaarheid van gedachte in de al te groote diepzinnigheid verloren ging, zoodat men zich niet verwonderen moet, wanneer de Crusianen door de tegenpartijders voor verwarde hoofden gehouden werden. Een ander oorspronkelijk leerling van BENGEL was PHILIP MATTHEUS HAHN, gestorven in het jaar 1790 als predikant te *Echterdingen*; die zich te gelijk veel met wis- en werktuigkunde bezig hield, voornamelijk met het vervaardigen van zonnewijzers. — Door het lezen van den Bijbel en ARNDSWAAR *Christendom*, gelijk ook door eigen merkwaardige lotgevallen, die reeds in zijn eerste jeugd plaats hadden, en hem met armoede en gevaar noodzaakten te kampen, had HAHN die rigting van geest gekregen, welke men als de Piëtistische gewoon is aan te duiden. Hij had die verkregen, zonder dat hij nog zelfs wist, wie de Piëtisten waren; doch door bijzondere beschikkingen werd hij met dezulken bekend, zonder zich eigenlijk en vormelijk bij hen te houden.

(*) Over LAVATERS betrekking tot OETINGER zie deszelfs Levens beschrijving van GESSNER, II. S. 76. Hij kon zich niet geheel in hem vinden, ofschoon hij hem (gelijk ook BENGEL) hoogachtte. Het mogt nog velen zoo gaan.

Hij zelf erkende het naderhand als eene bijzondere voorzorg Gods, dat hij wel midden onder de koude naam-Christenen zulke hartelijke vereerders van God en CHRISTUS had leeren kennen, maar toch daarbij zijne vrijheid bewaard had. Zeer juist merkt HAHN op, met betrekking tot het toenmalig Piëtismus: »het eenzijdige eeuwige eenerlei van zonde en genade is wel voor beginners goed, want op dezen grond moet een Christen beginnen te bouwen; maar er behooren nog meer waarheden tot het geheel Evangelie, welke even zoo noodig, verkwikkelijk en opwekkelijk zijn, welke eerst in het geheel de volle overtuiging en bevrediging des harten bewerken, en den Bijbel ons verstaanbaar, lief en aangenaam maken; want dat houd ik voor den regten geest van het Christendom, wanneer ons ieder woord Gods in het O. en N. Testament zoet, gewichtig en dierbaar is, wanneer wij geene geliefkoosde waarheden daarin zoeken, maar ons alles goed en smakelijk is, dewijl alles in Zusammenhang staat (*).» — Op dergelijke wijze had OETINGER gezegd (†): »Wanneer 99 zaken in den Bijbel staan, die ik niet bevat, en ik geloof het honderdste regt, zoo zal dit een ferment (zuurdeeg) zijn in de 99 schriften van HAHN, die op een streng Bijbelsch Christendom doelden, niet zonder mystieke en piëtistische kleur, maar toch vrij van die bekrompenheid, welke hij in het valsche Piëtismus afkeurde, bijzonder ook in Zwitserland veel ingang

---

(*) Zie PHIL. MATTH. HAHN's hinterlassene Schriften, herausgegeben von CHR. ULR. HAHN, mit Vorwort von WURSTER. Heilbronn 1828 1 Bd. Lebenslauf nebst Anhängen. S. 42, 43.

(†) Süddeutsche Originalien. S. 45.

vonden. Zijn persoon heeft de bekende dichter SCHUBART in gedichten verheerlijkt (*).

Nog een ander leerling van BENGEL, PHILIP FREDERIK HILLER, heeft zich als liederendichter onderscheiden. Van zijn geestelijk liederen schatkamer-tje wordt ons gezegd: dat het naast den Bijbel veelligt het meest verbreide boek in het Wurtembergse was. Over den man zelven, die als predikant te *Steinheim* aan de Brenz in het jaar 1769 stierf, heeft KNAPP in de *Christoterpe* van dit jaar iets naders medegedeeld. HILLERS liederen hebben een van de Gellertsche zeer verschillend karakter. Er heerscht in dezelve in plaats van die bedaarde taal der opmerking, zooals wij die bij GELLERT gevonden hebben, meer de beeldrijke Bijbeltaal, waarvoor onze tijd weder meer oor, weder meer hart en zin gekregen heeft, dan de vroegere. Het nieuwe Wurtemberger gezangboek heeft met regt vele van HILLERS liederen in zich opgenomen, en het ware voorzeker te wenschen, dat menige ook onder ons meer bekend waren (†). De taal is statiger dan bij GELLERT, het is meer de *toon der kerklieden*; echter zijn ook bij HILLER niet alle van gelijken inhoud, en zoo zal men het dan dus best vereffenen, dat wij, al naar de omstandigheden en ook naar de stemmingen, waarin wij ons bevinden, op den eenen tijd een lied van HILLER boven een van GELLERT, op den anderen tijd ook

---

(*) Gedrukt in HAHNS Schriften. S. 442. ff.

(†) Men vergel. b. v. in het ontwerp tot het Wurtemb. gezangboek No. 24. » Wat streelt mij nog, zoo gij 't niet zijt? » No. 48. » Wijkt gij bergen, valt gij heuvels. » No. 54. Zinget God, want God is liefde, » en zoo nog meer andere.

weder een van GELLERT boven een van HILLER voortrekken, zonder volstrekt den voorrang van den eenen dichter boven den anderen te willen bepalen.

Wij komen ten slotte nog op een' man uit de School van BENGEL, die het Wurtembergsch Piëtismus, wanneer wij het anders dezen naam (in alle eere gebruikt) geven mogen, het eerst op onzen Bazelschen bodem overgeplant, of die veeleer onder dezen vorm het strenger positief Christendom een vast bolwerk tegen den aandrang der opklarende en ontkennende rigting gezocht heeft te bezorgen. Dit is JOH. AUG. URLSPERGER, de stichter van de Deutsche Christendomsmaatschappij. Hij was de zoon van SAMUEL URLSPERGER, den Senior van het ministerie te *Augsburg*, een' boezemvriend van BENGEL, die zich door verbreiding van Christelijke kennis en Christelijk leven veel verdiensten verworven had. Hij zelf bekleedde ook eerst een predikantsplaats te *Augsburg*, doch leidde deze in 1776 vrijwillig neder en werkte als privaat persoon tot de oprigting eener maatschappij, welke zonder opzigt op het onderscheid van geloofsbelijdenis, het behoud der zuivere leer en van een Christelijken levenswandel zich ten taak moest stellen. URLSPERGER rigtte daarbij zijn oogmerk het allernaast op *Duitschland* en *Zwitserland*, doch hoopte, dat van daar die maatschappij nog verdere verbreiding ook over het vaste land krijgen zoude (*). Waar maar ooit personen voorhanden zijn, die vreugde aan

---

(*) Vergel. het kleine geschrift: Beschaffenheit und Zwecke einer zuerrichtenden deutschen Gesellschaft thätiger Beförderer reiner Lehre und wahrer Gottseligkeit, von Dr. J. A. URLSPERGER. Basel 1784. 8.

het Evangelie van JEZUS hebben, JEZUS als hunnen God en Heer, eenigen Middelaar en Zaligmaker erkennen, verlangen Hem aan te hangen, te volgen en door Hem zalig te worden... en die zich gaarne met ware Christenen verbinden willen, om de zuiverheid der leer en de Godzaligheid des levens te behouden," die zouden in deze maatschappij kunnen opgenomen worden. De oprigting van zulk eene maatschappij kwam URLSPERGER als eene dringende behoefte voor. » Er verbreidt zich (zoo laat hij zich hooren) over het geheel in onze dagen een volkomen zwijmelgeest. In de Godsdienst weten slechts weinige menschen, wat zij gelooven *willen* of *moeten*... De grondregelen, hoe onze jeugd moet opgevoed worden, deugen doorgaans, voor het grootste gedeelte zoowel theoretisch als practisch of geheel niet of zijn ontoereikend, in het gemeen zijn zij niet *Christelijk* genoeg en niet die methode, welke ons Gods woord daarvan leert. Eigenlijk wil men deugdzame heidenen opvoeden, die nog in zoo verre aan de Christelijke Godsdienst die uitwendige pligtpleging te maken hebben, dat zij haar de eer bewijzen, zich Christenen te noemen, Christelijke ceremoniën vlugtig mede te maken en tot zij ten Avondmaal gaan zich welstaanshalve (al naar dat zij eenen leeraar onder de handen geraken) nu eens grondig, dan middelmatig, dan weder verkeerd in het Christendom te laten onderrigten. De hoofdgrondstellingen onzer tijden zijn die, wijzer te willen zijn dan Gods Woord, en daarom aan hetzelfde, wanneer het niet met verstand en begrippen overeenkomen wil, zoo lang te kunstelen, tot het van Gods Woord menschenwoord wordt, en zoo men ergens *eene* onbehoorlijkheid in

VIII..

de wereld zoekt weg te nemen, zoo pleegt men meermalen in het tegenovergestelde nog ergere te vallen." — Dit algemeen bederf moet nu de maatschappij tegen werken. Hare hoofdtaak blijft de bevordering der Christelijke Godsdienst of van Gods rijk. Zou het haar gelukken, tegenover de oppervlakkigheid des tijds ook op grondige geleerdheid te werken en het burgerlijk welzijn nevens het kerkelijke te bevorderen, zoo zal zij ook dit met dank jegens God erkennen; maar haar hoofddoel blijft Godsdienstig, zoowel het onderrigende als het beoefenende Christendom. Overigens wil die maatschappij zich aan niemand opdringen, maar ieder de vrije keus laten. Verbreiding van goede godsdienstige schriften, van louter Bijbelschen inhoud, onderhouding der gemeenschap van alle ware Christenen door menigvuldige briefwisseling, mededeeling van berigten uit het rijk Gods en gemeenschappelijke stichting schenen de geschikte middelen om dit doel te bevorderen. Een middelpunt der maatschappij te voren aan te wijzen, scheen den stichter niet de geschikte weg; maar het moest, gelijk hij zich uitdrukt, op verschillende plaatsen en punten aanvangen, en van den omtrek uit het middelpunt gevonden worden. »Men vergunne mij (zegt URLSPERGER in zijn geschrift: over de gesteldheid en het doel der Duitsche maatschappij) mij duidelijker te verklaren. Tegenwoordig zijn er drie plaatsen voorhanden, waar wij onderscheidene personen weten, die door deelneming aan deze maatschappij in den zin hebben het rijk Gods te bevorderen. *Billijk noem ik Bazel onder dezelve het eerst.* Het was ja het eerste, hetwelk dat plan bij zich krachtigen ingang vergunde, en

het allereerst met raad en daad hetzelfde levendig ondersteunde. Die van *Bazel* zijn bijna de eenigen, die tot hiertoe tot de niet geringe kosten, welke dit plan bereids veroorzaakt heeft, bijgedragen hebben. *Londen* plaats ik in het midden. Deszelfs kracht is tegenwoordig wel zeer klein, kan ook naar de bijzondere omstandigheden der *Londensche* inrigting voor het tegenwoordige niet grooter zijn; maar wat thans nog niet is, kan met Gods hulp worden. En dan eindelijk *Berlijn*. Ik noem dit slechts daarom het laatst, dewijl in de oprigting van den aanvang van zulk eene maatschappij *Bazel* en *Londen* voorgegaan waren. In andere opzigten kon hetzelfde het eerst staan; want mogt wel van eene stad, als *Berlijn*, die in zoo vele dingen zooveel voortreffelijks heeft, niet ook hier iets geheel uitstekends met God en den tijd kunnen verwacht worden?" Alzoo *Bazel*, *Londen* en *Berlijn* waren naar het doel des stichters de punten, van waaruit de maatschappij werken moest. Op deze plaatsen moesten zich bijzondere vereenigingen vormen en zich met elkander in briefwisseling stellen, en daarvan protokol gehouden worden; maar *Bazel* werd voor 's hands als de plaats aangeduid, tot welke men zich hoofdzakelijk te wenden had, en die voor *Duitschland* en *Zwitserland* de geschiktste ware. En zoo bleef dan ook *Bazel* werkelijk tot op den huidigen dag de zetel eener maatschappij, welke zich de *Duitsche Christendomsmaatschappij*, of de *Duitsche maatschappij* noemt, en wier werkzaamheid te bekend is, dan dat zij hier nader ontwikkeld behoeft te worden.

Doch reeds veertig jaren, voor dat de zoogenoemde *Duitsche maatschappij* bij ons werd op-

gerigt, had bereids eene andere godsdienstige maatschappij bij ons ingang gevonden, welke schoon ook in de hoofdzaak hetzelfde doel vervolgende, echter in het bijzondere, en (gelijk men het toen beschouwde) zelfs in het wezentlijke van andere gezigtspunten uitging, ik bedoel de Evangelische *Broedersociëteit*. Haar optreden onder ons hangt te zamen met de geschiedenis der Evangelische *Broedergemeente* in het gemeen en met de geschiedenis van haren stichter ZINZENDORF. — Wij zouden naar de tijddorde reeds vroeger van dit genootschap en deszelfs stichter hebben kunnen spreken; doch wij hebben deszelfs geschiedenis met opzet tot hiertoe bespaard, dewijl ik geloof, dat wij na het bereids medegedeelde eerst het standpunt gekregen hebben, van waar wij zoowel den persoon van ZINZENDORF, als de betrekking der broedergemeente tot het geheel der Kerk en tot haren tijd met beoordeelheid beoordeelen kunnen.

ACHTTIENDE VOORLEZING.

ZINZENDORF. LEVENSBESCHRIJVINGEN VAN SPANGENBERG, SCHRAUTENBACH, MULLER, BARNHAGEN. ZINZENDORFS JEUGD EN HUWELIJK. CHRISTIAAN DAVID. GRONDING VAN HERNHUT. DAVID NITSCHMANN. ZINZENDORFS REIZEN, LOTGEVALLEN ENZ. DOOD EN BEGRAFENIS. KARAKTERISTIEK. VERDERE UITBREIDING DER BROEDERGEMEENTE.

Wat wij reeds vroeger eenmaal opmerkten, dat het niet altijd Godgeleerden van beroep geweest zijn, welke zich het Christendom, tegenover de wereldlijke en verwereldlijkte rigtingen aangetrokken hebben; maar dat integendeel, waar de Godgeleerden of met veel omslag te werk gingen, of maar *al te* ligt weder het heiligdom prijsgaven, het godvruchtige en begaafde leeken waren, die nu eens onderwijzend, dan weder besturend en werkend op den gang der godsdienstige ontwikkeling invloed oefenden — dat blijkt ons bij de *stichting der Broedergemeente* en in de geschiedenis van haren stichter, en wel ontmoeten wij hier bovenal de regelende, de oorspronkelijk inrigtende, gemeente vormende werkzaamheid, welke een talent vooronderstelt, dat vaak de diependenkende

en geleerdste theoretici, de vruchtbaarste en schranderste hoofden missen, terwijl het toch juist dit talent is, hetwelk even als dat van den veroveraar en grondlegger van staten het magtigst en zichtbaarst op de geschiedenis invloed uitoefent. Daar zien wij arme, eenvoudige handwerkslieden, nakomelingen der oude Hussieten, die, om huns geloofs wille verdrukt, hunne vorige woonplaatsen verlaten hebben, op Duitschen bodem aanlanden, om daar vrijer en beter hunnen God op hunne wijze te kunnen dienen, en midden onder deze mannen verheft zich de voorname gestalte van een' bij de wereld aanzienlijk, beschaafd man; aan zijne zijde die zijner echtgenoot. Dezen graaf, deze gravin zien wij in vereeniging met die lieden eene gemeente te voorschijn roepen, die als het ware eene modelgemeente der Christenheid daargestellen en waaruit een nieuw leven voortkomen moest; eene gemeente, die zich ver verbreid heeft over de gansche Protestantsche wereld op beide halfronden, eene gemeente, die tot op dezen dag onder lieden van verschillenden stand en verschillende beschaving hare opentlijke en stille vrienden telt. Daar ik mij voorneme, u heden de geschiedenis des stichters in korte omtrekken voor te dragen, moet ik mij voor *dit* onderwerp nog bijzonder het regt verzoeken, dat ik voor de gansche reeks van Voorlezingen mij voorbehouden heb, het regt eener onbevooroordeelde, onpartijdige geschiedverhaling en beoordeeling. (zoo ver zij mij van uit mijn standpunt vergund zijn zal), waartegen ik op nieuw de verzekering herhale, mij door geenlei nevenbedoelingen, door geen gunst of ongunst te laten leiden, welke mij uit de vrijmoedige

voorstelling der zaak zou kunnen voortspruiten. Overigens zal ik voor het tegenwoordige meer *verhalen*, dan *oordeelen*, meer de geschiedenis laten spreken, dan mij zelven. Doch om de *geschiedenis* zoo zuiver mogelijk te geven, moeten wij ons eerst van de *bronnen* verzekeren, waaruit wij dezelve putten, en zoo gaan wij dan het liefst tot de tijdgenooten terug. Er zijn er inzonderheid twee, die ons het leven van ZINZENDORF beschreven hebben. De eerste is AUGUST GOTTLIEB SPANGENBERG, bisschop der gemeente sedert 1741 (gest. 1792), een man, die zelfs het grootste gedeelte van zijn leven aan de oogmerken der Broedergemeente gewijd heeft, die zoowel naar buiten tot oprigting der Noord-amerikaansche zendingen, als naar binnen tot vaststelling der leer gewerkt heeft. SPANGENBERG kende den graaf naauwkeurig en hing met liefde aan hem, zonder dat hij zich aan eene blinde partijdigheid schuldig zou gemaakt hebben. De Spangenberg'sche levensbeschrijving is de wijdloopigste, die wij bezitten, zij bevat 8 deelen in 3 banden; echter hebben REICHEL en DUVERNOIS uittreksels uit dezelve gegeven. De andere levensbeschrijving van een' tijdgenoot, die ik meen, is geheel kort, ja niet eene levensbeschrijving, maar eer eene korte, treffende karakteristiek; ook zij is afkomstig van een' naauwverbonden vriend van ZINZENDORF, ofschoon van geen eigenlijk lid der gemeente, en is eerst voor eenige jaren in het licht gegeven, nadat zij tot hiertoe bij de gemeente in handschrift bewaard was gebleven. De vrijheer KARÉL LODEWIJK VAN SCHRAUTENBACH (zoo heet de schrijver) was de zoon van eenen Hessen-Darmstadt'schen regeringsraad en zelf uit *Darmstadt* geboortig, een man, die veel in de

wereld leefde en de wereld kende, en die met ZINZENDORF en de gemeente in velerlei betrekking stond, ja zelfs door zijn huwelijk een nabestaande bloedverwant van den graaf werd. » Nergens vond ik (zegt ZIMMERMANN, in zijn boek over de eenzaamheid, ten aanzien van SCHRAUTENBACH) eene vrijer, openhartiger, opregter ziel, nergens een oog, dat beter en juister in alles doorzag, waarheen menschenoogen reiken." Dat nu van een' man, die zulk een geldig getuigenis voor zich heeft, eene goede karakteristiek verwacht mag worden, zal aan geen twijfel onderworpen zijn. — Behalve de tijdgenooten van ZINZENDORF hebben ook nieuwere zijn leven beschreven. Onder hen verdienen inzonderheid JOHAN GEORGE MULLER EN BARNHAGEN VAN ENSE genoemd te worden. JOHAN GEORGE MULLER, de wakere broeder des grooten geschiedschrijvers, was de eerste onder de nieuwere schrijvers, die na voorgang van zijnen grooten leermeester HERDER (in de *Adrastea*) den moed had, met goedkeuring van ZINZENDORF te spreken (*). Die goedkeuring ging zelfs bij hem menigmaal in bewondering, in regtvaardiging of verschooning van menige zwakheden over. BARNHAGENS geschiktheid in biografische vertoogen behoeft mijnen lof niet. Omtrent zijne levensbeschrijving van ZINZENDORF (†) zijn de meeningen verdeeld; bij de eenen is zij voor te gunstig, bij anderen voor te ongunstig gehouden (§), en reeds dit moge voor hare onpartijdigheid spreken.

(*) Bekenntnisse merkwürdiger Männer von sich selbst. 3 Band.

(†) In de biographische Denkmalen. Berlijn 1830.

(§) Vergel. THOLUCK vermischte Schriften. I. S. 433.

Ieder mag die zelf lezen en beoordeelen. Wij gaan tot eigen voorstelling over.

NIKOLAAS, graaf en heer van *Zinzendorf* en *Potendorf*, werd geboren te *Dresden* den 26sten Mei des jaars 1700. Het huis ZINZENDORF was, van oudsher in het bezit van groote goederen en eereposten in *Oostenrijk*, door LEOPOLD I in den rijksgravenstand verheven geworden en had zich in eenige zijner takken vroeg tot het Protestantsch geloof gewend. De grootvader van onzen graaf was om der Luthersche belijdenis wille naar *Frankenland* getrokken, en twee zijner zonen, waaronder de vader van onzen graaf, kwamen naar *Saksen*. Deze, keursaksische minister, trad voor de tweede maal in het huwelijk met CHARLOTTE JUSTINE Gravin van *Gersdorf*, welke hem den zoon baarde, waarvan wij te spreken hebben. — Reeds zes weken na de geboorte des kinds stierf de vader, nadat hij hem nog op het sterfbed zijnen zegen medegedeeld had. De moeder was niet slechts eene vrome, maartevens eene beschaafde vrouw. Doch ook hare zorg genoot het kind slechts in de vroegste jaren. De gravin verliet kort na den dood van haren gemaal *Dresden*, en leefde op haar landgoed *Grosshennersdorf* in den *Opperlausnitz*, en toen zij na weinige jaren weder in het huwelijk trad en met haren tweeden gemaal naar *Berlijn* trok, liet zij de opvoeding van het kind op het landgoed aan hare moeder over. Hier nu, in het grootmoederlijk huis, ontving het jeugdig hart de eerste indrukken dier vroomheid, welke hem door zijn geheele leven bijbleven. De oude SPENER, die doopgetuige van het kind geweest was, was en bleef een vriend van het grootmoederlijk huis en deelde eens bij een

zijner bezoeken in *Grosshennersdorf* den jongen ZINZENDORF als een toekomstig bevorderaar van het rijk van JEZUS zijnen zegen mede. In het gemeen leerde de knaap onder deze zachte tucht en vrome zorg vroegtijdig dien schat van geestelijke boeken en liederen kennen, waaruit het vrome leven des tijds toenmaals naast den Bijbel zijn eenig voedsel trok. Hij vond, hoe heftig en trotsch ook somwijlen zijn wezen uitbrak, toch veel smaak in geestelijke aandachtsoefeningen, en spoedig ontwikkelde zich in hem de vrije zucht, om tot God als den Heiland in eene innige, levendige betrekking te treden. Reeds nu sloot hij met den Heiland een naauw verbond. » Zijt Gij de mijne, lieve Heiland! ik wil de Uwe zijn!» Hij onderhield zich met Hem geheele uren lang. Ja, hij schreef Hem kleine brieven, die hij ten venster uit op de straat wierp, in de hoop, dat zijn hemelsche vriend ze wel vinden zoude. In het gemeen bespeurde hij, gelijk hij bij zich zelven uitdrukt, reeds van zijne kindsheid af, een vuur in zijn gebeente, om *de eeuwige Godheid van JEZUS te prediken*. En dit beproefde hij ook reeds als zesjarig kind, daar hij in eene groote ledige zaal predikte, waarbij de bijeengebragte stoelen de toehoorders voorstelden. Zootrof hem in het jaar 1706 een troep Zweedsche soldaten aan, die, om krijgsgelden in te vorderen, naar *Grosshennersdorf* gekomen en in het slot binnengedrongen waren. De krijgslieden bleven verstomd voor den jongen prediker staan, hoorden aandachtig zijne rede aan en vergaten bijna waarom zij gekomen waren. — Met den gebedsijver kwam de zucht tot weldadigheid op het naauwst vereenigd te voorschijn. Al het geld, dat de jonge graaf

ten geschenk kreeg, schonk hij ook dadelijk weder aan armen, en betoonde zich in het gemeen dienstvaardig jegens anderen. De verdere geestelijke ontwikkeling van den knaap was in het gemeen van de heerschende godsdienstige neiging ten eenenmale afhankelijk. Voor wiskunde toonde hij weinig zin en ook de talen leerde hij moeilijk, daarentegen had hij reeds op zijn vierde jaar alle hoofdstukken der Christelijke Godsdienst begrepen en voor geestelijke liederen toonde hij vroeg een zeer bijzondere vatbaarheid. Hij verhaalt zelf, hoe hij zich dikwijls vele weken te voren tegen den Advent- en Kerstijd verblijd had; zijn hart was hem daarbij van vreugde opgesprongen, want hij had gedacht, nu zal men wat geheel bijzonders van den Heiland verhalen, wat hij gedaan heeft, nu zal men de liederen zingen: van hemel hoog daarkom ik neer — o wereld, zie hier uw leven — o Hoofd vol bloed en wonden; dan had hij zich zeer verblijd, dat hij dat medezingen en zich eens zoo regt daarheen zou kunnen verplaatsen, als ware hij er bij geweest. In het tiende jaar kwam ZINZENDORF naar *Halle* op het koninklijk paedagogium, waar hem A. H. FRANKE onder zijne bijzondere bescherming nam. FRANKE hield hem onder strenge tucht, daar hij inzonderheid den adeltrots, dien hij bij hem vooronderstelde, zocht te verbreken. Zoo noemde hij hem eens een neuswijs graafje en zocht hem ook bij andere gelegenheden te verootmoedigen. ZINZENDORF zelf bekent, dat hij in zijne jongere jaren tot eene ijdele nieuwsgierigheid geneigd geweest was, en dat hij zich welligt tot de schoolzonden zijner medemakers zou hebben laten verleiden; » maar daar ik onder eene genadetucht stond, welke genen niet

kenden, zoo werd ik niet alleen steeds van hunne slechte daden teruggehouden, maar het gelukte mij ~~mij~~ meer dan eens, diegenen, welke mij verleiden zouden, in plaats hiervan tot het gebed met mij te brengen en voor mijnen Heiland te winnen." Reeds nu gelukte het hem, eenige gelijkgezinde medeleerlingen tot gemeenschappelijke aandachtsoefeningen rondom zich te verzamelen, ja, hij stichtte zelfs eene orde, de orde van het mosterdsaad. Het verbondsteeken was een gouden ring, waarin de woorden gegraveerd waren: niemand onzer leeft voor zich zelve. Onder de vrienden onderscheidde zich bijzonder een Zwitser, de baron FREDERIK VAN WATTEWIL, die gedurende zijn geheele leven met hem verbonden bleef. In het voorjaar van 1716 keerde ZINZENDORF van *Halle* naar *Grosshennersdorf* terug, en betrok kort daarna de universiteit *Wittenberg*; want zijn oom, die zijne studiën leidde, wilde niet, dat hij te *Halle* voortstudeerde, dewijl hij vreesde, dat hij daar een volslagen Piëtist zoude worden, te meer, daar hij bereids veel aanleg daartoe in hem bespeurde. ZINZENDORF moest in de regten studeren; hij deed het ook, ofschoon hem de Godgeleerde studie nader aan het hart lag. Ook de tot zijnen stand bevorderlijke ridderlijke beschaving maakte hij zich meer uit gehoorzaamheid dan uit neiging eigen. Hij bekwaamde zich in het schermen, dansen en rijden, » doch hij smeekte zijnen harte vriend, den alomtegenwoordigen Heiland JEZUS CHRISTUS, dat hij hem toch veel geschiktheid daartoe geven mogt, opdat hij van zulke Allotriis (vreemdaardigheden) spoedig met eere ontslagen en in vrijheid gesteld mogt worden, om eenige uren van den dag aan iets

degelijkers en voor zijn gemoed en toekomstige omstandigheden meer gepast te besteden. Mijn eenige en ware vertrouweling heeft mij ook hierin geene vergeefsche bede laten doen." Ook in het spel bekwaamde hij zich, echter koos hij slechts zulke spelen, die het verstand opscherpten, als billart en schaakspel; moest er om geld gespeeld worden, zoo schonk hij het geld den armen, of kocht daarvoor Hallesche Bijbels om uit te deelen. — Onder de Wittenbergsche Godgeleerden kreeg hij bijzonder Dr. WERNSDORF lief, die ook in hem den wensch opwekte, om geestelijke te worden. Maar juist tegen dezen wensch stelden zich vele hinderpalen, voornamelijk de standsvooroordeelen, in den weg. Zoo weinig ook ZINZENDORF voor *zijn* persoon naar boven streefde, maar volgens zijne eigene verzekering er zich gaarne mede vergenoegd had, »een eenvoudig godsdienstonderwijzer of gelukkig dorpspredikant te worden, zoo weinig wilde dit zijne bloedverwanten bevallen. Overigens stelde hij het in Gods hand. » Wil mij God in Zijn rijk tot iets gebruiken, zoo trotseer ik de gansche wereld, dat ik het zonder hunnen dank worden moet. Doch wil Hij het niet doen, zoo ben ik bij Hem nog niet vergeten, en Hij ziet vooruit, dat ik in den boozen tijd niets anders doen kan dan mij zelven te behouden en mijne eigene zaligheid te bezorgen."

In het jaar 1719 werd de graaf op reis gezonden. De weg ging eerst naar *Holland*. In de beeldengalerij te *Dusseldorf* maakte op den jongen reiziger een lijdende Christus (een *Ecce homo*) een geheel bijzonderen indruk; het beeld droeg het onderschrift: »dat alles heb ik voor u gedaan, wat

doet *gij* voor mij?" Toen schaamde zich de jongeling, hoe weinig *hij* nog gedaan had, en wenschte, » dat hem de Heiland mede in de gemeenschap van zijn lijden trekken mogt, wanneer zijn zin er niet henen wilde." En zoo was ook op de gansche reis door *Holland*, door *Belgie* en *Frankrijk* het bestendig verlangen van zijn gemoed naar JESUS heengetrokken; ook te *Parijs* waren het niet de heerlijkheden, welke anderen in opgetogenheid brengen, niet de opera's en schouwburgen, niet de bouwwerken, de tuinen en fonteinen van *Versailles*, die in staat waren hem te boeijen, maar wat hij ook in de hoofdstad der wereld zocht, waren Christenen, kinderen Gods, opgewekten; en van alle inrigtingen waren het de vrome, menschlievende inrigtingen, als het *Hôtel Dieu*, die hem aantrokken. *Frankrijk* verkeerde toenmaals ook in kerkelijk opzicht in eene gewigtige crisis. De wijsbegeerte van VOLTAIRE en der Encyklopedisten had zich nog niet ontsloten. Nog schitterden de namen van eenen BOSSUET, PASCAL, FÉNÉLON in ongestoorden luister. Daarentegen duurde nog de uit de XVII^{de} eeuw afkomstige strijd met de Jansenisten voort en had door de bul *Unigenitus* weder eene nieuwe wending gekregen. ZINZENDORF maakte met onderscheidene geestelijken der Jansenistische partij kennis, en vond ook bij den kardinaal NOAILLES, den aartsbisschop van *Parijs*, ingang, wiens reine, edele vroomheid hem zeer aantrok, zonder dat hij zich echter door hem tot overgang in de Catholieke Kerk had laten overreden. — Over *Straasburg* en *Bazel* keerde ZINZENDORF naar *Duitschland* terug. De indruk, dien hij van zijne reis medebragt, was niet die der bewondering van de ge-

heele wereld ; maar integendeel : gij kunt niet gelooven , schreef hij aan zijn' stiefbroeder , hoe laf mij de wereld op mijne reis voorgekomen is . Het is een ellendig jammerlijk ding al die hoogheid der grooten en er is toch geen zoo prachtig , of er doet zich steeds nog een ander nevens op . Daarover plagen zij zich uit nijd half dood . O splendida miseria !”

Een tijd lang bragt nu ZINZENDORF deels in den omgang met de Hallesche Piëtisten , deels op het landgoed zijner grootmoeder door , en slechts op veel aandrang zijner bloedverwanten liet hij zich bewegen , in October 1721 bij de landsregering te *Dresden* den post van hof- en justitieraad aan te nemen , en wel onder de voorwaarde , dat hem slechts een zekere kring van werkzaamheden , zoo- ver met zijne neiging overeenkwam , opgedragen werd .

Maar ook in deze wereldlijke stelling naar buiten gaf hij zijn inwendig geestelijk beroep niet op . Hij was en bleef , gelijk hij zelf zegt , een *prediker* , die uit gehoorzaamheid aan zijne ouders een degen droeg , en zich bij de regering voegde , doch die reeds toenmaals met zijn geheel gemoed in de prediking van het heilig Evangelie leefde . Zoo hield hij elken zondag te *Dresden* openbare bijeenkomsten voor iedereen met open deuren , en wat het merkwaardigste was , de superintendent LÖSCHER anders een streng orthodoxe en vijand der Piëtisten , liet hem begaan , dewijl hij hem juist voor geen Piëtist hield , maar » een Christelijk medelijden had met zijne onderdrukte gave.”

Doch nu was het tijdpoint gekomen , dat verschillende omstandigheden den graaf uit zijn tot hier-

toe afgezonderd leven deden te voorschijn komen en hem tevens uit de betrekking met het oude Piëtismus, waarvan hij zelf tot hiertoe slechts een lid geweest was, in eene nieuwe, voor hem bewaarde werkzaamheid verplaatsten, waardoor hij hoofd en stichter niet eener sekte, doch wel van een bepaald godsdienstig genootschap werd, dat zich van de tot hiertoe bestaande Piëtistische vereenigingen op verschillende wijze onderscheidde en *als iets nieuws in de geschiedenis der eeuw te voorschijn trad*.

ZINZENDORF, wien noch de orthodoxie, noch het Piëtismus in zijne toenmalige gedaante volkomen voldeed, ging reeds lang met het denkbeeld zwanger, om alle echte vrienden van den Heiland, alle ware kinderen Gods in eene hoogere gemeenschap te verzamelen, en daartoe bediende hij zich van de stelling, welke hem als een adellijk grond- en leenheer volgens de staatswetten toekwam. Hij kocht van zijne grootmoeder de heerlijkheid *Bertholdsdorf* en liet zich in Mei 1722 huldigen. Den Candidaat ANDREAS ROTHE, die zijn volle vertrouwen bezat, stelde hij aldaar als predikant aan, en nu trad hij ook kort daarop in September van hetzelfde jaar in het huwelijk met de zuster van zijnzen vriend, graaf HENDRIK XXIX van *Reuss*, ERDMUTH DOROTHEA, van welke ZINZENDORF zelf na 25 jaren nog betuigde, dat zij de eenige geweest was, welke van alle einden en hoeken in zijn beroep gepast had. »Wie zou (zoo vraagt hij) voor de wereld zoo onergelijk geleefd hebben? Wie zou mij in het bestrijden der drooge zedeleer zoo moedig hebben bijgestaan? Wie zou het Farizeismus, dat zich alle jaren steeds zocht bij te voegen, zoo grondig gekend hebben? Wie zou de dwaalgeesten, die zich van

tijd tot tijd zoo gaarne met ons vermengd hadden , zoo diep ingezien hebben ? Wie zou mijn geheele huishouden zoovele jaren zoo huishoudelijk en rijkelijk waargenomen hebben , als het de omstandigheden vereischten ? Wie zou mij den omslag van het huishouden zoo ongaarne en toch zoo geheel ontnomen hebben ? Wie zou zoo zuinig en toch zoo deftig geleefd hebben ? Wie zou zoo juist van pas nederig en hoog hebben kunnen zijn ? Wie zou nu eene dienaar, dan eene meesteres vertegenwoordigd hebben , zonder noch eene bijzondere geestelijkheid te affecteren , noch te mundaniseren (zich wereldschgezind te gedragen) ? ... Wie zou te land en zee zulke verbazende togten ondernomen en uitgehouden hebben ?”

Doch nu valt met deze gronding van zijn huiselijk leven en de overneming van zijne heerschappij de stichting der gemeente in een en hetzelfde jaar in. Met deze heeft het volgende plaats gehad. Reeds in de XVII^{de} eeuw waren onderscheidene leden der Boheemsche gemeente , zooals zij reeds vóór den tijd der Hervorming in verband met huss zich gevormd had , uit *Moravië* naar *Polen* , *Pruisen* , *Saksen* gevlugt. Eene nieuwe beweging ontstond er onder de in het land achtergeblevenen na den aanvang der XVIII^{de} eeuw.

CHRISTIAAN DAVID , geboren in 1690 te *Senftenben* in *Moravië* , was reeds als knaap , toen hij nog de schapen zijns vaders hoedde , opgewekt geworden ; hij had daarna als timmermansknecht rondgereisd , overal rust voor zijne ziel zoekende , tot hij eindelijk te *Görlitz* door den omgang met daar aanwezige predikanten , inzonderheid den predikant schäfer , tot dieper Evangelisch inzicht en

tot inwendige bevrediging gekomen was. Nu zocht hij ook zijne broederen in *Moravië* dezelfde zegeningen van een opgewekt gemoed deelachtig te maken. Hij keerde tot hen op een bezoek terug, verhaalde hun, wat hij ondervonden had en wekte in hen het verlangen op, hunne tegenwoordige woonplaatsen te verlaten en zich onder Christelijke lieden neder te zetten, opdat zij in de erkende waarheid bevestigd mogten worden. — In eene zamenkomst met den graaf ontdekte hij hem den nood zijner broeders, en deze was bereidwillig, den landverhuizers op zijn landgoed eene plaats aan te wijzen. Wederom keerde DAVID naar *Moravië* terug met de blijde boodschap, dat God een' graaf opgewekt had, die een trouw kind Gods was en een goed gekocht had, waarop hij hen opnemen wilde. De broeders vielen op de knieën en dankten God voor de uitkomst welke Hij hun aangewezen had. Terstond werd de reis naar den *Opperlausnitz* aangevangen, met CHRISTIAAN DAVID aan het hoofd. Na Pinksteren landden zij aan. Er waren slechts nog weinige personen. Den 17 Junij 1722 werd de eerste boom geveld tot den bouw van het eerste huis, waarbij de timmerman DAVID den eersten houw deed met de woorden van den Psalm: »hier heeft de musch haar huis gevonden en de zwaluw haar nest, namelijk uwe altaren o Heere der heirscharen." — De huishofmeester van den graaf, HEIZ, hield de inwijdingsrede, en *hij* was het ook, die de nieuw gebouwde plaats op den Hutberg het eerst den naam van *Hernnhut* ('s Heeren hoede) gaf, daar hij in een' brief aan den graaf van 8 Julij dus schreef: »God zegene dit werk naar Zijne goedertierenheid, en geve,

dat Uwe Excellentie op den berg, die de Hutberg heet, eene stad bouwe, welke niet slechts *onder des Heeren hoede* sta maar waar ook alle inwoners op des *Heeren hoede* (of *wacht*) staan, zoo dat er dag en nacht geen stilzwijgen bij hen zij." Eerst twee jaren naderhand, werd echter die benaming aangenomen, daar een predikant der gemeente in eene voorbede voor eene vrouw het eerst de plaats opentlijk *Hernnhut* noemde. Tegen het einde van December bezocht de graaf het eerst deze nieuwe schepping. Toen hij van den weg het nieuwgebouwde huis uit het woud zag verrijzen en bespeurde dat dit de woning der Moravische aankomelingen was, ging hij bij die lieden binnen, verwelkomde hen, viel met hen op de knieën, dankte den Heiland, zegende dat oord en beval het aan de verdere genade des Heeren aan. — Van nu af stond bij ZINZENDORF de gedachte vast, het geliefkoosde denkkeeld van SPENER te verwezentlijken, dat door kleine kerkjes in de Kerk deze zelf weder mogt opgericht worden. Hij verbond zich dienvolgens met den predikant ROTHE, zijnen vriend WATTEVILLE en den predikant SCHÄFER in het naburig *Görlitz* tot een genootschap, hetwelk zich het genootschap der vier verbonden broederen noemde. Deze stelde het zich ten taak, waar zij gelegenheid vonden, op de Christenheid te werken, inzonderheid ook door verbreiding van stichtelijke schriften, waarvan ZINZENDORF zelf er onderscheidene vervaardigde. De geregelde zamenkomsten, waaraan spoedig ook andere gelijkgezinde vrienden deelnamen, heetten conferentiën. Daarbij hield ZINZENDORF zelf menigmaal voordragten in de verzamelde gemeente te *Bertholdsdorf*; hij beschouwde zich als het ware als

den geestelijken medehelper van den predikant ROTHER, daar hij de door dezen des voormiddags gehouden predikatiën des namiddags met de toehoorders weder doorliep, en zoo eene soort van Catechisatie hield. Spoedig namen ook lieden uit den omtrek daaraan deel, en door nieuwe en weder nieuwe landverhuizers uit *Moravië* werd de gemeente mede versterkt. Rondom het eerste huis verrezen nieuwe woningen en eindelijk werd ook den 12den Mei 1724 de eerste steen tot een huis van Godsdienstige zamenkomst gelegd. »Moge God, sprak ZINZENDORF bij de plaats hebbende plegtigheid, dit huis niet langer laten staan, dan het tot prijs van den Heiland eene woning der liefde en des vredes zijn zal!» De omstanders voelden het gewigt dezer woorden, want helaas! was het zaad der tweedragt reeds in die nieuwe gemeente gestrooid geworden. De Moravische broederen waren van den aanvang af niet alle van één gevoelen. Lutherschen en Gereformeerden bestreden elkander ook hier over het Avondmaal, anderen hadden zelfs Sociniaansche grondstellingen medegebragt. Weder anderen, voornamelijk van de laatst aangekomenen, wilden in aansluiting aan de oude inrigting der Boheemsche broederen in *Moravië*, eene strenge kerkucht invoeren, waar zich de overigen tegen verzetteden. ZINZENDORF gevoelde deze geschillen des te smartelijker, daar de dwalingen en overdrijvingen, die op de eene of andere plaats te voorschijn kwamen, hemzelven toegerekend werden, en werkelijk verbreidden zich spoedig de nadeeligste geruchten zoowel omtrent hem als omtrent de nieuwe gemeente. — ZINZENDORF had in het jaar 1727 zijn post te *Dresden* vaarwel gezegd en zijne

woning onder de gemeente genomen. Hij bekleedde een tijd lang zelfs het ambt van opziener, gaf de gemeente een vaster inrigting en regeling, schreef, reisde, werkte, kampte, bad voor dezelve onvermoeid. — Voor zijn persoon bleef hij als Lutherse *de Augsburgerische Confessie* toegedaan, zonder dat hij echter kleingeestig de leden van andere belijdenissen van het Christelijk verband zoude uitgesloten hebben. Maar juist dit en zijn daadzakelijk verkeer met vrome Catholijken, voor welke hij zelfs uitgaven van liederen bewerkstelligde en geestelijke boeken overzette (*) haalde hem de verdenking van Indifferentismus op den hals. Ook de wijze, waarop hij zich over de onderscheiden Christelijke dingen uitliet, gaf diegenen, welke achter eigendommelijke uitdrukkingen der vroomheid aanstonds eene ketterij vermoeden, aanleiding genoeg tot verdenking zijner regtzinnigheid. Zelfs de Hallesche Piëtisten waren niet meer met hem tevreden, daar hij minder dan zij op een heftigen boetstrijd aandrong en meer de kracht der Verlossing verhief dan de magt der zonde, meer de liefde Gods en den vrede Gods, dan de vreeze Gods. Hij maakt, heette het, den lieden het Christendom te licht; ja, dewijl hij bekende, *dat* nimmer in zich ervaren te hebben, wat *zij* den boetstrijd noemden, zoo ontzeiden hem de strengsten onder hen zelfs het regt, zich een Christen te noemen. — Met de geïnspireerden in het Isenburgsche, b. v. met ROCK, DIPPEL en anderen trad ZINZENDORF eenigen tijd in verbindtenis, maar ook deze kon niet op den duur bestaan, daar hij tegen alle separatistisch

---

(*) B. V. ARND'S ware Christendom.

wezen was. Door de *Catholijke* Kerk werd hij insgelijks met wantrouwende oogen waargenomen en door de Jezuiten bij den keizer als een man verdacht gemaakt, die zijne onderdanen van hem afvallig maakte en hen tot zijne nieuwe Godsdienst uitlokte. Zoo begon voor ZINZENDORF met de meerdere werkzaamheid, die hem te beurt viel, de tijd der menigvuldigste worstelingen naar buiten, waarbij ook velerlei aanvechtingen van binnen, uit den boezem der vaak verdeelde gemeente zich voegden. Bij dat al bleef zijn moed staande :

Mijn beroep heet: JESUS NA,
 Wat mij sma,
 Dring', van buiten en van binnen,
 Om de ruimte eens te gewinnen,
 Waar Hij zelf de poort van brak.

Om voor zijn beroep geheel en ongestoord te kunnen leven, besloot eindelijk ZINZENDORF, geheel in den geestelijken stand te treden. Hij droeg zijn voornemen aan de oudsten en medehelpers der gemeente voor; deze en nog meer zijne echtgenoot maakten eerst bedenking. De Heiland zelf moest de beslissing geven door het *lot*, in hetwelk men zich in *Hernnhut* reeds langen tijd gewend had, in twijfelachtige gevallen den wil des hemels te erkennen. Het lot besliste bevestigend. Daarbij kwam, dat een koopman uit *Straalsund* kortelings van ZINZENDORF een Hernhutsch huisonderwijzer voor zijne kinderen begeerd had; ZINZENDORF was besloten, dien post zelf aan te nemen, en reisde onder den naam van LODEWIJK heer van *Freideck* naar *Straalsund*, om zich daar bij deze gelegenheid te

laten onderzoeken en ordenen. Onderweg moest hij in zijn incognito menig ongevalligs omtrent zich zelve en de gemeente hooren (*). Den 11den April 1734 hield de vreemde candidaat en huisleeraar zijne proefpredikatie te *Straalsund* onder grooten bijval. Hij stond zijn examen door en keerde, met een roemwaardig getuigenis van regtgeloovigheid voorzien, naar *Hernnhut* terug, nadat hij te *Straalsund* zijn degen voor altijd afgelegd had. Nog in hetzelfde jaar werd hij door den kanselier PFAFF te *Tubingen* met alle formaliteiten in den geestelijken stand opgenomen. ZINZENDORF was nu geordend. Doch om ook de overige leden der broedergemeente welke als boden der Heidenen uitgezonden werden, in staat te stellen, Doop en Avondmaal uit te deelen, moest op verdere middelen gedacht worden. Deze lieden waren meest ongestudeerde handwerkslieden, zij konden niet, als ZINZENDORF, een theologisch examen afleggen, en er was alzoo ook geen hoop voorhanden, dat eenig Luthersch consistorie zulke broederen tot geestelijken ordenen zoude. Men moest alzoo op andere wijze helpen. En daar kwam de oude gewoonte der Moravische Broederen bereidvaardig te hulp. De Moravische Broederen hadden van oude tijden her bisschoppen, welke door handoplegging de geestelijke wijding aan diegenen mededeelden, die zij waardig vonden, en het kwam er slechts op aan, een' waardigen bisschop te vinden, die zelf weder den waardigen en ge-

---

(*) Zoo maakte hem onder anderen de superintendent LANGEMACK te *Straalsund* bekend, dat hij een geschrift tegen ZINZENDORF uitgeven zoude, zonder te weten, dat hij in den candidaat den man voor zich had, tegen wien hij schrijven wilde.

schikten de heilige wijding mededeelen konde. Nu leefde te *Berlijn* de opperhofprediker JABLONSKY, toen de oudste onder de Moravische bisschoppen, van den tijd der vroegere landverhuizing af. Tot dezen wendde zich ZINZENDORF, en beval hem DAVID NITSCHMAN, een der werkzaamste leden der gemeente, die bereids in *West-Indiën* onder de zich daar bevindende Negers het Evangelie verkondigd had, met het verzoek, hem door handoplegging de bisschoppelijke waardigheid mede te deelen, hetwelk ook met groote bereidwilligheid van de zijde van JABLONSKY geschiedde. Wij gaan de grootere en kleinere reizen voorbij, welke ZINZENDORF tot verdere bevordering van zijn werk ondernam, de verbindtenissen, welke hij in *Noord- en Zuid-Duitschland*, in *Zwitserland*, in *Denemarken*, in *Zweden*, in *Holland* aanknoopte, de wederwaardigheden, welke hij hier en daar ontmoette, de vernederingen, welke hij onderging, de bekeeringen, die hem gelukten, en vermelden alleen nog de hoofdpunten van zijn leven. Daartoe behoort het edict van den Saksischen koning AUGUST van *Polen* van den 20sten Maart 1736, hetwelk hij op de terugkeering van zijne reizen, het eerst te *Kassel* onder het oog kreeg. De inhoud van dit edict was in het kort deze, dat hij uit hoofde van valsche leeringen en gevaarlijke grondbeginselen de Saksische landen mijden moest. ZINZENDORF ontving ook dezen slag op eene waardige wijze, zonder eenige verbittering jegens den koning, dien hij nooit ophield als zijne overheid te eeren. Nu moest hij naar een nieuw verblijf uitzien. Dit bekwam hij in de *Wetterau* op den *Ronneburg*, een half vervallen slot van den graaf VAN XSENBURG. Hier kwamen ook zijne

vrouw, zijn vriend FREDERIK VAN WATTEVILLE, CHRISTIAAN DAVID en eenige andere broeders aan. Hier werden evenals in *Hernnhut* vrome bijeenkomsten gehouden en nieuwe vriendschapsbetrekkingen aangeknoopt; en zoo werd het zaad der nieuwe leer door den storm, die in *Saksen* over dezelve uitbarstte, slechts verder verspreid, om in de streken van den *Rijn* nevens dergelijke plantsoenen wortel te vatten. ZINZENDORF bleef intusschen voor zijn persoon niet lang daar. Hij wendde zich van het Westen naar het Oosten en wel naar *Lijfland*. De nieuwe kolonie der Saltzburgers in *Litthauen*, waarvan wij in onze eerste bijeenkomsten gesproken hebben, trok zijne bijzondere opmerkzaamheid tot zich. Hij had zich gaarne onder deze eenvoudige menschen nedergezet, en zoo wendde hij zich in een schrijven uit *Memel* tot den koning FREDERIK WILLEM I, waarin hij hem bad, hem » in de Saltzburgsche kweekhoven als een' onwaardigen, maar trouwen handlanger op te nemen;” tevens maakte hij van deze gelegenheid gebruik, om den koning ten aanzien van de Hernhutsche gemeente zelve eene gunstiger voorstelling in te boezemen, dan zij door het gerucht verbreid was geworden. Doch het bleef niet bij schrijven. Te *Wusterhausen* werd ZINZENDORF den koning persoonlijk voorgesteld. Deze had, gelijk hij zich zelve op zijne eigendommelijke wijze uitdrukte, geloofd, dat ZINZENDORF een vrolijk of zwaarmoedig fanaticus, een half belagchelijk, half gevaarlijk mensch, moest zijn;” maar het gesprek met hem deed hem spoedig anders denken, zoodat hij zijne hovelingen bekende, » hij was ten aanzien van den graaf belogen en bedrogen geworden, er bestond bij hem geen ge-

vaar van ketterij, noch van staatsverwarring, zijne geheele zonde was, dat hij als een graaf en in de wereld aanzienlijk man zich geheel aan de dienst van het Evangelie toewijdde; kortom, de duivel uit de hel kon niet erger liegen, dan de vijanden van ZINZENDORF gelogen hadden.” — De gunst des konings was ZINZENDORF ook daartoe behulpzaam, dat hem, als vroeger NITSCHMANN, de bisschoppelijke waardigheid door JABLONSKY medegedeeld mogt worden, zoodra de proosten ROLOFF en REINBECK zijne regtgeloovigheid zouden onderzocht hebben. De eigenlijke wijding tot bisschop vond echter eerst een jaar later plaats: Middelerwijl hadden ook ZINZENDORFS echtgenoot en zijne vrienden den *Ronnenburg* weder moeten verlaten en te *Frankfort* aan den *Main* eene toevlugt gezocht, waar de geachte man zich weder bij hen voegde. Hier trad hij (gelijk ook in andere steden) als prediker op en ook hier, als altijd, maakte de verzoeningsleer, of volgens zijne woorden »de in het bloed van het Lam Gods gegronde genade, waarbij men ook niet een vonk van eigen deugd voegen mogt,” den eenigen inhoud zijner predikatiën uit. — Velen mogten zich voorzeker ergeren, wanneer hij beweerde, dat de vroomste burger in *Frankfort* niet anders zalig werd, dan de straatroover, dien men op het rad bragt. In de nabijheid van *Frankfort*, op het slot *Marienborn* hield de gemeente tegen het einde van het jaar 1736 hare eerste synode, waarop vele broeders van *Hernnhut* en andere plaatsen tegenwoordig waren. ZINZENDORF ondernam daarna nogmaals eene groote reis door *Holland* en *Engeland*, en nadat hij te *Berlijn* nu werkelijk de bisschopswijding gekregen had, bekwam hij te gelijk van

zijnen eigen landvorst de toestemming, om naar *Saksen* te mogen terugkeeren. Zoo zag hij dan zijn *Hernnhut* weder; maar slechts voor korten tijd, daar zijne weigering om een revers te onderschrijven, dat zich noch met zijne grondstellingen noch met zijne eer verdroeg, hem weder eene verbanning op den hals haalde, welke eerst het voorkomen eener vrijwillige verbanning had, doch kort daarna door een vernieuwd edict eene gedwongene werd. ZINZENDORF wendde zich weder naar *Berlijn*, en hield daar tweemaal, naderhand viermaal in de week opentlijke voordragten in een bijzonder huis. De toeloop, ook uit de voorname *Berlijn*er wereld, was zoo groot, dat eens 42 koetsen voor het huis stonden. Nadat hij daarna weder zijne pelgrimsgemeente te *Marienborn* bezocht, ondernam hij in het jaar 1739 eene zeereis naar *West-Indiën*, om de eilanden *St. Thomas* en *St. Croix* te bezoeken, op welke bereids de Broedergemeente zendingen opgericht had. In *St. Thomas* trof ZINZENDORF alles in een' treurigen toestand aan. De broederen, welke den negerslaven aldaar het Evangelie verkondigd hadden, zaten sedert drie maanden in de gevangenis, dewijl zij zich van eene verdenking, welke hunne vijanden op hen geworpen hadden, niet door een eed hadden willen zuiveren. Terstond sprong ZINZENDORF voor de gevangenen bij den *Deenschen* gouverneur in de bres, en deze liet hen los. Doch toen de graaf in kreoolsche tongval voor de negers eene rede begon te houden, verwekten de planters een algemeen oproer. Zij dreven de negers met geweld uit elkander, door geweer en sabel, en mishandelden hen op allerlei wijze. ZINZENDORF beklagde zich te *Koppen-*

hagen omtrent dit gedrag en reisde kort daarop zelf in gezelschap van een' Portugeeschen Jood (DA COSTA) naar *Europa* terug. Kort daarna deed hij tot zijne uitspanning eene reis in het Wurtemberg-sche en in *Zwitserland*. Uit *Bazel* schreef hij onder dagteekening van 28 Januarij 1740 aan een' vriend een' brief, die ons in staat stelt, in zijne denk- en handelwijze, zooals hij ze zelf beoordeelde, en in zijn plan een merkwaardige blik te werpen.

» Dat ik de eerste diepgaande genadetrekkingen ondervonden heb, die uit de prediking des kruises ontstonden, is ongeveer ruim dertig jaren geleden... Echter heb ik (bij al wat ik geleerd en gedaan heb) alleen om JEZUS wille gehandeld, en geenszins uit eenige bijoogmerken; want dat ik door de zaak van JEZUS beroemd zou hebben willen worden, was met mijn temperament strijdig. Ik beminde paarden, grootheid, mijne natuur spoorde mij aan, een XENOPHON, BRUTUS, SENECA te worden. Die modellen van mijne ouders en groot- en overgrootouders waren *daarmede* overeenkomstig, mijne opvoeding ook, en zooveel wist ik, dat bij de leer van JEZUS geen staat op dergelijke etablissementen gemaakt kon worden. Maar dat heb ik met opzet aan JEZUS opgeofferd. Mijne leiding ging daarom tamelijk langzaam en verward... Mij leidden de voorbeelden der heiligen en geene principia.... Wat mijn algemeen plan betreft, zoo heb ik er in het geheel geen, maar volg den Heiland van jaar tot jaar, en doe wat ik moet, echter gaarne. Gedurende een jaar of twee had ik somwijlen een bijzonder plan, en wat dergelijke bijzondere plannen betreft, zoo had ik tot een plan, de Moravische, zonder mij ontstane Kerk voordien

Heiland te bewaren, dat haar bij mijn leeftijd en ware het mogelijk nog lang daarna geen wolf in zijne magt krijge; een plan om zooveel Heidensche volken op te zoeken, als ik kan, en te zien, of zij het voor de geheele wereld vergoten bloed konden deelachtig worden, een plan, om des Heilands Testament (Joh. XVII) zooveel mij mogelijk is door genade te helpen uitvoeren, opdat de verstrooide kinderen Gods alom in orde zamenkomen, waar zij ligchamelijk bij elkander zijn, niet in het Moravische (daar arbeide ik veelmeer daartegen), maar in den algemeenen band der gemeenschap . . . een plan, om zooveel zielen als ik kan tot erkentenis van zonde en genade te brengen; daarom had ik den kansel zoo lief en reisde om een kansel 50 mijlen ver, en een plan, om alle, ook niet bij elkander wonende kinderen Gods te vereenigen, dat ik sedert 1717 tot 1759 standvastig gevolgd heb, doch laat het nu varen, dewijl ik niet alleen geen doorkomen daaraan zie, maar integendeel een geheim der Goddelijke Voorzienigheid begin op te merken."

Het volgende jaar bezocht ZINZENDORF nog eenmaal *Zwitserland*, en wel ditmaal *Genève*. Doch daarna dacht hij op eene grootere reis naar *Noord-Amerika*, welke hij werkelijk in gezelschap van zijne 16 jarige dochter in September 1741 ondernam. Aan de rivier *Delaware* vond hij bereids een broederkolonie in aanbouw, waaruit later de Hernhutsche koloniën *Nazareth* en *Bethlehem* voortkwamen. Hier, in het land der vrijheid, leide hij ook voor vele getuigen, waaronder zich ook BENJAMIN FRANKLIN bevond, den titel van graaf neder, en nadat hij reeds vroeger vóór zijn bezoek in *Amerika* den

naam THURNSTEIN aangenomen had , heette hij nu eenvoudig broeder LODEWIJK of vriend LODEWIJK. De veelvuldige sekten in *Noord-Amerika* boden der werkzaamheid van ZINZENDORF wel menige aanknoopingspunten aan , doch aan de andere zijde leidden zij zijn optreden menige moeilijkheden in den weg. Vooreerst bepaalde zich zijne werkzaamheid tot de Lutherschen , welke hij tot eene kerkeordering bragt ; maar ook bij Gereformeerden predikte hij. Den strengen Puriteinen kon hij het intusschen niet naar den zin maken. Een in het oog vallend voorbeeld van de grofste Puriteinsche wettischheid is wel dit , dat ZINZENDORF , toen hij op een Zondag een geestelijk lied opschreef , dat hij gedicht had , door den constabel in hechtenis genomen en als Sabbatschender in eene geldboete verwezen werd.

Nadat hij eene reis binnenslands ondernomen had , om den Indianen stammen zelf het Evangelie te verkondigen , waarbij hij op den eenen tijd in gevaar geraakte van vermoord te worden , doch op den anderen tijd tot teeken van vrede met een snoer koralen was begiftigd geworden , hetwelk zij Wampon noemen , keerde hij naar *Engeland* en van daar naar het Vasteland terug.

Het reizen nog niet moede , rigtte nu ZINZENDORF zijne blikken naar *Lijfland* en *Rusland* ; doch de ingang in het laatste land werd hem verboden , daar reeds zijne gemalin zich aldaar als sektenstichtster een' kwaden naam gemaakt had. Hij werd te *Riga* in hechtenis genomen. De keizerin ELIZABETH , tot welke hij zich wendde , gaf hem kort bescheid , » dat hij hoe eer hoe liever weder uit de Keizerlijke landen zoude vertrekken , » en

toen hij op onderzoek der omtrent hem verspreide valsche geruchten aangedrongen had, heette het: » dat hare Majesteit niet noodig vond, zijnentwegen iets te onderzoeken.” En zoo werd hij onder militaire begeleiding over de grenzen gebragt, waarop hij zich eenigen tijd in *Sileziën* ophield, in welk land zich insgelijks *Hernhutsche* gemeenten vormden.

Wij gaan ook hier weder de verschillende reizen, de inrigtingen en toebereidselen, welke ZINZENDORF in het inwendige der gemeenten daarstelde, de wederwaardigheden, die hem van buiten en binnen troffen, waartoe bijzonder de verstrooiing der gemeente *Hernnhag* in de *Wetterau* behoort, 1750, de ontelbare schriften, die hij uitgaf, en die voor en tegen hem verschenen, voorbij. Wij melden slechts nog, dat in het jaar 1747 de over hem uitgesproken verbanning uit *Saksen* weder opgeheven werd, dat hij daarna van het jaar 1751 tot 1755 een langer verblijf in *Engeland* hield, waar hij zijner gemeente de erkenning van het parlement wist te bezorgen, dat hij, nadat hij zijn' zoon RENATUS en kort daarop zijne echtgenoot verloor, in het jaar 1757 zich ten tweeden male in het huwelijk begaf met ANNA NITSCHMAN, eene veeljarige vriendin en medehulp, en dat hij eindelijk den 9den Mei 1760 te *Hernhut* stierf op den dag, dat de leus bij de gemeente was: » Hij zal zijne oogst vrolijk inbrengen met lof en dank.” Een aanval van stikzinking had hem de tong verlamd; maar, ofschoon met zwakke stem, kon hij nog den man zijner dochter, JOHAN VAN WATTEVILLE, den zoon van zijnen ouden vriend, de verzeke- ring geven: » mijn lieve zoon! ik zal nu henengaan.

Ik ben met mijnen Heer geheel in goed verstand. Hij is met mij tevreden. Ik ben gereed tot Hem te gaan, mij is niets meer in den weg." — Toen hij de oogen gesloten had, sprak JOHAN VAN WATTEVILLE nog de woorden: » Heer, nu laat gij uwen dienaar in vrede henengaan," en met het woord vrede blies hij den laatsten adem uit. — Door bazuingeschal, gelijk het bij ieder sterfgeval in de gemeente gebruikelijk is, werd zijn overlijden bekend gemaakt. De gansche gemeente verzamelde zich 's namiddags in de bidzaal, en dankte op de knieën den Heiland voor de genade, welke Hij door den afgestorvene gewerkt had. Op den volgenden dag werd het lijk met een witten tabbaard bekleed, zooals de bisschoppen der Broederen dien plagten te dragen, in een violet geschilderde kist ten toon gesteld en door de gansche gemeente koorsgewijze, met de kinderen vooraan, bezigtigd. Eerst den 16^{den} Mei (acht dagen na het overlijden) volgde de begrafenis. 2100 lijkangers, waarbij nog 2000 vreemden kwamen, gingen in groote orde en stilte achter de baar: 32 predikers en zendelingen, waarvan eenigen uit *Holland*, *Engeland*, *Noord-Amerika* en *Groenland*, juist te *Herrnhut* aanwezig waren, droegen bij afwisseling de baar, onder begeleiding der gansche gemeente met muziek en het gezang:

Ei, o hoe zalig slaapt gij nu,
En droomt den zoeten droom; enz.

De begrafenis geschiedde op den *Hutberg*, de begraafplaats der gemeente. Later werd er een zerk op zijn graf geplaatst, met het opschrift: » Hier

rust het gebeente van den onvergetelijken man Gods, NICOLAAS LODEWIJK, graaf en heer van *Zinzendorf* en *Pottendorf*, der door Gods genade en zijne trouwe en onvermoeide dienst in deze XVIIIe eeuw weder vernieuwde Broedergemeenschap waardigsten voorganger. Hij was geboren te *Dresden* op den 26sten Mei 1700, en ging in te *Herrnhut* in de vreugde zijns Heeren op den 9^{den} Mei 1760. Hij was er toe gezet, dat hij vrucht droeg, en eene vrucht die steeds blijft.” — Ter linkerzijde van hem lag zijne eerste gemalin begraven, spoedig ook werd aan zijne regterzijde hem de tweede bijgezet, welke hem nog in dezelfde maand gevolgd was. Van zijne eerste gemalin had ZINZENDORF zes zonen en zes dochters gehad; doch slechts drie dochters overleefden hem, der Broedergemeente met hulpvaardige liefde toegedaan tot aan haar einde. — ZINZENDORF stierf onvermogend. »Ik zocht, mogt hij met een goed geweten van zich zelve zeggen, bij mijne broederen en zusteren niet het hunne, maar *hen*, want de kinderen zullen geen schatten verzamelen voor de ouders, maar de ouders voor de kinderen. Niemand zal kunnen zeggen, dat hij *mij* rijk gemaakt heeft. Ik heb sedert vele jaren aan eigen have en goed op eenmaal nooit 100 daalders bezeten.”

ZINZENDORF was groot van gestalte, in zijne jeugd rank, in latere jaren nog al lijvig. Zijne houding en gebaren waren ongedwongen en verrieden den voornamen stand. Dengenen, die hem een hoofd-hanger noemen, zij tot troost gezegd, dat hij het hoofd altijd juist regt op tusschen de schouders gedragen heeft. De trekken van zijn aangezicht waren wél gevormd; onder een hoog voorhoofd

VIII. Q

schitterden kleine blaauwe oogen vol donker vuur en zachtaardige vriendelijkheid, de neus was matig gebogen, de mond, die in de meeste portretten verkeerd moet uitgevallen zijn, had door de geslotenheid der lippen iets fijns, voornaams; lief-talligheid met ernst vermengd. » Hij had, zegt SCHRAUTENBACH, eene mannelijke, aangename, volle, tot de volkomenste uitdrukking geschikte stem, zoowel in het spreken als in het zingen. De moeilijke kunst, of eigenlijk de voor de uitwerking zoo wezentlijke gave, om den nadruk te laten vallen, iedere plaats naar haren aard uit te spreken en door de daarvoor geschikte uitdrukking van het oog, van de stem en van gepaste beweging des ligchaams te vergezellen, zonder dat van dat alles iets gemaakts in het oog viel, zonder dat hij zelf er op dacht, dat alles lag in zijn karakter. Leven, ziel, harmonie kenmerkten alles wat hij deed. Wanneer hij een bisschop wijdde, of eene ordening verrigtte, en de hand ophief, om den zegen des Heeren en der Kerk over den man uit te spreken, zoo was de geheele gemeente bewogen.”... Voornamelijk was de aanblik des mans indrukwekkend in liturgiën... bijzonder bij de uitdeeling der sakramenten. Zijn uitzigt was groot, edel, krachtvol onder velen onderscheiden. Men kon zich daarvan overtuigen, wanneer men hem een gezelschap van voorname lieden zag binnen treden, of in eene stad als *Londen* of *Amsterdam* den op straat rustig wandelenden man van verre volgde, en het gedrag der menschen jegens hem, hunne buigingen, hun uit den weg gaan, hunne dienstvaardigheid opmerkte. — Hij was altijd op het allereenvoudigst en achteloos gekleed, in zijn huisslecht gehuisvest,

zonder keur van meubelen , nooit een wezen zoekende in een ding buiten hem zelve, geene waarde hechtende aan eenige soort van kleinigheden. In alle dingen , die zijn persoon betroffen , kleeding , voeding en dergelijke van weinig behoeften. Zonderling in alle dingen buiten hem zelve, en onverbeterlijk.”

»In den omgang was de graaf vrolijk , verpligtend en ongemeen onderhoudend ; een liefhebber van vreugde en onschuldige scherts , schoon ook *hij* aan luimen onderworpen was. Doch niemand werd met hem gemeenzaam . . . . In dingen tot zijn ambt betrekkelijk heeft hij , uit karakter en gevoel , nogtans nimmer een gebiedenden toon aangenomen of als heer der zaken zich gedragen. Hij kon wel somwijlen smalen , en het kon zijn , dat zijn physisch gestel zulk eene uitbarsting somtijds noodig had ; maar nooit gebruikte hij uitdrukkingen , die beleedigend of zijner onwaardig zouden geweest zijn . . . Ten aanzien van zijne wetenschap en kennis behoorde hij tot de zoodanigen , die het meeste aan zich zelve te danken hadden. Hij las weinig , alleen bijna den Bijbel , en in de laatste 20 jaren wel geen geestelijk boek ; hij schreef veel , peinsde veel . . . Zijne schriften en redevoeringen zijn geene uitgewerkte stukken ; want zijn geest was veel te levendig , om zich bij een zaak lang op te houden , het waren meer *Essais* , *discours* . . . Het doen van eenen man , die veel dacht , schreef , sprak , zong , bouwde , inrigtingen maakte onder menschen , verwijderde oorden verbond , alles in de grootste nieuwhed en veel onvoltooid latende , gelijkt naar het gezicht eener groote , nieuw verrijzende stad , zooals zij begint zich

tusschen de wateren uit te breiden; hier een paleis, ginds eene nederige hut, een algemeen, groot tafereel, dat niet in een bijzonder gedeelte, maar in de houding en samenstelling van het geheel te zoeken is." Zoover SCHRAUTENBACH. Wij voegen voor het tegenwoordige niets meer aan dit beeld toe; want het is dikwijls goed, dat het beeld eens mans eerst tijd hebbe, om zich in de ziel in te prenten, en zich voor onze blikken vast te stellen, eer de kritiek daarover gaat; inzonderheid is het noodig bij zulke mannen, over welke de oordeelvellingen zoo verdeeld zijn en van den aanvang af zoo verdeeld waren, als over ZINZENDORF.

Wij overzien slechts nog het gebied, dat hij bij zijnen dood, bezaaid met het zaad zijner leer, achterliet, en daar vinden wij dan tot in *Noorwegen*, *Groenland* en *Lapland*, tot in *Aethiopiën* en *Guinea* en benedenwaarts tot de *Hottentotten*, tot in *Rusland*, *Perzië*, *Palestina*, en dan weder op onderscheidene punten in *Noord- en Zuid-Amerika* en op de *Westindische eilanden* zijne begrippen verbreid, en boden des Evangelies uitgezonden, die in zijnen geest werkten ter eere van den Heiland, voor wien hij leefde. De namen der voornaamste gemeenten: *Barby*, *Niesky*, *Gnadau*, *Gnadenfrei*, *Gnadenfeld*, *Christiaansfeld*, *Köningsfeld*, *Neuwied*, *Neudietendorf*, *Ebersdorf* enz. zijn bekend. Over het onthaal, dat de Broedergemeente in *Zwitserland* en in *Bazel* gevonden heeft, zal nog iets in de volgende bijeenkomst moeten gezegd worden.

De aanstaande feestdagen (*) gebieden ons eene

(*) De Voorlezing had plaats op Zondag voor Palmzondag.

staking, welke slechts weldadig in den loop onzer tegenwoordige beschouwingen invalt. Van de Discipelen, waarvan de een zoo, de ander anders den Meester trachtten na te volgen, rigten wij in de ophanden zijnde dagen onze blikken op Hem, die onzer aller Meester is, en welken te verkondigen als het Lam Gods en den Verlosser der wereld vooral een ZINZENDORF in zich de roeping gevoelde. Dat beeld, hetwelk zich in de galerij te *Dusseldorp* aan de ziel des jongelings indrukte, stelt zich thans ook weder voor ons, en doet ons afzien van al de andere bonte beelden, welke anders het oog boeijen of verstrooijen. Nemen wij dit beeld ernstig en waar- dig in ons op, zonder ergernis en zonder gemaakt- heid, eenvoudig, zooals het de Schrift ons geeft, als het beeld van den verhoogden Menschenzoon, sterken wij ons op nieuw in de beschouwing van zijn lijden en van zijnen dood, verheffen wij ons met Hem over de donkerheid des grafs tot de blijde hoop der Opstanding, en het zal ons dan, wan- neer die *eene* ook ons *alles* geworden is, des te ligter worden, zelfs bij afwijkende inzigten en mee- ningen in het bijzondere, over diegenen te oordee- len, welke met ons in Hem den vorst des levens en den grond hunner hoop erkend hebben.

NEGENTIENDE VOORLEZING.

NADERE BESCHOUWING EN BEOORDEELING VAN ZINZENDORF. ZIJN KARAKTER. ZIJNE GODGELEERDHEID. BENGEL ALS TEGENSTANDER. SPANGENBERGS *IDEA FIDEI FRATRUM*. ZINZENDORFS VREIJERE INZIGTEN OMTRENT DE SCHRIFT. DE LIEDEREN DER BROEDERGEMEENTE. ZINZENDORF ALS GEMEENTESTICHTER. GEWIGT DER BROEDERGEMEENTE VOOR DEN TIJD. GENOOTSCHAPPEN. HERNUTTERS IN ZWITSERLAND EN IN BAZEL. EEN WOORD VAN SCHLEIERMACHER.

ZINZENDORF en de Broedergemeente, wier geschiedenis wij de laatste maal in het kort beschouwd hebben, hebben beide, van den aanvang af, zeer verschillende oordeelvellingen ondergaan. Het waren niet de lieden der wereld alleen, niet de zoogenoemde ongeloovigen, die zich aan den persoon en de leer van den graaf en aan zijne inrigtingen stootten, ook niet de in doode vormen verstijfde orthodoxen alleen, maar geleerde en vrome mannen, onder welke ik vooral den ons reeds bekenden BENGEL noem, vonden veel in hem, in de leer en in de gemeente te berispen. Ja, die Broederen zelve waren niet altijd met alles tevreden,

wat hun voorganger deed, noch keurden dat alles goed, wat in de gemeenten opkwam, en van dezelve uitging, zoodat, wat wel op te merken is, het oordeel over ZINZENDORFS persoon niet altijd naauwkeurig met dat over zijne zaak overeenstemt en omgekeerd, terwijl toch in het algemeen weder ook de gemeente den stempel van haren stichter draagt, en beiden zich niet ligt van elkander laten scheiden. Om met den *persoon* te beginnen, zoo hebben wij in de vorige bijeenkomst bereids deszelfs beeld geteekend, gelijk de tijdgenooten zelve (voornamelijk SCHRAUTENBACH) het ons overgeleverd hebben. Ook *zij* hielden den graaf niet voor onfeilbaar, en hij zich zelven het minste. Hij zelf heeft zich in zijne *Gemoedsbeschouwingen* van het jaar 1742 geschilderd en van zich het volgend getuigenis afgelegd: »Ik heb van kindsbeen af niets ten doel gehad, dan de verheerlijking van JEZUS CHRISTUS den gekruiste *au pied de la lettre* (in den letterlijken zin); zonder ooit in redetwisten te treden, die uit de bijzondere Godsdiensten ontstaan. Een anderen grond dan JEZUS CHRISTUS, den Zoon des levenden Gods, weet ik niet, doch ik kan mij met allen, die daarop, schoon verschillend bouwen, wel verdragen. . . . Ik ben geheel eenvoudig, bestendig voor God gebogen, in liefde jegens alle menschen (want ik heb geen vijand, en zoek niet mij, maar JEZUS en de broeders), jegens de broeders trouwhartig en geheel vertrouwelijk, ligt van mij zelven kwalijk overreed, uit hoofde van mijne vrije manier van spreken onzeker, wat en *wanneer* ik het zou gezegd hebben, echter in het gemeen zeker, dat ik van ganscher harte gesproken heb, in meeningen geheel onver-

schillig, in geloofszaken zeer verdraagzaam, in den wandel meer ernstig en onverdraagzamer, in de leer van den Godmensch JEZUS CHRISTUS hoogst sektenzuchtig en onveranderlijk, in Godsdienstzaken een vijand van alle scheuring, namen en dwang; in de gemeente een groote vriend van broederlijke gemeenschap, orde en tucht, echter zonder toepassing op andere gemeenten. Ik sta geene zichtbare hoofdkerk voor, doch vele zichtbare kerkjes. De Separatisten van de hoofdkerk zijn booswichten, de Separatisten van de kleine gemeenten, waaronder zij leven, zijn eigenzinnig en driftig of geestdrijvers. De Hernnhutter gemeente op den allervrijsten, eenvoudigsten, ordentlijksten voet in alle stilte, als een der geringste onder dezelve (want ik vervloek alle heerschappij onder broederen) te leiden, is de wensch van mijn hart. Al het andere zijn lasteringen of logens. God en de Vader van onzen Heer JEZUS CHRISTUS weet, dat ik niet liege." — Ik heb slechts *eenen* hartstogt, zegt hij op eene andere plaats, en die is *hij*, alleen *hij*. Doch daarbij bekent ons ZINZENDORF even opregt, dat zijn *genie dikwijls in uitersten vervallen* was, en ook zijn vriend, de heer VAN SCHRAUTENBACH, die zijne levensbeschrijving uitdrukkelijk met de woorden begint: » *de graaf VAN ZINZENDORF was niet een man zonder gebreken* ,” erkent opentlijk dat het vuur van zijn genie en zijne schitterende verbeeldingskracht hem somwijlen verre vervoerd hadden. — SCHRAUTENBACH onderscheidt in het leven van ZINZENDORF verschillende tijdperken. » In zijne eerste jeugd moest hij zich ruimte maken. Daarop vinden wij in een tijdvak van omtrent 15 jaren zijns levens, van 1727 tot 1742, in al datgene,

wat van die tijden van hem overgebleven is, een rustig, verzadigd gemoed ; daarop van 1743 tot 1755 weder een ongemeen driftig, dat in de laatste jaren van 1755 tot 1760 zich in zichzelf wederom terugtrok, in stelsel en zaak, door proeven en ervaringen bevestigd. Doch aan de groote grondstelling, welke hij bijna voor alle andere voorstond, dat niemand goed is, dan God alleen, heeft ook *hij* in zijn voorbeeld getuigenis gegeven, maar ook daarin de magt getoond, welke het stelsel eens menschen, dat met het *hart* aangenomen is, over hem zelf heeft en over al zijne handelingen, *wij meenen den gebeterden wil, het veranderde hart*, gelijk wij het hier noemen moeten, het leven in het geloof des Zoons Gods."

Dat het ZINZENDORF met zijne zaak ernst geweest zij, dat zal heden ten dage geen billijk mensch meer bestrijden. Hoe ver menschelijke zwakheid invloed op hem gehad heeft, wie mag daarover regter zijn? HERDER, in de *Adrastea*, beroept zich op den eeuwigen regter. — Maar schoon wij ook van de edele rigting van zijn wezen, van de vroomheid en zuiverheid zijner bedoelingen nog zoo zeer overtuigd zijn, schoon wij ook zijne verschijning nog zoo zeer als in dien tijd noodzakelijk, ja *weldadig* zoeken te begrijpen, en ze ook werkelijk als zoodanig begrijpen en eeren, zoo blijft het toch altijd nog onze onvermijdelijke taak, nu, nadat de wateren van den hartstogt zich verwijderd hebben en de vredeboog zich over de ark uitgebreid heeft, de leer en de daden des mans aan het onpartijdig oordeel der geschiedenis te onderwerpen. Doch daarbij moeten wij naar *datgene* vragen, wat hij zelf wilde. » *Niet eene hervorming der wereld*

wilde hij, maar gelijk hij het noemde, *eene bewaring der zielen voor den Heiland* en de verzameling van dezelve voor zijne naderende toekomst. En deze verzameling van zielen, zegt HERDER, heeft hij bewerkt. Hierin erkennen ook *wij* zijne hoofdverdienste, dat in een tijd, waarin zoovelen verstrooiden, hij verzamelde, dat, toen zoovele harten verkoelden, *hij* den gloed der godsdienstige geestdrift aanwakkerde en onderhield. ZINZENDORF was geen dogmatisch-theoretische, hij was een practisch-organiserende geest, en daar is zijne hoofdsterkte te zoeken. Zoo onpractisch hij in uitwendige dingen scheen (hij was altijd in gedachte en daarom naar buiten verstrooid, verdwaalde dikwijls van den weg, kon zelfs het geld niet ordelijk tellen en dergelijke), zoo door en door practisch was hij toch in alles, wat het *godsdienstig* leven en deszelfs verschijnselen betrof, en deze practische geschiktheid betoonde hij in de meeste zijner inrigtingen. ZINZENDORFS dogmatiek, zijne Godgeleerde lievelingsvoorstellingen en lievelingsuitdrukkingen zijn niet datgene wat hem groot gemaakt heeft, zij hebben er integendeel veel toe bijgedragen, om zijnen naam bij de wereld belagchelijk en ook bij de orthodoxen verdacht te maken; zij zijn ook niet het blijvende in zijn werk. Nogtans vereischt het onze taak, ook de leer van ZINZENDORF voor te stellen, zooals zij ook meer of min de leer der Gemeente geworden is. Wij willen de onbillijke en hartstogtelijke aanvallen, welke deze leer van verschillende kanten ondervond, gaarne voorbijgaan en het slechts als een voorbeeld van den hartstogt aanvoeren, dat menigen zelfs den graaf van Atheïsmus beschuldigden, anderen alle moge-

lijke ketterijen der wereld in hem vereenigd vinden wilden. Wij kiezen onder de groote menigte der tegenstanders den waardigsten uit, en laten *hem* spreken, ook daar waar zijne berisping scherp is: BENGEL (*). Wat wij zelve er bijvoegen zal slechts inleidend en bemiddelend zijn, daar wij aan een ieder moeten overlaten, de gronden zelve te overwegen, waarmede de voorzigtige en degelijke man zijne beweringen ondersteunde.

Men behoeft slechts een' oppervlakkigen blik in de leer van ZINZENDORF geworpen te hebben, om zich spoedig te overtuigen, dat CHRISTUS, en wel CHRISTUS de gekruiste, het middelpunt en den hoofdinhoud van dezelve uitmaakt. In deze algemeenschap voorgesteld, zal men niet slechts niets tegen die leer in te brengen hebben; men zal veeleer moeten zeggen, dit is de Apostolische, de Evangelisch-Protestantsche leer. Ja, men zal bij verder nadenken er een hooger bestuur in erkennen, dat op denzelfden tijd, toen een VOLTAIRE het zich ten taak stelde, het aandenken aan den Gekruiste van de aarde uit te roeijen, ja het met smaad te bedekken, een man opstond, die, ofschoon hij naar zijn uiterlijken stand in het genot van alle wereldvreugde had mogen leven, er echter alles aan gaf, en geene schande, geen spot ontzag, om, gelijk hij zelf zeide, » *het Lam Gods op den troon te brengen, en de Catholiciteit zijner lijdensleer als eene algemeene godgeleerdheid in theorie en practijk in te voeren.* » — Doch wanneer wij nu de voorstellingen van ZINZENDORF over CHRISTUS en Zijn

---

(*) Zie deszelfs Abriß der sogenannten Brüdergemeine. 2 Theile 1754, benevens het aanhangsel.

lijden naauwkeuriger beschouwen en bijzonder de *uitdrukkingen* overwegen, waarvan hij zich be-
diende, zoo behoeven wij ons voorzeker niet te ver-
wonderen, wanneer de tot spot geneigde ongeloovigen zich eer teruggestooten voelden, dan aange-
trokken, en wanneer ook geloovigen, ja strengge-
loovigen, als BENGEL, met allen ernst en nadruk
daartegen meenden te moeten optreden. Gelijk
het namelijk dikwijls geschiedt, dat diegenen,
welke tegenover eene dwaling de waarheid verde-
digen willen, deze tot het uiterste drijven, en
daardoor zelve weder aan den een of anderen kant
in dwaling vervallen, zoo vertoonde zich dit ook
hier. De leer aangaande CHRISTUS als den Godmensch
en Verlosser was reeds door de Socinianen, later
door de Deïsten en Naturalisten, in de schaduw
gesteld, ja door de laatsten als een overblijfsel van
oude vooroordeelen ter zijde gesteld geworden, en
ook die mildere opklaringstheologie, welke wel in
ZINZENDORFS tijd eerst in het begin was, doch la-
ter zich zoover ontwikkelde, als wij ze zelve ver-
volgd hebben, liet de prediking van CHRISTUS per-
soon en werk, de prediking van het kruis steeds
meer terugtreden achter de bloote zedeleer, het
Goddelijke in CHRISTUS achter het menschelijke van
Zijn wezen; en het gevoelen, dat ten laatste het
geloof aan God *den Vader* als den Schepper en
Onderhouder aller dingen in een deugdzaam leven
met het uitzigt op toekomstige belooning de hoofd-
zaak van alle Godsdienst uitmaakt, en dat al het
overige meer tot *die* dingen behoort, welke met
de tijden verwisselen, was een gevoelen, dat zich
meer en meer over de eeuw verbreidde, en dat
ook bij menige edele en voortreffelijke menschen

de overhand kreeg. Dit meer en meer heerschend wordend gevoelen der eeuw trad nu ZINZENDORF met alle vastberadenheid te gemoet, en tegen de eenzijdige leer van eenen God den Vader, tot wien velen ook *zonder den Zoon* hoopten te kunnen komen, stelde hij nu met *gelijke eenzijdigheid* de leer van den *Zoon* over (11), dien hij (dat kunnen wij niet ontkennen) in zeker opzicht in de plaats des Vaders stelde. Terwijl de heilige Schrift ons *door* den Zoon tot den Vader brengt, doch *Hem*, den Vader, Schepper noemt van hemel en van aarde, *Hem* van eeuwigheid den grond laat leggen tot ons heil, ons gebiedt Hem aan te bidden *door* CHRISTUS en in CHRISTUS naam, zoo schijnt ZINZENDORF, volgens de meeste zijner uitdrukkingen, geen anderen God te kennen dan den *Heiland*, zooals hij Hem ook het liefste noemde en zooals hij Hem ook geheel *persoonlijk* als menschelijk God in zijne verbeelding voorstelde. Gewis had ook ZINZENDORF voor zijn hart aan *dezen* Goddelijk-men-

---

(11) De eene eenzijdigheid brengt de andere voort. Die intuschen welke dient om eene voorafgegane weder te regt te brengen, gelijk die van ZINZENDORF omtrent den persoon en het kruislijden des Heilands, werkt dikwijls heilzaam, en heeft meer den schijn van eenzijdigheid, dan dat zij het wezentlijk zijn zoude, zij dient alleen om alles weder in het rechte spoor te brengen, en houdt op, zoodra dit oogmerk bereikt is: want in den grond der zaak worden daarbij die waarheden niet geloochend, die dewijl zij te partijdig alleen waren vastgehouden, slechts niet zoo op den voorgrond gesteld worden; gelijk zoo ook ZINZENDORF aan de geheele belijdenis der Christelijke waarheid opregtelijk vasthield, schoon hij die waarheden vooral deed uitkomen welke te zijnen tijde te min geacht of bestreden werden. Het zoude goed geweest zijn, zoo BENGEL dit had in het oog gehouden; het is de ware verdraagzaamheid, dus elkanders opregte bedoelingen wel te vatten en te waarderen.

schelijken Heiland meer, dan de verstandelijke filosofische Godsdienst aan *haren* God den Vader, die zich dikwijls maar al te zeer achter het afgetrokken denkbeeld van een hoogst Wezen terugtrok, gelijk de zon achter eene koude wolk. Maar bij dat al was het toch hoogst bedenkelijk, wanneer ZINZENDORF niet slechts zonder bepaling den Heiland den Schepper noemde en God den Vader als het ware niet kende, maar zelfs ook tegen de *Godvader-Godsdienst*, zooals zij toch ook toenmaals in vele waarlijk vrome gemoederen leefde (men denke slechts aan eenen GELLERT!) zich zeer sterke uitdrukkingen veroorloofde. Niet slechts noemde hij die de *prediking op de daken*, welke bloot voor den grooten hoop voorhanden was; maar in eene te *Hernnhag* gehouden rede, welke ook een THOLUCK (*) als een bewijs van buitensporige leer aanvoert, zegt hij uitdrukkelijk: »Wij zijn hier eene verzameling, eene Synagoge des Heilands, onzen bijzonderen Vader; want God, de Vader van onzen Heer JEZUS CHRISTUS, is niet onze onmiddellijke Vader, dat is eene valsche leer, en eene van de hoofddwalingen, welke in de Christenheid zijn. *Wat men dus in de wereld een' grootvader, een' schoonvader noemt, dat is de Vader van onzen Heer JEZUS CHRISTUS.*» — Ja, in eene andere redevoering noemde hij ronduit de predikers van God den Vader *professoren* des Satans. — Daarmede, en met de meermalen door hem gewaagde bewering, dat de Heilige Geest als God-Moeder te beschouwen was naast den God-Vader, terwijl hem CHRISTUS eenvoudig »den Man'' heette, verwarde hij voorzeker de aangenomen leer van de

---

(*) Vermischte Schriften I. S. 442.

Drieheid der Goddelijke Personen, als ook de leer omtrent eenen *Middelaar* tusschen God en de menschen; want noch Bijbelsch, noch kerkelijk regtzinnig waren zulke uitdrukkingen. Daartegen was ook BENGELS scherpste afkeuring gerigt. BENGEL toonde aan, hoe de leer van God den Vader, als den almachtigen Schepper van hemel en aarde, de reine Bijbelsche leer was, zooals zij ook het eerste artikel onzer geloofsbelijdenis uitmaakte, gelijk ieder wist, die den Catechismus slechts kende. Men kon het daarom niet goed heeten, dat ZINZENDORF den Vader het werk der schepping ontzeide en Hem als het ware slechts het toezigt liet (*). Men moet (zegt BENGEL hoogst eigenaardig) den Zoon niet overspringen, maar ook den Vader niet; en wanneer ZINZENDORF meende, dat *diegenen* den Heiland haatten, welke Hem niet in de plaats des Vaders stellen wilden, zoo kon men hem even zoo goed eene vijandschap jegens God den Vader verwijten, wat hem gewis leed zoude doen (†).

Met de eenzijdigheid der vereering van den Zoon stond bij ZINZENDORF nog eene andere in verband, het eenzijdig voorstellen van de bloedige verdienste van CHRISTUS. Ook hier weder was het het meest eene diepe godsdienstige behoefte, welke reeds van der jeugd af den graaf tot CHRISTUS den lijdenden Verlosser heengedreven had, en in deze innige teedere liefde tot Hem, den gekruiste, waarin hij zoo geheel wegzonk en zich verdiepte, in deze eene gemoedsneiging, welke hem van kindsbeen af tot den laatsten ademtogt beheerschte, kunnen wij slechts iets groots en eerwaardigs vinden. Van

---

(*) Abriss. I. S. 75.

(†) Ibid. S. 449.

deze zijde stemde ook BENGEL geheel met ZINZENDORF in; want ook *hij* wilde van geen anderen grond des heils weten, dan van JEZUS den gekruiste, ook hij beleed, volgens zijne eigene woorden, »de oude Luthersche bloedtheologie.” Maar dat ZINZENDORF deze bloedtheologie *uitsluitend* behandelde, dat hij ze niet slechts tot het middelpunt des Christendoms, maar tot den *eenigen* en uitsluitenden inhoud van hetzelfde maakte en alle andere leerstukken daarvoor achterstelde, ja zelfs met minachting daarover oordeelde, ook daarmede kon de bezonnen man zich even min vereenigen, als met den weekhartigen en zinnelijk gehouden toon, waarop ZINZENDORF en zijne aanhangers van het lijden des Heeren, voornamelijk van de bijzondere zinnelijke punten van hetzelfde, van Zijn bloed, Zijne wonden, de lidteekenen der nagelen, den steek in de zijde enz. plagten te spreken en te zingen. Het kon BENGEL bij zijne ernstige studie der Schrift niet ontgaan zijn, dat het lijden des Heeren altijd in het naauwste verband beschouwd wordt met het leven, den wandel en de leer van CHRISTUS aan de eene, Zijne opstanding en verheerlijking aan de andere zijde, en eerst in dezen samenhang had het woord van het kruis voor hem de regte waarde en de regte beteekenis. Ook vond BENGEL in de redenen van JEZUS en de Apostolische schriften nergens dat weekhartige, spelende, zinnelijk afschilderende en verlangde daarom diezelfde knischheid van taal ook van diegenen, die in *onze* dagen het woord van het kruis met nadruk en gevolg verkondigen willen. BENGEL berispte het daarom in ZINZENDORF, dat hij bij het lijdenspunt te veel aan de *verbeelding* inruimde, en dat hij, om met LUTHER te spreken,

het *harnas* der Evangelische leer, waarvoor ook *hij* de leer van het kruis hield, tot een gladden *spiegel* gemaakt had (*), waarin de verbeeldingskracht zich met welgevallen beschouwt, daar zij met nieuwe en gezochte spreekwijzen en wendingen haar spel drijft. Hij keurde het af, dat de ordinarius alles wat *voor* en *na* het lijden van CHRISTUS gebeurd is, voorbijzag, en dat hij ook hier weder, in plaats van CHRISTUS als *Middelaar* tusschen God en de menschen te beschouwen, gelijk de Schrift het leert, zich zoo gaarne van de uitdrukking bedienende: » Uw Schepper heeft voor u geleden." Eindelijk meende ook BENGEL met regt, dat de zinnelijke aandoeningen, welke de beschouwingen van het lijden te weeg bragten, en de daarbij vergooten tranen nog geen zeker teeken van boetvaardigheid waren; hij vreesde, dat daardoor de Christenen in valsche zekerheid in slaap gewiegd en in de ware bekeering verhinderd zouden worden. » Wie den aard van het menschelijk gemoed kent, zegt BENGEL (†), die kan het onmogelijk goedkeuren, wanneer men in gedachten en redenen van den *geheelen* schat der heilzame leer een *enkel* artikel tot gedurige beschouwing of voor zich, of om anderen wille, uitzondert; er bestaat eene batologie, een ijdel, mat geklap, hetwelk niet slechts met den mond, maar ook in gedachten kan geschieden, en met eene eigenwillig gedwongene en overdrevene bloedaandacht mogt iemand in de bloote natuur wegzinken. . . . . Wanneer iemand van een uurwerk het eene stukje, dat niet de uren zelfaanwijst, en hem bijgevolg als ontbeerlijk voorkomt,

(*) Abriss I. S. 35.

(†) Ibid. S. 123. f.

na het andere wegnam, zoo zou hem de wijzer zelf geene dienst meer doen. Wie alle deelen aan eene zaak oplost en afscheidt, die bederft het geheel. Verbrokkelen is verstoren... Uit het bloote hooren en spreken van de wonden worden ten laatste ijdele woorden. Zoo zijn er lieden, die CHRISTUS slechts noemen, en Hem niet kennen... Ja diegenen, welke die kostelijke bloedleer zoo gansch bloot en met eene ongehoorde gemaaktheid voordragen, maken haar zonder hun weten gemeen, en kunnen het daarop slaande menigvuldig misbruik niet behoeden. Daar zij uit het zien der wonden zonder de wet alles afleiden, wat men doen en laten moet, zoo maken zij als ongeschikte *Empirici*, zooveel in hen is, uit het dierbaar bloed van CHRISTUS een opium, waarmede zij zich en anderen in het geweten het onderscheiden oordeel benemen tusschen hetgene regt en onregt is. Door de heerschappij (zegt BENGEL), welke de Hernnhutsche leer aan de zinnelijke verbeeldingskracht inruimde, werd »de Schrift onder het voorwendsel van de Schrift verdraaid, het kruis onder het voorwendsel van het kruis vernietigd, het hart onder het voorwendsel van het hart verleid, de vrijheid onder voorwendsel van de vrijheid benomen, en de bevinding onder het voorwendsel van het gevoel gedood (*).» BENGEL berispt het bijzonder in de *zedeleer* der Hernnhutters, dat zij zich te zeer slechts bij een onzeker spel met het gevoel bepaalde; daardoor werd de leer van datgene, wat men doen en laten moet, deels verzwakt, deels overdreven, en door het overdrijven wederom verzwakt. Overdrijven

---

(*) Abriss II. S. 324.

was het, wanneer ZINZENDORF de vrees zoo geheel en al verwierp, wanneer hij alle zedelijkheid enkel in het aanschouwen van den Heiland en Zijne menschelijkheid stelde. Hoofdzakelijk berispte BENGEL ook de uitsporige beelden, onder welke de betrekking der ziel tot CHRISTUS als die eener bruid tot den bruidegom voorgesteld werd. »Het vleesch had daarbij onder de hand een rijker voeder, dan zelfs een nog zoo louter en magtig wereldmensch erlangen konde.» »Reeds in den menschelijken dagelijkschen omgang was het niet wellevend, wanneer men de vertrouwelijkheid ook onder diegenen, die elkander het naast en van gelijken ouderdom en stand zijn, zonder hoffelijkheid uitoefende; die vertrouwelijkheid ontaardde dan ligt in ruwheid; hoeveel meer moeten diegenen aan zulke redenen een mishagen hebben, die voor de oneindige Majesteit eerbied in zich dragen?» (*).

Overigens betreffen deze verwijten van BENGEL meer de latere redevoeringen van ZINZENDORF. BENGEL zelf geeft toe (†), dat des graven stijl in vroegere tijden iets bevalligs, bedaards, ernstigs en zachtaardigs met zich bragt; maar in de nieuwere redevoeringen was het verminkte goede door veel vreemd tuig overdekt en ontzenuwd geworden. »Dat mengsel van goed en kwaad, vaart hij voort, is bij de zoogenoemde Broedergemeente groot en daarbij worden velen onder hen in plaats van een gematigden zin in zulk eene opgeblazenheid gebragt, dat zij de hoogte, die hun voorgeschilderd wordt, niet bereiken en hun in schriftmatige leerboeken en in de Schrift zelve van nu af niets goed genoeg is,

---

(*) Abriss I. S. 147—150. (†) Ibid I. S. 146. verg. 161.

ja dat zij wegens hun gevoel het onderscheid tusschen het geloof en aanschouwen vergeten. Diegenen, welke in de Evangelische leer te voren eene bekwame aanleiding gehad hebben, kunnen het gezonde van het ongezonde uitlezen. Doch wie doet (deze dienst) den armen, ongeoeffenden zielen? Voor allen is het zekerder, wanneer zij zich aan de Heilige Schrift alleen houden. . . . Aan de getrouwheid des Heilands ontbreekt het niet en Hij zal ook diegenen, die in Hem blijven magtig behouden; maar . . . *zoover zal het niet komen, dat aan de zoogenoemde Broedergemeente het gansche vertrouwen des waren Christendoms, ja de roem der trouw van CHRISTUS JEZUS zelven jegens Zijne geloovigen, hangen zoude.*" ZOOVER BENGEL over de leer van den graaf, en gewis moet ieder onbevooroordeelde zooveel toegeven, dat de beperking, welke BENGEL aan de uitsporige phantasie- en gevoelsdogmatiek meende te moeten stellen, eene heilzame beperking was. Die het wel meenden met den graaf en de Broedergemeente, moesten, wanneer zij hun *waar* welzijn behartigden, dankbaar zijn voor de waarschuwingen, welke hun te regter tijd van eene zoo achtenswaardige zijde gegeven werden. ZINZENDORF zou ook werkelijk op de herinnering van BENGEL de dwalingen, waartoe zijne Drieënhheidsleer leidde, ingezien en zich daarom voor uitsporige uitdrukkingen meer dan vroeger gewacht hebben. En het is wel voor een' geluk te achten, dat juist niet ZINZENDORF, die nu eens vooral geen Dogmaticus was, maar dat de meer bezonnen SPANGENBERG het op zich nam, in zijne *Idea fidei fratrum* het leerbegrip der gemeente voor te stellen. Deze *Idea fidei fratrum* is een

dogmatisch leerboek , dat zoo eenvoudig Bijbelsch , zoo ver van alle dweeperij en allen aanstoot gehouden is , dat tot op weinige uitzonderingen ieder zich daarmede eenstemmig erkennen moet , die de Heilige Schrift als de regel des geloofs laat gelden. Niet alsöf SPANGENBERG de leer van CHRISTUS den Zoon van God en de leer van het lijden en den dood van JEZUS liet terugtreden en verzwakte ; geenszins , zij treden ook hier met eene kracht te voorschijn , zooals men het in andere leerboeken van dien tijd naauwelijks vinden zal , maar alles is meer Bijbelsch gegrond , alles binnen de grenzen eener gekuiste en gematigde , bezonnen taal gehouden , zoodat men inderdaad met HERDER (in de *Adrastea*) uitroepen moet : » welk een sprong is het van de Godgeleerdheid van den graaf , zooals hij die hier en daar in zijne redevoeringen en gezangen ontwerpt , tot SPANGENBERGS *Idea fidei fratrum* !”

Overigens had ook ZINZENDORF niet in alle leerstukken overspannen voorstellingen. Integendeel bewees hij in andere punten eene groote bezonnenheid en onbevooroordeeldheid. Zoo had hij zeer gezonde , eenvoudige en gematigde inzichten omtrent de ingeving van de heilige Schrift ; ja , hij was hierin veelligt vrijer en onbevangener dan BENGEL. » Hij beweerde niet , zegt SCHRAUTENBACH , dat er geen historische en chronologische feilen in de Schrift zijn konden. Hij leerde geen *woordelijke* Theopneustie. Doch zijn geheel stelsel rust op dat Boek , als de Goddelijke , den geheelen raad des Heilands voor de menschen bevattende Openbaring , waarnaar hij zijne begrippen onophoudelijk regelde.” Hooren wij daarover ZINZENDORF zel-

ven (*). » Wat den stijl der Schrift betreft , zoo is die somwijlen , als wanneer een timmerman spreekt , als een visscher , als een man spreekt , die van het tolhuis afkomt , nu eens als een geleerde , die cabalistisch gestudeerd heeft , dan weder als een koning spreekt of als een man , die bij het hof opgevoed is , en dergelijke menschelijke onderscheidingen vindt men meer. Bij mij gaat er van der Apostelen hoogheid en gezag niets verloren , schoon ik ook denk , dat zij zeer slecht Grieksch geschreven en er niet slechts Hebraïsmen maar ook Syriasmen ingemengd hebben. Ik geloof onze Heiland zelf mag zeer plat gesproken en veelligt menige boeren-sprekwijze gebruikt hebben , waar wij tegenwoordig iets geheel anders achter zoeken , dewijl wij het spraakgebruik der handwerkslieden te *Nazareth* niet kennen. Met de tijdrekening hebben de lieve Apostelen in het gemeen zich dikwijls vergist , want zij hebben des Heilands toekomst zoo naauwkeurig en zoo nabij bepaald en deels gewis genoeg gemeend , dat zij dezelve zouden beleven , als ook den ondergang van den Antichrist , ja , het zeer stellig gezegd , doch het is niet geschied en volgens den trouwen raad van hunnen Heer (Hand. I.) hadden zij zich deze onderzoekingen kunnen besparen (12).” — Dit laatste was nu

---

(*) Bij C. MÜLLER S. 256. (uit het aanhangsel tot de Overzetting des N. T.)

(12) Wij willen de goede bedoeling van ZINZENDORF bij deze gezegden wel niet verdenken. Echter was het wat ruw en onvoorzigtig van JEZUS en zijne Apostelen gesproken , waarvan misbruik kon gemaakt worden. Wat bijzonder de verwachtingen der Apostelen omtrent de toekomst des Heeren betreft , zij mogen dezelve wat te nabij verwacht hebben , op zich zelve waren zij toch niet onge-

wel niet geheel naar BENGELS smaak , die ja zelfondernomen had de tijden te bepalen , en gelijk het gevolg toonde , zich ook in de tijdrekening vergist had. Doch of BENGEL *daarom* alleen , dewijl ZINZENDORF aan zijne Chiliastische berekeningen geen bijval schonk , uit eene zekere gevoeligheid tegen hem en zijne leer opgetreden zij , gelijk velen be-
weerd hebben , en gelijk zelfs G. MULLER te ver-
staan geeft (*), zoude ik toch betwijfelen. Slechts
zooveel is zeker , dat het optreden der Broedergemeente en het gewigt , dat zij zich toekende , niet
met BENGELS rekeningen overeenkwam. ZINZENDORF
vergeleek zijne gemeente met die van *Philadelphia*
in de Openbaring van JOHANNES , terwijl hij de heer-
schende Kerk met *Laodicea* gelijkstelde , en dat
wilde BENGEL nu eens vooral niet toegeven. Wij
zien over deze bijzondere strijdigheid nu heen. Doch
wanneer wij BENGEL in het meeste , wat hij anders
tegen ZINZENDORFS afdwalingen op het gebied der leer
herinnerd heeft , met HERDER volkomen toestemmen
moeten , zoo dunkt het ons daarentegen , dat BEN-
GEL , veelligt juist omdat hij te zeer met vooroor-
deelen bezet was , het *practisch* gewigt der gemeen-
te , haren invloed op de Kerk te gering geacht
en haar een te spoedig einde voorspeld heeft. Over-
rigens was hij ook in dit opzigt er verre van ver-
wijderd , om het goede in ZINZENDORF en in de
Broedergemeente te miskennen. Hij kende den

---

grond , en werden door den Heiland ook niet tegen gesproken , maar
veeleer bevestigd door zijne verklaring , dat de Vader de tijden en
gelegenheden daartoe in zijne eigene magt gesteld had , en zich zel-
ven had voorbehouden. Hand. 1: 7 ; gelijk ook door de verzekering
der Engelen , dat Hij zou wederkomen , vs. 11.

(*) G. MULLER, S. 233.

graaf persoonlijk, stond met hem en onderscheiden leden der gemeente in naauwe betrekking, en liet zich slechts ongaarne, van andere zijden aangespoord, tot eene kritiek bewegen. » Door de nieuw Moravische inrigtingen (dezen lof geeft BENGEL der gemeente uit voller harte) (*), is toch menige ziel, die in heidensche blindheid gezeten was, er toe gebragt geworden, dat zij den naam des Heeren aangeroepen heeft en alzoo zalig geworden is. Menige Christenziel, welke door zich zelve of door anderen in een' angstvalligen toestand gehouden was, is tot een vrij, 'getroost genot van het Evangelie gebragt geworden." En zoo geeft hij dan ook den wijzen raad, om alles wat in ZINZENDORFS persoon aanstootelijk zijn mogt, ondertusschen ter zijde te stellen en zich daarentegen aan *datgene* te houden, wat men als schoon en goed erkennen moet, en men zal daarmede nog *veel kostelijks* bijeenbrengen. — BENGEL had het voornamelijk in ZINZENDORF afgekeurd, dat hij een te grooten scheidsmuur opgerigt had tusschen *verstand* en *hart*, dat hij de *levendige* bevinding te zeer had laten te voorschijn treden tegen de klaarheid der kennis. Hoe heilzaam ware het, zegt hij nu (†), wanneer men van alle zijden zich bewegen liet om beide met elkander te vereenigen, en daarbij zich altijd naauwkeurig aan het Woord in de heilige Schrift hield!

Wij gaan de verdere strijdschriften voorbij, die tegen ZINZENDORF en de gemeente verschenen, en van welke er een legio was, en roeren slechts nog eenige punten aan.

In naauw verband met *datgene*, wat tot hiertoe

(*) Abriss II. S. 389, 390. (†) Ibid. S. 391.

van ZINZENDORFS meeningen omtrent de leer opgemerkt werd, staat ook zijne *geestelijke* poëzij, welke het meest aanleiding tot spreken en tot veel spot gegeven heeft. Men moet ook hier behoorlijk uitzondering weten te maken. Dat ZINZENDORF van zijne teedere kindschheid af zin voor de oude geestelijke kerkliederen toonde, dat hij daarvoor een fijn gevormd oor en hart bezat, in een' tijd, dat die zin meer en meer verloren ging en verdween, is reeds vermeld geworden. Maar ook *hier* weder verviel ZINZENDORF van het eene uiterste in het andere. Hem waren ook de oude liederen nog niet Christelijk genoeg naar zijnen zin, en terwijl de Neologen veel op *hunne* wijze veranderden, zoo zijn ook ZINZENDORF en de Broedergemeente niet vrij te spreken van die willekeur in het veranderen en verminken der liederen, waarmede de tijd in het gemeen als met eene ziekte aangestoken was. — Wat ZINZENDORFS eigene schepingen op het poëtisch gebied betreft, zoo was hij als dichter zeer vruchtbaar, maar juist deze vruchtbaarheid had iets gevaarlijks. Schoon ook ZINZENDORF niet eigenlijk tot dichter geboren was, maar zich zelden boven het peil van een gerijmd proza verhief, dat zich van het gewone verstandsproza slechts door den aandoenlijken, beeldrijken, dikwijls gezwollen toon onderscheidde, zoo zal hem toch niemand eene groote vaardigheid in het maken van verzen, of, om met HERDER te spreken, die buigzaamheid van taal en dien rijkdom aan stoute wendingen en uitdrukkingen des harten ontzeggen, welke dikwijls verrast, dikwijls bedwelmt." ZINZENDORF heeft eenige liederen vervaardigd, welke men onregt doen zoude, wanneer men ze niet

in de kerkelijke gezangboeken opnemen wilde ; ja ,
 men zoude zich zelven daarmede het meest straffen.
 Zoo heeft ook het Wurtemberger gezangboek onderscheidene van hem en zijnen zoon , RENATUS , opgenomen. Hoe eenvoudig kinderlijk is b. v. het lied , dat wij ook onzen kinderen weder leeren :

JEZUS , ga vooraan ,
 Op de levensbaan ,
 En wij willen niet verwijlen
 U getrouwlijk na te ijlen ;
 Voer ons aan de hand ,
 Tot in 't Vaderland.

Moet het hard ons gaan ,
 Leer ons vast te staan ,
 En ook in de bangste dagen
 Nimmer over last te klagen ;
 Want door smarten nu
 Voert de weg tot U.

Roert ons eigen smart
 Nu en dan het hart ,
 Of bezwaart ons andrer lijden ,
 O , Geef Gij geduld tot beiden ;
 Maak dat zin en oog
 De uitkomst zoeken moog.'

Regel onzen gang ,
 Liefste ! levenslang. ,
 Voert Gij ons langs steile wegen ,
 Uwe hulp zij ons ten zegen ;
 Doe , aan 't eind der baan ,
 In Uw Rijk ons gaan.

En evenals dit lied , zoo lieten er zich nog onder-

scheidene aanvoeren, of de zoodanige, waarin zich eene teedere innige Mystiek openbaart, gelijk het lied: » Voor zijne oogen zweven — is ware zaligheid, » of weder zulke, waarin de ziel eene hoogere vlugt neemt, gelijk het lied: » Geest des Heeren, morgenster, » en zoo nog meer andere. Maar het goede en degelijke, dat wij gaarne erkennen, moet ons ook weder niet terughouden, om het smake-looze, dat reeds van de vroegere Kötheusche liederen ook in vele Hernnhutsche gezangen ingeslopen was, als zoodanig aan te duiden, en wel doet zich deze wansmaak niet slechts in de zinspelingen met de wonden en zijdesteken, en in onbehoorlijke aanwending van beelden uit het Hooglied, zelfs op eene het zedelijk gevoel kwetsende wijze kennen, maar ook de inmenging van vreemde, voor anderen dan gewijden geheel onverstaanbare woorden en beelden, maakt ze juist daarom ook voor de niet ingewijden geheel onbruikbaar. Intusschen komt ook hier niet alles op ZINZENDORFS rekening, die veeleer de ergste uitsporigheden, zooals zij een tijd lang gedurende zijne afwezigheid in *Engeland* bij de gemeente wilden te voorschijn komen, perken stelde en voornamelijk het beruchte aanhangsel tot het liederboek der gemeente verbood; ofschoon niet te ontkennen is, dat hij en zijn zoon RENATUS den toon het eerst aangestemd hadden. — Bovendien heeft de smaak der gemeente zich zelve trapswijze gelouterd; weinige leden derzelve zouden wel thans meer al het toenmaals gedichte willen voorstaan, en terwijl ZINZENDORFS dogmatiek door SPANGENBERG geregeld werd, zoo kan men zeggen, dat het meer edele zijner liederendichting als het ware eene nieuwe oplage in de XIX^{de} eeuw aan de geestrijke

poezijën van eenen ALBERTINI beleefd heeft. — Wat overigens dat mengsel van vreemde woorden met Duitsche, die geheel bijzondere terminologie (wij mogten bijna zeggen die Hernnhutsche brabbeltaal) betreft, zoo mag niet onopgemerkt blijven, wat SCHRAUTENBACH vooral ten opzichte van 's graven redden herinnert, doch wat ook op de liederen zijne toepassing vindt, » *dat namelijk ieder genootschap, hetwelk zich in zichzelf zamentrekt, zich ook eene eigene taal maakt, en dat dikwijls de nieuwhed van uitdrukking onontbeerlijk is, dewijl die met de belangstelling in de zaak ontstaat. En zoo lieten zich uit 's mans vrije borst zijne woorden met geheel andere uitdrukking hooren (en zoo ook zijne en der gemeente liederen met geheel andere uitdrukking zingen) dan zij nu stotterend door ons gelezen worden.* » Inzonderheid, zegt SCHRAUTENBACH, was ten aanzien van de vreemde woorden zijn auditorium zoo aan hem gewoon, dat zij hetzelfde niet beleedigden." Gelijk men zich nu de redevoeringen van ZINZENDORF door hem gehouden en uitgesproken moet voorstellen, zoo moet men zich ook de liederen door de gemeente gezongen voorstellen. » Wanneer toonen, zegt HERDER, de onmiddellijke taal des harten schijnen te zijn, waar vele en alle zich in *éene* harmonie wenden en bewegen, zoo is met regt het *gezag* de leus eener gemeente, welke eene verzameling van zielen zijn zal, ook heeft gewis *dit* middel van vereeniging veel, zoo niet het meeste tot de zaligheid bijgedragen, welke de gemeente *vrede des hemels* noemde." — En werkelijk is het *gezag* en de zangwijze der Broedergemeente, welke, zoo er van smaak spraak zijn zal, hier *veel meer* in het voor-

deel zijn, dan de bloote met het koude verstand gelezene *liedertekst*. Wie het walgelijk, plomp geschreeuw kent, dat zoo dikwijls onze openbare Godsdienstoefeningen meer verstoort dan bevordert, en daarmede het bedaard, innig en statig gezang eener Broedergemeente vergelijkt, die zal spoedig beslist hebben, aan welke zijde de betere smaak zij. In het gemeen moeten de eenvoudig bevallige, liefelijke vormen, waarmede zich de Broedergemeente omgeven heeft, hare bijeenkomstzalen, hare begraafplaats vooral, gelijk ook de netheid, welke in alles uitblinkt, de orde, die in alle dingen heerscht, de stille hemelvrede, welke over huizen en velden schijnt te zweven, iedereen wonderbaar bevallen, wien het geluk ten deel valt, zulk eene gemeente te bezoeken.

Dit voert ons nog tot de kerkordening en inwendige inrigting der Gemeente, zoover zij voor ons *hier* in aanmerking komen kan, gelijk ook tot haar gewigt in de Kerk in het gemeen en hare betrekking tot het Protestantismus in het bijzonder. — In de organisering van zulk eene gemeente schijnt mij, gelijk ik reeds vroeger aanduidde, de hoofdsterkte van ZINZENDORF te liggen; niet in zijne dogmatiek en ook niet in zijne poëzij. Ik herhaal het, niet ZINZENDORF de Godgeleerde, niet ZINZENDORF de dichter is het, die onze bewondering verdient; want als Godgeleerde wordt hij ver door BENGEL, als dichter niet slechts door de oude, maar ook door nieuwe, eenen FREILINGSHAUSEN, TERSTEEGEN, HILLER en anderen overtroffen; maar ZINZENDORF, die in de geschiedenis naam maakt, is de *gemeentestichter* of veeleer de *gemeenteverzamelaar* en *gemeentebestuurder*. Wie een blik

werpt in de oudere Broedergeschiedenis, in de veelsoortige, zich tegensprekende elementen, welke zich daar doorkruisten, en nu het gebouw beschouwt, dat in zoo korten tijd uit deze elementen van het oud Moravische, van het Luthersche, van het Gereformeerde en van het Piëtistische Christendom zich tot een zoo nederig, in zich afgesloten en toch zoo krachtig daarstaand kerkje zamenvoegde, die moet 's mans geschiktheid en geduld, kracht en kloekheid in gelijke mate bewonderen. Een eenzijdig, met vooroordeelen bezet en bevangen mensch, een verwaand, verward hoofd, een scheurmakend dweeper zou zoo iets nooit tot stand gebracht hebben. Daartoe werd een man van beschaving en smaak, van fijne waarneming, van menschenkennis vereischt; daartoe werd vereischt, ik zou bijna zeggen, eene veroverende natuur, die in alle stilte, in alle duiven-eenvoudigheid, echter met slangen-voorzigtigheid te werk gaat, die in alle zachtmoedigheid zich het aardrijk dienstbaar weet te maken en de zielen te winnen, die met vasten blik elke gave aan hare plaats weet te gebruiken en voor het algemeen doel aan te wenden. Men kan gemakkelijk zeggen, de omstandigheden werkten mede, maar de omstandigheden te voorzien en die ten nutte te maken, is altijd de zaak van den man van geest en kracht. Dit talent, om de zielen te gewinnen en te bestemmen, kan wel is waar ook te eeniger tijd gevaarlijk worden, gelijk het de gansche Kerkgeschiedenis en de geschiedenis der Hierarchie voldoende bewijst, en zoo heeft het ook hier niet aan beschuldigingen ontbroken, alsöf ZINZENDORF een nieuw *pausdom* binnen de Protestantsche Kerk

had wilen invoeren, en zelfs BENGEL heeft deze beschuldiging onbewimpeld uitgesproken. Doch, niemand die in het kerkelijk leven organiserend, anderen bestemmend optreed, zal deze beschuldiging ontgaan kunnen. Zoo werden ook LUTHER en CALVIJN kleine pausen genoemd. Het komt er slechts op aan, of de heerschappij over de gemoederen aangematigd is, of het gevolg van natuurlijke meerderheid. Dat ZINZENDORF zich geene heerschappij over de gewetens aanmatigen *wilde*, moeten wij van hem als een eerlijk man gelooven, wanneer hij ons zegt: ik vervloek alle heerschappij onder broederen. Doch wanneer ooit anderen meer dan hun geweten het hun veroorloofde, zich hem gevangen gaven, zoo was het hunne schuld. Hoe dikwijls had LUTHER gewaarschuwd, dat men zich niet *Luthersch* noemen en niet bij *zijne* woorden zweren zoude en het geschiedde toch. Doch gesteld ook, ZINZENDORF ware buiten zijn weten aan zijne grondstelling hier en daar ontrouw geworden, of er hadden zich *onder* hem en *na* hem hierarchische strekkingen voorgedaan, hetwelk wij niet betwisten willen, zoo zal men deze juist slechts als eene ziekte te beschouwen hebben, welke de gemeente door de gezonde stof, die in haar lag, en door den beteren geest van haren stichter moest overwinnen. — Dat de gemeente van den aanvang af tegen eene zekere weekheid en weeklijkheid te strijden had, zoo zij niet werkelijk in eene onwaardige afhankelijkheid van hunne leidslieden en opzieners geraken wilde, schijnt volstrekt daadzaak. Zoo betreurde het reeds BENGEL zeer (*), dat, zoovele

---

(*) Abriss II. S. 392.

goedwillige zielen zich door hunnen aanvoerder als een klompje was tusschen de vingers draaijen en naar believen in alle vormen zich brengen lieten."— Men heeft ook niet nagelaten, vergelijkingen te maken tusschen de Broedergemeente in de Protestantsche, en het monnikenwezen in de Catholijke Kerk. Ja, men heeft de *Jezuïten* niet zonder eenigen schijn ter vergelijking bijgebragt. En inderdaad, wie slechts op de uiterlijke vormen ziet, op het werktuigelijke der gemeenschappelijke inrigting, op het in elkander grijpen van bevelen en gehoorzamen, op den uitgebreiden, onberekenbaren invloed, dien de geest eener innige verbroedering, vooral eener godsdienstige, zich van ouds heeft weten te verschaffen en op den geografischen omvang, dien hij heeft weten te winnen, die kan zich tot zulke vergelijkingen ligt uitgelokt gevoelen. Doch wie dieper tot de grondbeginselen teruggaat, en op den grond nederziet, die zal ook het grondverschil van het Catholicismus en Protestantismus aan beide zijden ligt weder erkennen en zal zich spoedig overtuigen, hoe beide, het Jezuïtismus en de Broedergemeente, wel verre van naar een doel te streven, veeleer naar tegenovergestelde polen heen werken, hetwelk zich nergens duidelijker getoond heeft, dan op het gebied der zendelingszaak, waar beide handelwijze, die der Jezuïten-zendingen en die der Broedergemeenten, de scherpste tegenstelling maken. ZINZENDORF zelf was de verklaardste vijand der Jezuïten en der Jezuïtisch-Roomsche strekkingen. Hij hield het in dien onrustigen tijd, waarin zijne jeugd viel, met de *Jansenisten* en kon het den edelen kardinaal NOAILLES niet vergeven, toen deze in den grooten strijd tegen de magtige

Orde uit zwakheid toegegeven had. Men ziet al-
zoo, wat er van het gewone geschreeuw is, dat
de weg over *Herrnhut* naar *Rome* leidt. In zoo-
verre volgens het oude spreekwoord *alle* wegen naar
Rome leiden kunnen, zoo mag veelligt de een of
ander ook reeds op *dezen* omweg daarheen geraakt
zijn, maar hoe velen zijn niet reeds op geheel an-
dere en tegenovergestelde wegen insgelijks daarheen
geraakt?

Maar is het dan niet waar, dat de Broederge-
meenten met hare inrigtingen in het gemeen een
kloosterachtig karakter hebben? Ja, het is daad-
zaak, dat reeds voor menige ziel de afzondering in
eene gemeente dat geworden is, wat voor den Ca-
tholijk de afzondering in een klooster is geworden.
Doch, wanneer nu eenmaal zulk eene ziel door
den drang der omstandigheden zich bewogen voelt,
uit den storm zich terug te trekken in de veilige
haven en daar het overige harer dagen aan vrome
betrachtingen te wijden, ligt dan daarin reeds iets
onprotestantsch, met de vrijheid strijdigs? Van le-
venslange geloften, die geen terugtreden in de
wereld meer gedoogen, is *mij* ten minste niets be-
kend geworden, maar wel heeft men het reeds
betreurd, dat het in de Protestantsche Kerk aan
zulke geestelijke gestichten ontbreekt, waarin een
naar stille afzondering, naar stille gemeenschap des
harten met gelijkgezinden verlangend gemoed, zijne
bevrediging vinden konde, en wanneer men het
voornamelijk betreurd heeft, dat wij in onze Kerk
geene dergelijke inrigtingen hebben als die der
barmhartige zustersen, zoo moge men vragen, of
niet zulke inrigtingen eene geschikte voorschool

VIII. S

zijn zouden tot een beroep, dat zooveel zelfverloochening bij inkeering van het gemoed vereischt.

In tegenspraak met de *catholiserende* rigting, welke men aan de Broedergemeente hier en daar toegeschreven heeft, en toch menigmaal met haar te gelijk uitgesproken heeft, is het verwijt van *scheurmakerij*. Of en in hoeverre men de Broedergemeente als eene sekte beschouwen moge? daarover is veel gestreden geworden. ZINZENDORF heeft duidelijk getoond, dat hij *geene* sekte stichten wilde. Hij ging van SPENERS gedachten uit, die door *kleine* kerkjes, welke zich hier en daar verzamelden, op de *grootte* Kerk wilde terugwerken. Hierin week hij nu wel is waar van SPENERS denkbeeld af, dat, terwijl SPENER *onderscheidene* zulke kerkjes vaststelde, die al naar omstandigheden zich moesten vormen en weder ontbinden, hij zijne » *zielenverzameling*, » zooals hij die noemde, op één punt zamentrok, en zoo uit de *vele* kerkjes een hoofdkerkje zocht daar te stellen, hetwelk hij midden in de *grootte* Kerk plaatste. Wie intusschen den geschiedkundigen gang van SPENERS Piëtismus met ons vervolgd en gezien heeft, hoe het *ware*, *oorspronkelijke* Piëtismus van SPENER meer en meer verbasterd was en hoe de eigenlijke sektenmakerij en het Separatismus meer en meer onder den schijn van Piëtismus begonnen de overhand te nemen en aan de oplossing van het kerkelijk leven in louter kleine gemeenschappen te arbeiden, terwijl het ongeloof het verval der Kerk in het groot te weeg bragt, die zal met het verwijt eener scheurmakende rigting zeer spaarzaam zijn, hij zal veelmeer het grootsche van ZINZENDORFS plan erkennen en leeren waarderen. Zelfs BENGEL, die later op het gevaar van scheur-

makerij en buitensluiting opmerkzaam maakte, en die het niet regt goedkeuren wilde, dat uit den eenen verlaatbak, gelijk hij het noemde, de gansche Kerk weder moest bevochtigd worden, *prees* het in den graaf, dat hij de »verstrooide haartjes, welke de Separatisten, uit elkander gekamd hadden, weder *in een trens* begon zamen te vlechten (*); slechts meende hij, dat het daarmede nog te vroeg-tijdig was. Steen en kalk moesten eerst gereed gemaakt worden, dan eerst kon men bouwen.”

Het duidelijkste bewijs, dat ZINZENDORF, die alle sektenmakerij haatte, geene voor altijd in zich afgesloten partij vormen wilde is de volgende verklaring van hem, welke ook SPANGENBERG in zijn leven bewaard heeft (†): »hij hoopte, dat wanneer hier of daar het Evangelie in eene grootere klaarheid uitbreken zoude, dan het de Broederen tot hiertoe onder zich gehad hadden, deze niet in gebreken blijven zouden, *zich terstond mede aan te sluiten*, ja hij geloofde, dat zij *daartoe verbonden* waren.” — Ja, hij kenteekende de gemeente slechts als eene *overgangsinrigting*. »Wil God een werk voor der menschen oogen stellen (zegt hij) (§), zoo laat hij een' alles in handen komen en dat gaat niet eer te grond, *voor het uitgediend heeft*. Zoo zie ik ook *alle Hernnhutsche inrigtingen aan*. Des Heeren wil geschiede.”

Dat hij alzoo de zoogenoemde Broedergemeente slechts als iets tijdelijks en voorbereidends, als een overgangsmaatregel beschouwde en de terugwerking

---

(*) Zie het *Leben Bengels von Burk* S. 383.

(†) SPANGENBERG, S. 2468. verg. MÜLLER t. a. p. S. 97.

(§) REICHEL S. 76.

op de algemeene Protestantsche Kerk steeds openhield, blijkt uit de groote zorgvuldigheid, waarmede hij daarover waakte, dat de verschillende Protestantsche belijdenissen (de tropen zooals hij ze noemde), d. i. de Luthersche, de Gereformeerde en de oude Boheemsch-Moravische wijze binnen de Gemeente hare eigendommelijkheid bewaren en zich niet in één samenmengsel oplossen zouden, opdat zij juist ieder weder op *zijne* Kerk met grootere vrijheid terugwerken konden. Nogtans is het (schoon ook tegen den oorspronkelijken wil des stichters) geschied, dat zich de oorspronkelijke stempel van die zoogenoemde tropen meer en meer uitwischte, hoe meer de nieuw bijgekomen Zinzendorfsche, Hernnhutsche stempel zich voordeed, een verschijnsel, waarop BENGEL weder met de hem eigene scherpzinnigheid opmerkzaam maakte; en zoo mogen wij voorzeker zeggen, dat het tot de taak der Broedergemeente behoorde, volgens den zin van haren stichter zelven, die persoonlijke, plaatselijke en door den toenmaligen tijd noodzakelijke kleur meer en meer te laten verdwijnen, zich steeds meer met de groote Kerk in verband te stellen en dáár vrij de hand te bieden, waar zich een waarlijk Christelijk leven in haar openbaart. En deze taak is ook gedeeltelijk ten minste erkend geworden. Of de eigenlijke *gemeenten* zelve, met hare vast afgesloten vormen, hare eigendommelijke inrigtingen en gebruiken (welke wij hier niet nader overwegen kunnen), deze taak standvastig in het oog gehouden heeft, waag ik niet te beslissen, daar ik met den inwendigen gang derzelve niet bekend genoeg ben (*). Maar zeker

---

(*) Omtrent de inwendige inrigtingen der Gemeente vergelijke

is het, dat die vrijere *gemeenschappen*, zooals zij zich op verschillende plaatsen en zoo ook bij ons gevormd hebben, er veel toe bijgedragen hebben, om dien practisch Christelijken zin te bewaren, welke op zekeren tijd in de groote wereld bijna verdwenen was, doch die later weder des te krachtiger ontwaakte, en zich door eene levendiger deelneming, door eene veelzijdige beweging en werkzaamheid op het verschillendst Christelijk gebied openbaarde. Ik herinner slechts het zendelingswe-

---

men behalve de aangehaalde schriften: SCHAAF, die evangelische Brüdergemeinde Leipz. 1825. Wij vermelden slechts enkele punten. Over het *lot* is veel gebeuzeld geworden. SCHRAUTENBACH, die de gemeente en hare gebruiken naauwkeurig kende, verzekert ons, dat het een oude stelregel der broederen geweest is, « *Gevoel ga boven het lot,* » en eerst waar dit en de « *overlegging der rede* » niet voldoende geweest was, was het *lot* tusschen beide getreden. — Als nieuwe bestanddeelen, die zich bij de oude Broederinrigtingen voegden, hebben wij de *liefdemaaltijden* en het *voetwasschen* te beschouwen. Omtrent de invoering der eerste berigt ons SPANGENBERG zeer eenvoudig het volgende: Er bevonden zich in Augustus 1727, toen de gemeente van het te *Berthelsdorf* gehouden Avondmaal des Heeren teruggekomen was, zeven verschillende kleine gezelschappen bijeen. Opdat deze nu ongestoord bij elkander blijven konden, bezorgde hun de graaf iets uit zijne keuken voor den middagmaaltijd; dat gebruikten zij met elkander in liefde, en sedert dien tijd is het in de gemeente meermalen gebeurd, dat men Agapes of liefdemaaltijden hield, zonder die in het minst met het Avondmaal te vermengen. — Meer nabij het sakramentisch karakter komt in het Hernnhutsch stelsel de *voetwassching*. ZINZENDORF voerde ze daarom in, om de Separatisten, die van het Avondmaal afstand deden, een voorwendsel te benemen; want niet geheel zonder grond vraagden deze, waarom men dan, wanneer men hen zoo stipt aan de *instelling van het Avondmaal* hield, de voetwassching niet eveneens vierde, daar zij toch door den Heer met even zoo duidelijke woorden bevoelen was (Joh. XIII: 14, 15.) ZINZENDORF voerde alzoo het gebruik in in het jaar 1729 en verbond daarmede het denkbbeeld eener het Avondmaal voorafgaande ontzondiging der gemeente.

zen en de Bijbelverspreiding, welke in nieuwere tijden wel niet uitsluitend van de Broedergemeente uitgingen, maar toch in haar en hare vroegere ondernemingen een opwekkend voorbeeld en een zekeren steun vonden.

Dit voert mij nu juist nog ten slotte tot het onthaal, hetwelk de Broedergemeente in *Zwitserland* en voornamelijk bij ons te *Bazel* gevonden heeft. Dat ZINZENDORF *Bazel* verscheiden malen bezocht heeft hebben wij reeds de laatste maal herinnerd. In den zachtaardigen, helderdenkenden, vrijzinnigen SAMUEL WERENFELS vond hij groot behagen. In een gedicht op zijnen dood noemt hij hem »een' grijsaard vol eere; dien zijn hart 30 jaren gekend had (*), en vermaant de hoogeschool van *Bazel*, welke hij een school der verstandigen noemt, op dezen grond voort te bouwen. Doch een bijzonder aanknoopingspunt in *Zwitserland* had ZINZENDORF in *Montmirail*, hetwelk zijnen vriend WATTEVILLE toebehoorde. Bij zijn bezoek aldaar in het jaar 1757 bevonden er zich vrienden uit *Genève*, *Bern*, *Montbeillard*, *Bazel*, *Aarau*, *Winterthur*, *Zurich*, *Graauwbunderland* (†). Ook met de ons reeds bekende mannen, SAMUEL LUCIUS van *Bern* en D'ANNONE stond ZINZENDORF in naauw verkeer. De eerste inrigtingen tot eene gemeente te *Bazel* maakte een Hernnhutsch afgevaardigde, met name PIEFER, in het jaar 1739. De geestelijkheid zag niet onverschillig deze bewegingen aan; candidaten, die van de Hernnhutsche leer verdacht schenen, werden vermaand, vreemde leeraren afgewezen, en burgers, welke zulke personen huisvestten, tot strenge

---

(*) SPANGENBERG S. 151. 1323. (†) Ibid. S. 2419.

verantwoording geroepen. Intusschen wendde zich de Hernnhutsche bisschop POLYCARPUS MULLER in September en December des jaars 1742 uit *Marienborn* tot de regering van deze plaats, om voor de vrienden der gemeente derzelver bescherming uit te werken, doch de regering vond op een schrijven van de geestelijkheid goed, den brief onbeantwoord te laten. In het jaar 1752 vinden wij reeds, dat een geestelijke, die met de gemeente in verband stond, een revers onderschrijven moest, zich verder van haar te zullen afhouden. Reeds vroeger was een ander naar *Hernnhag* vertrokken en van de lijst der candidaten alhier geschrapt geworden. In het jaar 1759 bezwaarde zich onder anderen ook de geestelijkheid daarover, dat onderscheiden ouders hunne kinderen buiten 's lands zonden, naar *Neuwied* bij *Coblentz*, » waar ter opvoeding der jeugd bijzondere naar den Hernnhutschen zin riekende inrigtingen zijn moesten, hetwelk voor toekomstige burgers niet zeer voordeelig zijn kon." Zij vaardigde daartegen in het jaar 1767 eene memoriaal uit (*). Ook in het landschap (in *Riechen*, *Benken*, *Muttenz*, *Wallenburg*, *Arisdorf*) vormden zich van tijd tot tijd Hernnhutsche conventikelen; onderscheiden personen uit deze streken zetteden zich ook in buitenlandsche gemeenten neder. Toen in het jaar 1760 (verhaalt ons een vriend) de tijding van ZINZENDORFS dood te *Riechen* kwam, waren de lieden aan het snijden op het veld. Er ontstond eene algemeene weeklagt. Men kwam bij elkander en dankte voor de groote weldaden, welke de Heer door den Ordinarius aan de gemeente had laten

---

(*) Zie het protokol van den raad van 1743. M. S.

ten deel vallen. Ook in de stad veranderde de gezindheid merkelyk ten voordeele der Broedergemeente. De aanvankelyke spanning tusschen de geestelykheid en haar scheen inzonderheid op te houden, toen de Separatistische geschillen, die wij vroeger reeds beschouwd hebben, bedaard waren en de elementen van het Separatistisch, Piëtistisch en Hernnhuttisch Christendom zich duidelyker afgezonderd hadden. Bezonnen mannen in Kerk en Staat overtuigden zich meer en meer, dat de aanhangers der Broedergemeente, wel verre van de lieden van het kerkelyk verband af te trekken, veeleer door hun voorbeeld op het godsdienstig leven weldadig werkten, en zoo werd de betrekking der gemeente tot de landskerk steeds vriendelyker, en het aanwinnende en veroverende, dat wij in den stichter bewonderd hebben, deed zich ook hier weder kennen, daar zich de kring der aanhangers steeds verder uitbreidde en op de kerkelyke stemming en de heerschende theologische rigting in het gemeen een' niet onmerkbaaren invloed kreeg. Veel vereffende zich, en zoo kon dan nog voor weinig jaren (1840) de gemeenschap het jubelfeest van haar honderdjarig bestaan onder ons vieren en de opvolgers der mannen, die haar eens uit onze muren hadden willen verdrijven, werden tot getuigen der feestvreugde uitgenoodigd. En juist deze vriendelyke betrekking heeft ook mij den moed gegeven, openhartig en vrijmoedig mij over *datgene* uit te laten, wat ik als het menschelyke en onvolkomene in den stichter zoowel als in de gemeente meende te moeten doen uitkomen, terwijl ik even zoo bestemd op *datgene* gewezen heb, waarin ook ik een hooger bestuur meende te er-

kennen. En zoo sluit ik dan de tegenwoordige bijeenkomst met de woorden, waarmede een man, die zelf uit de Broedergemeente voortgekomen is en aan wien de nieuwere Protestantsche Godgeleerdheid hare vorming te danken heeft, zijne Kerkgeschiedenis besloten heeft, met de woorden van SCHLEIERMACHER (*): » Het is zeer goed, dat nevens de groote ook zulke kleine Godsdienstgenootschappen bestaan, als de zoogenoemde Piëtisten en Hernnhutters, die zich in de leer ook in het geheel niet van de Protestantsche Kerk scheiden, maar in de kerkelijke tucht en in de eigendommelijke leertypus, die aan geen letter gebonden is, zich onderscheiden. Dit moet men ook als eene zeer voordeelige en gezonde beweging beschouwen, daar iedere groote Kerk altijd in gevaar is, in de heerschappij der letter te ontaarden en in uitwendigheden te verzinken; waar het dan noodig is, dat in zulke kleine gemeenschappen zich immer het eigenlijk Christelijk beginsel zuiver beware. Het nuttige en wezentlijke der geschiedenis is daarom, die aangelegenheden, welke door de geschiedenis voortloopen, tot heden te kennen en in het verledene een levendigen spiegel te hebben voor het tegenwoordige, waarin men de toekomst aanschouwen kan, om des te beter op *haar* te werken."

(*) Kirchengesch. herausg. von BONNELL S. 622.

TWINTIGSTE VOORLEZING.

DE GEBROEDERS WESLEY EN HET METHODISMUS. GEORGE WHITEFIELD.

DE METHODISTISCHE PREDIKWIJZE. ANEKDOTEN. SCHEIDING VAN

WESLEY EN WHITEFIELD WEGENS DE VOORVERORDENING. FLET-

CHER. BETREKKING TOT DE BROEDERGEMEENTE. VERGELIJKIN-

GEN. JOHN WESLEY'S KARAKTER. ZIJN DOOD EN BEGRAFENIS.

Om een geschiedkundig verschijnsel regt te kunnen begrijpen en volkomen beoordeelen, is het noodzakelijk, het met dergelijke verschijnselen te vergelijken, het gelijksoortige, dat het met deze gemeen heeft, in het licht te stellen en dan ook weder het onderscheid van beide te leeren kennen. Deze vergelijkende methode heeft op het gebied der natuurwetenschappen, zoowel als op dat der geschiedenis hare onmiskenbare voorkeur boven eene bloot op zich zelve staande, geïsoleerde voorstelling, en zoo hoop ik dan ook, dat datgene, wat wij in de beide voorgaande bijeenkomsten omtrent ZINZENDORF en de Broedergemeente opgemerkt hebben, nog iets aan licht en volledigheid winnen zal, wanneer wij een dergelijk verschijnsel bijbrengen, hetwelk geheel chronologisch met de Moravische Broedergeschiedenis evenwijdig loopt, alleen dat, ter-

wijl deze haren oorspronkelijken bodem in *Duitschland* had, de wortel van gene in *Engeland* te zoeken is. Het is de geschiedenis van het *Methodismus*.—

JOHAN en KAREL WESLEY, de jongere zonen (*) van den prediker SAMUEL WESLEY van *Epworth* in het graafschap *Lincoln*, zijn die mannen, van welke voor *Engeland* eene nieuwe krachtige opwekking van Godsdienstig leven en met hetzelfde de stichting van het zoogenoemde *Methodismus* uitging. Zulk eene opwekking was ten eenenmale noodzakelijk, wanneer niet het Engelsch Kerkendom of in doode vormen verstijven, of door het overhandnemend ongehoof verslonden zoude worden; want wij weten ja uit het vroegere, hoe juist omstreeks den aanvang der XVIII^{de} eeuw de Deistische letterkunde in *Engeland* haar toppunt bereikt had, en ook datgene wat door de geleerde Theologanten tegen dezelve overgesteld werd, had niet altijd de regte kracht, de regte bondigheid en den behoorlijken nadruk van binnen naar buiten. Er bestonden toch, evenals in *Duitschland*, zoo ook in *Engeland* zulke geheel eerwaardige, vrome Godgeleerden, die juist daardoor het best het Deïsmus onschadelijk meenden te maken, wanneer zij op de een of andere wijze een vergelijk met hetzelfde zochten te treffen, hetzelfde de hoofd grondstellingen toegaven, en slechts andere gevolgen daaruit trokken, met hetzelfde zich op den zelfden bodem plaatsten, om het van dezen bodem des te gelukkiger te bestrijden. Zoo werden dan velen der beroemde Godgeleerden van dien tijd, zooals een SAMUEL CLARKE en anderen, nu van

---

(*) De oudere broeder SAMUEL, keurde in onderscheidene opzigten den gang der jongeren af.

Arianismus, dan van dergelijke ketterijen, dan weder ten minste van Indifferentismus, of (zooals het in *Engeland* heette) van Latitudinarismus beschuldigd. Tot deze Latitudinariërs behoorden ook modelpredikers der Engelsche Kerk als TILLOTSON, die de voorganger van ONZEN SACK, JERUZALEM, SPALDING, ZOLLIKOEFER in *Duitschland* werd. De predikatie, die van daar uitging, kwam meer de zedekundige verhandeling nabij, zooals zij de beschaafden aantrekken, onderrigten, veelligt ook inwendig verbeteren en veredelen mag, terwijl zij, vooral waar de predikatiën in *Engeland* gelezen werden, de groote menigte koud lieten. Deze kon inderdaad met eene kudde vergeleken worden, welke geen herder heeft. — In de Dissenters gemeenten, bij de Presbyterianen, de Kwakers enz. vertoonde zich voorzeker meer leven, meer gestrengheid, meer populariteit, ofschoon ook hier veel afgestorven was, en daarenboven diende de voortdurende tweespalt tusschen de Hooge Kerk en de Dissenters, om het ongeloof aan iets positiefs en zekers te vermeerderen, en de menigte der sekten gaf den spotters aanleiding genoeg. — Hoe? wanneer nu van de Engelsche, bisschoppelijke Kerk zelve eene nieuwe opwekking van leven uitging, welke zich van het doode Formalismus afscheidde, zonder scheurmakend te willen worden en zonder tevens de Dissenters van zich uit te sluiten, schoon ook hier het denkbeeld voet kreeg, een *kerkje in de Kerk*, te bouwen, of eene *zielenverzameling* van echte geloovigen uit alle klassen en sekten daar te stellen? — En dit geschiedde juist door de WESLEY's.

JOHAN WESLEY (*) geboren den 14^{den} Junij 1703, reeds als kind van zes jaren met moeite uit het vuur gered, bij een' brand, die in den nacht in het predikantshuis uitgebroken was, vertoonde vroeg een ernstigen, vromen geest. Reeds op zijn achtste jaar werd hij tot het heilig Avondmaal toegelaten. Als 17jarig jongeling betrok hij de universiteit *Oxford*, waar hij in het Christus-collegie opgenomen werd, en den grond tot zijne theologische geleerdheid leide. Reeds hier werd hij door de schriften van eenen THOMAS à KEMPIS en andere stichtelijke schrijvers naar het practisch Christendom heengeleid, en werd voor een' bijzonder vroom student gehouden. In hetzelfde collegie kwam ook zijn jonger broeder KAREL WESLEY, die eerst een wild, wereldschgezind leven leide en geene neiging toonde, » om zijns broeders wille een heilige te worden ;” maar spoedig vertoonde zich ook in hem een andere zin, en gelijk ZINZENDORF te *Halle* eene vrome orde stichtte, zoo vereenigden zich nu ook in het jaar 1729 te *Oxford*, vier jonge mannen (de gebroeders WESLEY en behalve hen nog twee vrienden MORGAN en KIRKMAN) om zich op eenige avonden der week in de heilige Schrift te stichten. In het

---

(*) Vergel. BURKHARD, J. G. vollständige Geschichte der Methodisten in England. — SOUTHEY, ROB., JOHN WESLEY's Leben, die Entstehung und Verbreitung des Methodismus; herausgegeben von Dr. FRIEDRICH ADOLF KRUMMACHER, Neurenberg 1828. II. — WATSON RICHARD WESLEY's Leben (übersetzt von ECKENSTEIN) Frankfurt 1839. BAUM, der Methodismus. Zur. 1838. THOMAS JACKSON (voorzitter der Wesley'sche predikerconferentie), Geschichte von dem Anfange Fortgange und gegenwärtigen Zustande des Methodismus in den verschiednen Theilen der Erde, uitgegeven door THEODORUS KUNTZE, Berlijn 1840.

volgende jaar wenschten twee of drie van JOHAN WESLEY's akademische kweekelingen en nog eenige anderen toegang te krijgen, en in het jaar 1732 kwamen er nog onderscheidenen bij. Deze jonge mannen stelden zich nog bovendien ten doel, zich arme verlatene kinderen aan te trekken, kranken en gevangenen te bezoeken, en gelijk zij zich in hunnen wandel op de grootste gestrengheid bevljigden, zoo zochten zij ook anderen uit de bedwelming van een zinnelijk, dikwijls woest leven tot ernstige gedachte aan zich zelven en hunne hemelsche bestemming terug te brengen. Het ligt in den aard van zoodanige pogingen, dat zij ligt, tegenover het wispelturig wezen der wereld, in een tegenovergesteld uiterste vervallen, en door de angstvalligheid, welke zij ten aanzien van eigen zielenheil, en het heil van anderen verraden, den spot van ijdele waanwijzen op zich laden. Zooging het dezen jongen mannen. Dewijl zij bij hunne bekeeringen als het ware eene zekere *methode* aanwendden, zoo noemde men hen Methodikers of Methodisten, welken spotnaam men vroeger aan eene geneeskundige school in *Engeland* gegeven had. Een der vier stichters, MORGAN, stierf vroeg, en gelijk men beweerde, door overdrijving van het vasten en de daarmede verbonden overspanning van geest. Doch voor de broeders WESLEY opende zich spoedig eene gelegenheid, ook in verdere kringen voor de uitbreiding hunner grondstellingen werkzaam te zijn. De bestuurders der nieuwe kolonie *Georgia* (in *Noord-Amerika*) wenschten de daar aanwezige Christengemeenten met bekwame geestelijken te voorzien. JOHAN en KAREL WESLEY waren terstond bereid, zich in deze werkring te

begeven. Zij scheepten zich in October 1735 in, en kwamen op het schip met leden der Broedergemeente in gezelschap, die door hunne vroomheid en door het rustig gedrag dat zij ook gedurende een' storm betoonden, hen met achting en bewondering vervulden; alzoo, dat de WESLEY's de getuigenis afleiden, dat het Christendom hun nog nooit in een zoo lieflijk licht verschenen was, als bij deze Moravische Broederen.

Bij hunne aankomst in *Georgië* scheidden zich de beide broeders; JOHAN zette zich te *Savannah* neder, KAREL trad bij den gouverneur te *Friderica* in dienst als geheimschrijver en reisde later naar *Engeland* terug. Doch JOHAN WESLEY was onvermoeid in het prediken, schoolhouden, huisbezoeken in zijne nieuwe gemeente. Wel mag hij te veel goeds gedaan hebben. Of wie zal niet verbazen, wanneer hij uit het eigen bericht van WESLEY over zijnen Zondagsarbeid het volgende verneemt (*): » Het eerste Engelsche gebed duurde van 5 tot half 7 ure; het Italiaansche, dat ik met de Waldenzen hield, begon te 9 ure. De tweede Godsdienstoefening voor de Engelschen met predikatie en heilig Avondmaal, duurde van half 11 tot half 1 ure. Te 2 ure catechiseerde ik de kinderen; tegen 3 ure hield ik Engelsche namiddagskerk, na eindiging van welke ik mij gelukkig gevoelde, zoo veel lieden, als mijne grootste kamer slechts bevatten konde, bij mij tot het lezen der heilige Schrift, tot gebed en tot lofzangen vereenigd te zien. Tegen 6 ure had de Godsdienstoefening der Moravische broederen plaats, aan welke ik niet als leeraar,

---

(*) Bij JACKSON, S. 30.

maar als leerling deel nam." — Ook de strenge zedelijke tucht, welke WESLEY zocht te handhaven, verwikkelde hem in menige onaangenaamheid (†). Hij verliet zijne kolonie na verloop van bijna twee jaren in December 1737 en keerde nu insgelijks naar *Engeland* terug. Gedurende zijn verblijf in *Georgië* was hij met de Broedergemeente, en voornamelijk met SPANGENBERG nader bekend, en door den omgang met deze vrome menschen nog grondiger tot zich zelven teruggebragt geworden. » Ik ging naar *Amerika*, zegt hij, om de Indianen te bekeeren, doch ach! wie zal mij zelven bekeeren? wie bevrijdt mij van dit arm ongeloovig hart? Ik heb eene heerlijke zomergodsdienst, ik weet van het geloof te spreken en geloof ook zoolang er geen gevaar nabij is, maar ziet mij de dood in het gezicht, zoo wordt mijne geloovige rust gestoord, » en zoo kwam hij dan door den omgang met de Hernnhutters steeds meer tot de erkenenis, dat, schoon hij het opregt meende met zijne strenge vroomheid, hij toch nog ver achter het beeld van een' waren Christen teruggebleven was. — Een lid der Broedergemeente was het dan ook, met wien hij in *Engeland* kennis maakte, PETRUS BÖHLER. Deze wist zijn vertrouwen te winnen en had grooten invloed op zijn geloof en op dat des broeders. Terwijl de beide WESLEY's, en bijzonder de jongere broeder KAREL, tot hiertoe meer aan uiterlijke vroomheid, aan gestrengheid van zeden en menigvuldige godvruchtige oefeningen waarde gehecht hadden, zoo scheen hun nu door den omgang met

---

(*) Inzonderheid behoort daartoe zijne betrekking tot SOPHIA GAUSTON, waarover SOUTHEY (KRUMMACHER) S. 443 ff.

den Hernnhutter steeds meer het licht op te gaan over de genade in CHRISTUS en de inwendige blijdschap van een op deze genade bouwend geloof. Hunne gezindheid werd van tijd tot tijd weeker en zachtaardiger, en deed zich ook in hunne redenen kennen. Vrede en blijdschap in den Heiligen Geest werd nu de inhoud van dezelve, terwijl vroeger meer de wet geheerscht had. JOHAN WESLEY zelf bezocht de Broedergemeenten te *Marienborn* en te *Hernnhut* en nam van beide plaatsen een vriendelijken indruk mede naar *Engeland* terug, zonder dat hij den graaf zelven beduidend nader gekomen was. Des te in het oog vallender moet het ons zijn, dat de weldadige invloed der Duitsche gemoedelijkheid, zoo als zij in het karakter der Broedergemeente lag, bij de Methodisten van lieverlede weder verdween en het Engelsche nationale karakter in een door de streng godsdienstige rigting gestegen ruwheid te voorschijn trad.

Met de broeders WESLEY werkte gemeenschappelijk GEORGE WHITEFIELD, de zoon van een herbergier te *Glochester*, die door veel lotgevallen reeds in zijne vroegere jaren onder veel strijd tot een prediker van het Evangelie gevormd was geworden, en die gewoonlijk mede als een der stichters van het genootschap der Methodisten beschouwd wordt. WHITEFIELD was tegen het einde van het jaar 1739 insgelijks uit *Georgië* teruggekomen en had ook in *Engeland* het prediken op het open veld ingevoerd, hetwelk nu terstond ook door WESLEY nagevolgd werd. De eerste proef werd bij *Bristol* genomen, dergelijke volgden in andere streken. Deels de weigering der bisschoppelijke geestelijken, om den streng ernstigen mannen hunne kansels te leenen,

VIII. T

deels ook werkelijk de beperkte ruimte, welke de kerken aanboden, scheen het opzienbarende van dezen stap te regtvaardigen. De toeloop tot deze voordragten in het open veld was buitengemeen. Heuvels, dalen en vlakten waren met toehoorders bezet. Uit boomen en heggen kwamen menschengezigten te voorschijn, begeerig om het woord der prediking op te vangen. Eene plegtige stilte, in het aangezicht der verheven natuur, beheerschte die vergaderingen, welke dikwijls tot laat in den avond voortduurden. Nog onder den sterrenhemel werd er gepredikt, gebeden, gezongen. Muren en stellagien konden instorten met de daarop geladen menigte van menschen, zonder dat de geringste storing der aandacht ware teweeg gebracht geworden. De natuur zelve scheen mede binnen den kring van het heilige gebannen, en niet zelden werden hare verschijnselen door den in geestverrukking opgetogenen redenaar als zinnebeelden van het geestelijke aangeduid. Zoo moest een opkomend onweder, de ondergaande zon, het gezang der vogelen, wind en wolken den tekst helpen verklaren, en somwijlen deed zich zulk een natuurbeeld als geroepen voor. Het buitengewone der zaak gaf daaraan nog meer bekoorlijkheid in de oogen van diegenen, welke reeds vooraf gunstig gestemd waren en werd een lokmiddel, om nieuwe vereerders te winnen. Maar ook de tegenstanders namen daaruit aanleiding, zich binnen den kring te begeven, onder het voorwendsel, dat openbare rust en veiligheid bij die zamenkomsten der menigte in gevaar gebracht werden. Daar tegen beriepen zich de Methodisten op het voorbeeld des Goddelijken Meesters en Zijner Discipelen, op

den drang der omstandigheden, op de zegenrijke gevolgen hunner prediking, op de wonderen der bekeering, de verslagen harten en gemoederen — al hetwelk de landskerk niet konde aanwijzen. Daarbij moesten zij zich hunne veldkansels dikwijls duur genoeg koopen; want kwam hun ook van de eene zijde de geestdrift des volks met den aandrang eener dorstige kudde tegen, welke van de uitgedroogde bronnen naar levend water snakte, zoo bleef ook het vijandelijk geweld niet werkeloos, en tegen den ijver des predikers stelde zich de haat en spot van een oproerig gemeen over. Dikwijls gebeurde het, dat terwijl er van den hemel regen, hagel en sneeuw op hunne ontbloote hoofden viel, ook het slijk der aarde zich tegen hen opwierp, dat zij door jongen en ouden met modder, met steenen en vuile eijeren geworpen, met schimpredenen en hoonend gelach overladen werden. Maar door dit alles lieten zij zich niet van hun stuk brengen. WESLEY, die onder anderen ook in zijne geboorteplaats *Epworth* op het kerkhof, op het graf van zijnen vader, onderscheidene nachten door predikte en overigens het geheele koninkrijk naar alle rigtingen doortrok, moest menige der ergste mishandelingen uitstaan. Verscheiden malen werd hij door woedende volksmenigten aangevallen en onder woest geschreeuw en getier naar den vrederegter gesleept. Maar geen geringe zegepraal was het dan, wanneer het bij het onderzoek bleek, dat alleen blinde ijver zich aan den man vergrepen had. Zoo werd eens een geheele wagen vol Methodisten voor den regter gevoerd, zonder dat hun door de klagers iets anders verweten kon worden, dan dat zij beter zijn wilden dan anderen, en van 's mor-

gens tot 's avonds baden. Eindelijk klaagde een, dat zij zijne vrouw bekeerd hadden, vroeger had zij eene tong gehad, als weinigen, en nu was zij zoo stil, als een lam. » Breng hen terug, sprak de regter, en laat hen alle booze tongen der stad bekeeren (*).» Anderen schaamden zich niet, den Methodisten te verwijten, dat zij alle lieden verbijsterd maakten, men mogt niet meer vloeken en zich dronken drinken, zonder dat iedere dwaas er zich mede bemoeide, en dat was toch wel een inbreuk op de edele vrijheid.

Werden de vergaderingen in plaats van op het veld in huizen gehouden, zoo werden ook deze door het gemeen omringd en alles beproefd, om de vergadering uit een te drijven. Eens sleepte zulk een troep in zijne zinnelooze woede een brandspuit bij, verbrijzelde de vensters van het huis en zette de kamer, waarin de vergadering gehouden werd, onder water. Toen de verzamelden op den bovensten zolder gevlugt waren, vervolgde hen de woede ook daar, de dakpannen werden weggenomen en met geweld in het huis ingebroken. Toen de politiebeamten WESLEY voorstelden, dat men het gemeen niet eer zou kunnen stillen, dan voor dat hij de belofte afleide, niet meer te prediken, zoo weigerde hij zulk eene belofte af te leggen. Onbuigzame wil was hem van ouds eigen, en is het karakteristieke van het Methodismus gebleven. In weêrwil van alle vervolgingen nam intusschen het Methodismus meer en meer de overhand. Had men zich eenmaal gewend, het vrije veld als een tempel en iedere heuvel als den besten kansel te

---

(*) SOUTHEY II. S. 20, 24.

beschouwen, zoo kon men er zich ook aan gewennen, wanneer leeken als predikers optraden, en juist deze leekenpredikers waren het, die de zaak van het Methodismus ongemeen bevorderden. Zoo was het met den steenhouwer JOHAN NELSON uit *Bristol*, die predikende in steden en dorpen rondtrok, tot hem eindelijk de overheid greep en met geweld onder de soldaten stak. Ook in zijne banden hield intusschen NELSON niet op te prediken, en toen men hem met geweld de uniform opdrong, verklaarde hij vrijmoedig, dat hij den krijg verfoeide, en dat hem niemand zoude dwingen kunnen in eene andere dienst te treden, dan in die van den Vrededorst, aan wien hij zich gewijd had. Ook in de wapenrusting bleef hij prediker; hij berispte in zijne kameraden het vloeken en andere ruwheden, deelde traktaten onder hen uit, stelde bedestonden in. Dat alles haalde hem nieuw lijden en vervolgingen van den kant des vaandrighs zijner compagnie op den hals. Eindelijk bezweek hij onder de mishandelingen en stierf nog eer hem zijn ontslag konde uitgewerkt worden. — In het jaar 1765 beliep het getal der ongeordende Methodistenvredikers bereids 94, en bij WESLEY's dood telde men er over de 300. Waar zij kwamen wekten zij door hunne krachtige boetpredikatiën den haat der menigte tegen zich op, echter werd hun lijden weder verzoet door de vrucht, welke zij met hunne prediking uitwerkten. Het waren inzonderheid de ruwe, verwaarloosde klassen van menschen, tot welke deze reizende predikers zich wendden; het graauw van *Londen*, bijzonder in de streek van *Moorefield*, de Papisten in *Ierland*, de berglieden in *Cornwallis*, de steenkolengravers in *Kingswood*, scheeps-

timmerlieden en matroozen, misdadigers in de gevangenissen en op den weg naar het schavot, kranken in de hospitalen, bedelaars aan heggen en wegen, dat waren hunne geliefdste gemeentekinderen, die maakten den grond uit, waarop zij hun zaad met onvermoeide handen uitstrooïden, terwijl zoo menig bisschop der hooge Kerk in weelde het inkomen zijner bediening verteerde, en in 40 jaren naauwelijks eenmaal eene predikatie hield (*). Intusschen bleef het niet bij een planloos rondreizen van opgewekte predikers; maar van tijd tot tijd kwam ook in *dit* leven gestalte en orde. Het genootschap deelde zich in klassen, die klassen hadden weder hunne opzieners, predikers, medehelpers, schoolleeraren, krankenbezoekers. Door jaarlijksche bijeenkomsten, waarvan de eerste in het jaar 1744 te *Londen* gehouden werd, kregen de reizende predikers gelegenheid, berigten te geven omtrent het tot hiertoe uitgerigte, en verdere bevelen te ontvangen. Ook verrezen er van tijd tot tijd nevens de landskerken en de kerken der Dissenters bijzondere Methodisten-kapellen, te *Bristol*, te *Londen*, *Manchester*, *Liverpool*, *York*, *Birmingham* en andere volkrijke steden van het koninkrijk. De kapel te *Londen*, eene voormalige gieterij (Foundery), was tot het jaar 1777 eene soort van hoofdkerk van het Methodismus, als wanneer zij door eene andere in de nabijheid van WESLEY's woonhuis (City-Road; New-Foundery) vervangen werd. Deze gebouwen, door de Methodisten Tabernakels genoemd, waren hoogst eenvoudig, met de meest mogelijke zitplaatsen ook

---

(*) BURKHARD S. 15.

voor de armen voorzien, de kansels groot en ruim, er traden dikwijls onderscheiden predikers na elkander op en wel uit de verschillendste standen. Zoo zag men in Whitefields kapel na elkander een' krijgskapitein in de roode uniform en daarna een' zwarte optreden, die beiden in *Amerika* eene levendige kennis van het Christendom gekregen hadden (*). — De liturgie werd met veel meer uitdrukking behandeld dan in de hooge Kerk. Het gezang der gemeente was levendig, de melodiën meest oud, doch door WESLEY zelven gekozen. KAREL WESLEY dichtte bij vele den tekst. Tegen de gewoonte der Engelsche predikers, om hunne predikatiën te lezen, werden in de bijeenkomsten der Methodisten louter vrije, ja meest onoverdachte voordragten gehouden. Niet door menigvuldigheid van stof, niet door overvloed van denkbeelden, maar door stoutheid van uitdrukking, door nadrukkelijk inprenten en herhalen van het *eene*, dat bovenal noodig was, muntten deze predikatiën uit. De wedergeboorte, de noodzakelijkheid der boetvaardigheid maakten den steeds wederkeerenden en, zooals het schijnt, toch niet vermoeijenden inhoud derzelve uit. Het ijzer was eenmaal in gloed gezet, en de hamer, die rotsen verplettert, werd met stevige armen gevoerd.

»Ik leer,» zegt JOHAN WESLEY in de voorrede tot zijne in het jaar 1746 uitgegeven predikatiën (†), »de eenvoudige waarheid voor eenvoudige lieden, daarom onthoud ik mij ook uit grondbeginsel van alle fijne en filozofische bespiegelingen, van alle kwellende en verwarde besluiten, en zooveel mo-

---

(*) BURKHARD S. 405.

(†) Bij JACKSON S 409.

gelijk van alle pronken met geleerdheid, al ware het dan ook door de grondtaal der Heilige Schrift aan te halen. Ik bevljigt mij, alle woorden te vermijden, welke niet ligt te verstaan zijn, alle, welke niet in het gewone leven voorkomen en vooral zulke kunstuitdrukkingen, welke slechts in de leerboeken der Godgeleerden voorkomen of slechts aan belezen lieden bekend zijn." Deze grondstellingen herinneren ons bijna dergelijke, zooals wij ze ook bij Duitsche predikers, b. v. bij JERUZALEM en SPALDING, gevonden hebben. Maar zij stonden bij WESLEY in een geheel ander verband. De populariteit waarop die Duitsche predikers zich toeleiden, was meer eene afgetrokkene, welke zij zich in de theorie gevormd hadden, doch de populariteit der Methodisten was gelijk die van LUTHER, van het volk zelf geleerd. Terwijl bij genen de eenvoudigheid van uitdrukking een natuurlijk gevolg der bezonnenheid, der meer verstandige, van alle phantasie ontleede denkwijze was, zoo verborg zich bij WESLEY achter die pronkelooze eenvoudigheid van taal een vulkaan van de krachtigste aandoeningen, een verterend vuur, zoodat wij ons niet behoeven te verwonderen, wanneer het dikwijls tot de hevigste uitbarstingen kwam. Dat geweldig worstelen in het gebed, die uit de binnenste diepten der ziel, zelfs onder lichamelijke inspanningen plaats grijpende boetstrijd is het karakteristieke van het Methodismus, waarin het het Deutsche Piëtismus verre achter zich laat. Zoo vinden wij b. v. WESLEY onder den blooten hemel van koude bevende op de knieën tot laat in den nacht bidden (*), wij vinden hem

---

(*) SOUTHEY I. S. 448.

tot op het uiterste aangetast, aan het ziekbed gebonden, zich oprigten, om in koortsachtige beweging slechts een zwakke vonk van die geloofsblijdschap op te vangen, waarnaar zijn gemoed snakte. — Wanneer reeds een enkel persoon zulke worstelingen in zich ondervond, hoe moest het dan eerst worden, wanneer midden in de vergadering de gemoedstoestand van den een aan dien van den ander, als door een wonder, zich mededeelde? Daar moest iets dergelijks gebeuren, als wij bij de Camisarden in *Frankrijk* gevonden hebben: zenuwtrekkingen, wonderbare schuddingen des ligchaams, met stenen, zuchten en kermen verbonden, uitbarstingen van geestverrukking, waarbij de grenzen tusschen een hoog geklommen godsdienstig leven en eene in waanzin overslaande gevoelsdweeperij niet altijd gemakkelijk mogen te vinden zijn. Dikwijls scheen die geestverrukking in krankzinnigheid, de profetische toon in verwarde woorden te ontfaan. Gelijk overal, zoo werkte ook hier deze toestand besmettelijk, hoe meer men er zich aan gewend had, een bijzonder teeken van genade daarin te ontdekken. Dikwijls had de redenaar naauwelijks begonnen, als reeds de koortsverheffing zich vertoonde. Op andere tijden daarentegen bleven die buitengewone werkingen achter wege, en juist dat achterwege blijven moest des te voordeeliger op diegenen werken, welke als rustige waarnemers de vergadering bijwoonden. Zoo komt het, dat de verhalen omtrent den indruk, dien deze Methodistenvergaderingen maakten, zeer verschillend luiden. Terwijl de eenen daarvan spreken als van eene verzameling van razenden, kunnen anderen niet genoeg het plegtige, treffende eener Methodistische

Godsdienstoefening, in tegenoverstelling van de werktuigelijke liturgie der gewone Engelsche eeredienst, roemen. Hooren wij de schildering van een' ooggetuige JOZEF WILLIAMS, een' Dissenter, die een der Wesley'sche avondbijeenkomsten bezocht (*). »De zaal was opgepropt vol, echter was er eene geschikte plaats om te staan of te zitten voor den geestelijken open gehouden. Eer hij binnentrad, werd er een lied gezongen; doch terstond bij zijne verschijning zweeg het gezang, en nu verklaarde hij eenige plaatsen uit het Evangelie van JOHANNES op eene zeer geestvolle, behagelijke, bevredigende wijze. Dan volgde weder een gezang, hierop werden de verklaringen voortgezet en dan nog eenmaal door zingen afgebroken. Daarna sprak hij een gebed uit over eene menigte handschriften, welke door het genootschap bijeengebragt waren en waarvan meer dan 20 op geestelijke aangelegenheden betrekking hadden. Alles werd met het uitspreken van den zegen besloten en de geheele Godsdienst-oefening duurde bijna twee uren.» Wat WILLIAMS reeds vroeger bij een der veldpredikatiën van WESLEY geoordeeld had, vond hij ook hier bevestigd. »Nog nooit heb ik zoo hooren bidden, nog nooit zag ik zoo een onmiskenbaren ijver, een zoo ernstig streven, om de toehoorders van de zondigheid, ellende en rampzaligheid hunner aangeborene natuur te overtuigen en de verandering te schilderen, welke het geloof aan JEZUS in den inwendigen mensch te weeg brengt..... en ofschoon de redenaar geen schets en niets dan den Bijbel in handen had, ontwikkelde hij nogtans zijne gedachten met groote

---

(*) Bij SOUTHEY l. S. 248.

volheid van uitdrukking en op eene zoo edele, voor het onderwerp gepaste wijze, dat ik gedurende de geheele voordragt volstrekt niets geesteloos, storends of onbehoorlijks opgemerkt heb. — Nog nooit zag ik zulke oogenschijnlijke teekenen van aandachtige vroomheid bij de Godsdienst als hier. Na iedere bede weergalmden een ernstig Amen, als een zacht golfgedruisch door de vergadering, met eene plegtigheid, welke het ver boven de formuliermatige aangenomen gewoonte verhief, welke in dergelijke gevallen dikwijls zoo storend wordt. Kan er hier beneden eene hemelsche muziek bestaan, zoo hoorde ik ze daar, en is de hemel op aarde bereikbaar, zoo schenen dien velen in deze vergadering verkregen te hebben. Ja, ik zelf herinner mij niet, dat sedert vele jaren, zoo ooit, mijn hart zoo tot Gods lof en liefde gestemd geweest ware, als bij deze voordragten, en een levendig nagevoel van deze stemming bleef nog maanden lang daarna in mijne borst.”

Evenals op dezen oog- en oorgetuige, zoo moge deze vergaderingen, en voornamelijk de voordragten van WESLEY, op duizend anderen gewerkt hebben. Zijne predikatiën hadden dat eigenaardige, dat ieder zich daaronder getroffen gevoelde, alsof zij juist alleen tot hem gericht geweest waren. SOUTHEY (*) vergelijkt ze met de beelden, die iemand altijd aanzien, men moge ze beschouwen van welken kant men wil. Toen WESLEY eens te *Epworth* op het graf van zijnen vader gepredikt had, bemerkte hij, terwijl het volk reeds vertrokken was, een man van aanzien, die door de voordragt diep

---

(*) Band I. S. 387.

getroffen scheen te zijn, en nog in gedachten verdiept, op het kerkhof gebleven was. WESLEY ging naar hem toe en vroeg haastig: Mijn heer, zijt gij een zondaar? — »Zondaar genoeg» — was het antwoord en de gevraagde bleef onbewegelijk staan met ten hemel starende blikken, tot hij door de zijnen weggeleid werd. De man was tot hiertoe een ongeloovige geweest, die zich aan geene Godsdienst gehouden had. Tien jaren naderhand bezocht hem WESLEY, daar hij naar het ligchaam zeer zwak en aangetast was, en vond in hem een' voor den dood bereiden, met zijnen God verzoenden Christen (*).

Een landman in *Cornwallis* verhaalde eens WESLEY zelve met trouwhartige dankbaarheid het volgende (†). »Eens vóór 12 jaren ging ik over de velden en zag op eene plaats veel volks bij elkan- der staan, zoo dat ik vroeg: »wat is daar te doen?» — »Er wil daar iemand prediken, was het antwoord, en ik dacht, dat zal een van de geestdrijvers zijn!» Maar zoodra ik u zag, zeide ik, neen! dat is geen geestdrijver, en toen ik u gehoord had, kon ik geen rust wedervinden, tot het den Heere behaagde, mij kracht te geven, en mijne doode ziel levend te maken.» — Te *Londen* ging eene door ongeluk tot vertwijfeling gedreven vrouw met het besluit uit, om zich in het water te storten. Het was 's avonds. Haar weg leidde haar voorbij eene Methodistenversameling; het gezang galmde haar tegen, zij stond stil, trad binnen, hoorde, wat haar troost en sterking gaf en stond van haar voor- nemen af. — Nog andere dergelijke bekeeringen

---

(*) SOUTHEY II. S. 21.

(†) Ibid. S. 52.

worden ons genoeg verhaald. — Ik wil slechts nog eene vermelden, welke psychologisch merkwaardig is (*). Eenige ruwe menschen in een bierhuis spotteden te zamen met de Methodisten. Ieder beweerde, het best de Methodisten-predikers te kunnen nadoen. Er werd eene weddingschap aangegaan, een Bijbel aangebragt, een stoel op de herbergstafel geplaatst voor den prediker en zoo het vermetele spel begonnen. Drie hadden reeds hunne rol gespeeld, toen de vierde op den stoel sprong, met oogmerk om zijnen voorganger in de komische mimiek en declamatie te overtreffen. Doch toen hij den tekst opgeslagen had en zijne blikken op de woorden vielen: » Zoo gij u niet bekeert, zult gij allen vergaan, » werd hij in zijn binnenste getroffen, zijne haren rezen krampachtig op en zijn mond vloede over van eene krachtige ernstige strafpredikatie, welke ook den ruwen medgezellen rondom hem de haren te berge deed rijzen. Het gansche gezelschap merkte, dat het ernst was, vergat de weddingschap, en de prediker bleef van stonden aan een Methodisten prediker. » Maar, zeide hij dikwijls bij het verhalen van dit voorval, heb ik ooit met den bijstand van den Goddelijken Geest gepredikt, zoo was het toen. » — Zulke en dergelijke bekeeringen moesten ligt het geloof verwekken, hetwelk ook de vijanden zochten te verbreiden, dat de Methodisten met tooverij omgingen (†), en wie eenmaal aan hen gehoor verleende, voor altijd in hun net getrokken was.

Nog krachtiger dan WESLEY's welsprekendheid schijnt die van GEORGE WHITEFIELD geweest te zijn.

(*) SOUTHEY II. S. 84.

(†) Ibid. S. 87.

HUME (*), die toch geen Methodist was, noemde hem den geestvolsten prediker, dien hij ooit gehoord had, en om welken te hooren het wel der moeite waardig was, twintig mijlen ver te gaan. Reeds zijn plegtig optreden had iets hoogst indrukwekkends. Hij sprak vrij voor de vuist en het magtige der verzameling werkte weder sterk op hem terug. Dikwijls brak een stroom van tranen zijne rede af; ja, somwijlen scheen hij, wien het anders aan geene woorden ontbrak, alle heerschappij over zich zelve verloren te hebben. Hij weende heftig, stampte luid en hartstogtelijk met de voeten; somtijds was hij zoo uitgeput, dat bloedbraken op zijne predikatie volgde en men voor zijn leven bezorgd was. Maar dat alles hielp mede, om den stroom der geestverrukking, die door de vergadering ruischte, nog sterker te doen toenemen. Zelfs wanneer de predikatie alle grenzen van den goeden smaak te buiten ging en in de uitdrukking aan het boersche grensde, miste zij bij de menigte hare uitwerking niet. Verstrooid kon men onder WHITEFIELDS predikatiën niet zijn; ieder was van het begin tot het einde geboeid. Een scheepstimmerman verklaarde, dat hij anders onder elke predikatie, die hij in zijne parochiekerk gehoord had, een geheel schip van het begin tot het einde had kunnen afbouwen; maar onder de predikatiën van den heer WHITEFIELD kon hij, wanneer het het heil zijner ziel gold, niet een balk leggen. — De ruwste woede werd bij het aanhooren zijner voordragten ontwapend. In *Exeter* stond een man met een steen in de hand

---

(*) SOUTHEY II. S. 237. (vergel. ook omtrent het volgende hetgeen daar voorafgaat en volgt.)

en onderscheidene in de zak gereed, om ze naar den gehaten prediker te werpen; doch reeds in het eerste gedeelte der predikatie ontzonk de steen aan zijne hand en toen zij ten einde was, trad hij tot WHITEFIELD met de woorden: »Mijnheer, ik kwam met oogmerk om u de hersenpan te verbrijzelen, maar God heeft mij door uwe predikatie een verbrijzeld hart gegeven.» — Maar ook op beschaafde, op koele, redenerende verstanden werkte zijne voordragt onwederstaanbaar. In *Amerika* hield hij eene rede, waarin hij tot bijdragen aan den bouw van een weeshuis in *Savannah* opwekte. FRANKLIN was onder de toehoorders en had besloten niets te geven, dewijl hij zich niet met het plan konde vereenigen. Hij had een hand vol kopergeld, 3 of 4 zilveren daalders en 5 Louisdors in goud bij zich, en hoe verder de rede voortging, des te dieper woelde zij in zijnen buidel. Die eerst niets geven wilde, waagde eerst het kopergeld er aan, het tweede deel der rede won hem ook het zilver af en toen het tot het besluit kwam, wierp FRANKLIN alles wat hij had, het goud er onder begrepen, in de schaal der collectanten. — Te *Camburlang* in *Schotland* werkten WHITEFIELDS predikationen zoo sterk op de menigte, dat men de lieden, die van angst en schrik nedergefallen waren, als verwonden van een slagveld wegdragen moest.

Eens predikte WHITEFIELD gedurende de Pinksterdagen in *Moorfield*, waar eene menigte kramen van marionettenspelers, dierenleiders enz. opgeslagen waren, rondom welke het gemeen van *Londen* zich verzameld had. Hij besloot opzettelijk midden »onder deze kinderen des satans,» zooals hij ze noemde, zijn veldkansel op te slaan.

Het getal der verzamelden schatte hij op bijna 30,000. Hij koos den tekst: „groot is de Diana der Efezeren” en werd bij de eerste woorden met het werpen van steenen en vuile eijeren ontvangen. Doch spoedig beleefde hij de zegepraal, dat de tent van een kwakzalver, die zich over een grooten toeloop had mogen verblijden, van tijd tot tijd ledig stond, en dat daarentegen de lieden zich bij zijnen kansel verdrongen, en er in het geheel 350 nieuwe leden voor de Methodisten-vereeniging gewonnen werden. Voor ons gevoel — dat moesten wij opentlijk belijden — heeft deze trek, gelijk nog menig andere, welke wij in de geschiedenis der Methodisten ontmoeten, zelf wat kwakzalverachtigs aan zich, maar wij mogen ook die uitersten van het Methodismus, waaraan het niet ontbrak, niet te hoog aanslaan, dezelve niet voor zich alleen beschouwen en afgesneden van den wortel, welke het geheel droeg en die altijd, bij al wat ook ongezond daaruit voortsproot, eene levenskrachtige wortel was.

Betreurenswaardiger nog dan dit is het, dat de geest der Godgeleerde twistzucht ook tweespalt onder een genootschap verwekte, hetwelk toch de bevordering van het *practisch* Christendom zich bovenal ten taak gesteld had. — WHITEFIELD en WESLEY, eerst tot een en dezelfde werkzaamheid verbonden, scheidden zich reeds omstreeks het jaar 1740 wegens de leer van de voorverordening, daar WHITEFIELD zich aan de strengere leer van CALVIJN van eene onvoorwaardelijke voorverordening aansloot, terwijl WESLEY de zachtere leer van ARMINIUS verdedigde, volgens welke de mensch het

zijne medewerkers kan en moet tot verbetering (13). Een tijd lang bleven de vrienden ook persoonlijk gespannen; echter verzoenden zij weder met elkander en toen WHITEFIELD bij zijn zevende bezoek in *Amerika* in het jaar 1770 te *Newbury-Port* in *Nieuw Engeland* gestorven, en de tijding van dezen dood naar *Engeland* gekomen was, hield WESLEY op hem te *Londen* de lijkrede; want, zeide hij, ik wenschte het aandenken van dezen grooten en goeden man op alle slechts mogelijke wijze te eeren. Maar onder de Methodisten zelve duurde de scheuring voort. De strijd werd, inzonderheid van den kant der strenge Calvinisten, met de grootste bitterheid en vervolgenheid gevoerd, terwijl de zachtzinniger Wesleyanen ook in den strijd grootere gematigdheid betoonden en juist uithoofde van die gematigdheid ten laatste toch de overhand bekwamen. — Aan WESLEY's zijde stond in dezen strijd een man, die door hooge vroomheid, door een grooten rijkdom van het inwendig leven en door klaarheid en zachtheid zich onderscheidde, een Zwitser, JEAN GUILLAUME DE LA FLECHÈRE (of FLETSCHER, zooals hij zich naar de uitspraak van zijn tweede vaderland *Engeland* noemde), uit *Nyon* in het kanton *Waadt* geboortig, een man, die, zooals zijne tijdgenooten zich uitdrukten, naar gezigt

---

(13) Dat WESLEY de gemelde leer van ARMINIUS verdedigde, moeten wij niet zóó verstaan, alsof hij het in de voorname hoofdzak met ARMINIUS ware eens geweest. Die verdediging bepaalde zich alleen tot de zachtere voorstelling van de leer der genadige verkiezing, welke toch ook bij hem geheel op genade bleef gegrond, en waarbij hij de zuivere leer der geheele genadige regtvaardiging en krachtige vernieuwing door den H. Geest niet uit het oog verloor. Hij was en bleef het dus in de groote hoofdzak met WHITEFIELD eens.

en wezen, meer voor den omgang met engelen dan met menschen geschikt scheen, en die zijne gezondheid opofferde om den vrede te prediken, maar te vergeefs. — FLETCHER was eene zachte natuur, ten eenenmale practisch, aan allen Godgeleerden twist vreemd. Waren alle Methodisten van dezen zin geweest, zij zouden onbetwistbaar nog meer uitgerigt hebben (*). Zelfs WESLEY staat hier ver achter FLETCHER.

Ook met de Broedergemeente geraakten de Methodisten in twist, daar WESLEY beweerde, dat de mensch, d. i. de door Gods genade wedergeboren mensch, de ware Christen het reeds in dit leven tot zedelijke volkomenheid brengen konde, terwijl ZINZENDORF geloofde, dat ook de begenadigde nog altijd aanleiding genoeg had tot zondigen en, zoolang hij in dit ligchaam omzwierf, ook de vergeving van den kant des Heilands noodig had. De oude mensch, zoo beweerde de Hernnhutter BÖHLER, tegenover de Wesleyanen, blijft tot den dood toe. De oude natuur is als een oude tand; gij kunt er een stuk afbreken, en nog eens, en weder eens, maar geheel brengt gij er hem niet uit, de stomp blijft daar, zoolang gij leeft, en somwijlen doet hij ook pijn. — Ja, nog veel sterker uitte zich in dit opzigt ZINZENDORF zelf in een gesprek met WESLEY: »Ik erken geene inwonende volkomenheid in dit leven, dit is de dwaling aller dwalingen; ik vervolg dezelve door de geheele wereld met vuur en zwaard, ik treedt ze met voeten, ik vernietig ze. CHRISTUS is onze eenige volkomenheid; alle Christelijke volkomenheid is slechts in het bloed

---

(*) Zie *Leben FLETCHERS* mit *Vorr. von THOLUCK*, Berlijn 1833.

van JEZUS, het is eene op ons overgedragene, niet eene bij ons inwonende volkomenheid." — Intusschen rigtte ook WESLEY later zijn inzicht over de volkomenheid daarheen, dat hij dezelve in eene bestendige verbinding met God stelde, welke het hart voortdurend met ootmoedige liefde vervult, zonder dat hij de beletselen loochende, welke deze reine ongestoorde liefde in dit aardse leven ontmoet. — Intusschen moest deze bijzondere strijdvraag slechts de uitwendige aanleiding zijn, om twee genootschappen te scheiden, welke bij veel gelijkvormigheid toch ook het een en ander verschillends hadden. Vergelijken wij in het gemeen het Methodismus met het Hernnhutismus, zoo vinden wij voorzeker menig gemeenschappelijk aanrakingspunt. Evenals ZINZENDORF, zonder zich voor zijn persoon van de Augsburgsche Confessie te scheiden, eene zielenverzameling voornamelijk van uit *Duitschland* en op het Vasteland zocht te bewerken, zoo zocht WESLEY, die een lid der bisschoppelijke Kerk bleef en alzoo voor zijn persoon geen Dissenter was, een nieuw leven in de Engelsche Kerk en onder de Dissenters te gelijk op te wekken. ZINZENDORF en WESLEY waren beide vrome mannen; echter hadden beiden een verschillenden levensloop. Van den hevigen zielestrijd van WESLEY had ZINZENDORF niets ondervonden, en wanneer wij zeggen kunnen, dat het wezen des Christendoms bestaat zoowel in de levendige erkentenis der zonde, als in het geloovig aangrijpen der ons in CHRISTUS aangebodene, in zijnen dood verzegelde genade, zoo zouden wij wel naar den strijd over de volkomenheid verwachten, dat het gevoel der zonde bij de Broedergemeente sterker geweest moest zijn, dan bij de Methodisten.

Doch het is omgekeerd. Wij vinden juist, dat WESLEY en de Methodisten meer het gevoel der zonde, ZINZENDORF en de Broedergemeente meer het gevoel der verlossing verheven hebben. Beiden zijn hier en daar in eenzijdigheden vervallen: de *eenzijdigheid* van het Methodismus (niet deszelfs eigenlijk wezen) bestaat daarin, dat men het uithoofde van louter strijd nooit tot de overwinning, uithoofde van louter zondengevoel, van louter boetstrijd en worstelen naar volkomenheid het nooit tot het gevoel der Verlossing brengt, terwijl wij de eenzijdigheid van het Hernnhutsch stelsel reeds vroeger daarin gevonden hebben, dat het gevoel van rust en vrede, hetwelk het geloof aan de Verlossing bewerkt, ligt te vroeg zich kan doen gelden, eer de nieuwe mensch zich uit den ouden behoorlijk heeft voortgearbeid. Terwijl het Methodismus meer de hel met hare verschrikkingen afmaalt, en zoo ook den duivel eene groote speelruimte geeft, opent zich de phantasie des Hernnhutters meer den hemel met de engelen. Doch beide stelsels vallen elkan- der ook daarom wederzijds aan, dikwijls in een en denzelfden persoon en binnen het eene zoowel als het andere genootschap, op menigvuldige wijze, en het is daarom gewis niet zonder hooger bestuur geschied, dat deze beide verschijningen gelijktijdig moesten opkomen als tegenwigt tegen het van *Engeland* ook over het Vasteland zich verbreidend on- geloof en godsdienstige onverschilligheid. Beide verschijningen hebben ook gelijk gewigt met be- trekking tot het *zendelingswezen*, dat door hen hoofdzakelijk in de Protestantsche wereld is in het werk gesteld geworden, en hoeveel aandeel het Methodismus aan de afschaffing van den *slaven-*

handel gehad heeft, is ook door diegenen met roem erkend, die slechts uit het gezichtspunt der beschaving die godsdienstige verschijningen beoordeelen. WILBERFORCE's naam zegt meer, dan alle bewijzen. Wat echter het Methodismus van de handelwijze der Broedergemeente ook naar buiten onderscheidt, is inzonderheid ook deszelfs zendelingswerkzaamheid *binnen* het land, binnen de Christenheid zelve, het planmatige, in het groot gaande Evangelizeren des volks en van gansche volksmenigten, waarmede zich de Broedergemeente, zooveel mij bekend is, nooit ingelaten heeft. Men heeft ook WESLEY (zoo goed als ZINZENDORF) de eer aangedaan, hem met LOYOLA, den stichter der Jezuïtenorde, te vergelijken, en werkelijk hebben beide genootschappen uiterlijk hetzelfde begin genomen; beide ontstonden toch uit eene vrome studentenverbroedering. Intusschen mag ik nog liever, gelijk ook reeds geschied is, de werkzaamheid der Methodisten in de Protestantsche Kerk der XVIII^{de} eeuw met *datgene* vergelijken, wat in de XIII^{de} eeuw en de volgende door de Bedelmonniken en de Predikorden in de Catholijke Christenheid geschied is. Is het te veel gezegd, wanneer wij beweren, de Methodisten zijn de Bedelmonniken van het Protestantismus? Of vertegenwoordigt niet het Methodismus met zijne volkswel-sprekendheid, met zijne rondreizende Evangelisten, met zijne voorliefde tot de verwaarloosde en gezonken volksklassen, het Christelijk Democratismus binnen de Kerk, tegenover het aanzien der grooten? De Broedergemeenten, schoon zij ook de lagere volksklassen niet achterstelde en in het gemeen geen scheidsmuur trok tusschen voornamen

en geringen, kwam toch in hare vormen de Aristocratie meer nabij. ZINZENDORF kon bij alle nederigheid, waarop hij zich zelven bevljigtigde, bij alle afdaling toch den graaf nooit geheel verloo-chenen, eene zekere voornaamheid scheen zijn wezen aangeboren (*). Anders was het bij WESLEY. Deze was van nature een man des volks en had bij allen natuurlijken adel en welvoegelijkheid van zijn wezen, waardoor hij op ieder indruk maakte, toch eene zekere afkeerigheid van al wat voornaam was. » Ik heb, » schrijft hij aan een graaf (†), » niet de minste begeerte, met lieden van hoogen rang in aanraking te komen, ten minste niet om mijnent wille, zij bevallen mij niet wel, en ik vrees, dat ik hun ook niet wel bevallen kan, » en aan een' anderen vriend verklaarde hij: » Ik heb menige arme lieden zonder opvoeding gevonden, die door fijnheid van zin en gevoel uitstekend waren, en zeer vele rijken, die van beide schier geheel niets hadden. In het hart der meeste godsdienstig gezinde menschen uit den hooger stand is een zoo zeldzaam zamenmengsel, dat ik doorgaans weinig vertrouwen in hen heb. Maar de armen bemin ik en vind in velen hunner reine, echte gehalte, vrij van dwaasheid, geveinsdheid en aangenomen wezen. Onder de rijken bestaan er zoovele woorden die niets zeggen, zoovele gebruiken die geene beteekenis hebben, zooveel pronkends en opgesierds. . . . Waar is het intusschen, dat eenige *rijken* geroepen zijn, mogt de Heer hun aantal vermeerderen, maar andere werktuigen

---

(*) Wij herinneren wat SCHRAUTENBACH omtrent hem zegt.

(†) Bij SOUTHEY II. S. 62.

daartoe kiezen dan mij; want wanneer ik de keus heb, zoo wil ik liever voortvaren, met den armen het Evangelie te prediken." Het viel hem zwaar, meende hij, inschikkelijk genoeg te zijn voor voorname toehoorders. — Terwijl nu ZINZENDORF en de Broedergemeente meer daarop uitgingen, om uit de volksmenigten, doch bijzonder uit het gezelschap der betergezinden, *enkelen* uit te zonderen, en deze enkelen als het ware als de uitverkorenen, als eene geestelijke keurbende tot een kerkje in de Kerk te vereenigen, zoo beijverde zich het Methodismus, uit het hart des volks zelf, en al ware het ook uit de laagste heffe van hetzelfde, het bouw materiaal tot de nieuwe Kerk zich te verschaffen, welke met de magt van eenen inwendig vernieuwd en geest te voorschijn komen en den ouden de overhand verkregen hebbende Baalstempel van een werktuigelijk Christendom der gewoonte uit deszelfs plaats verdringen moest. Doch de omstandigheden waren ook anders in *Engeland*, dan in *Duitschland*. Die volksklasse, waarop de Methodisten bovenal slechts werkten, trof men in *Duitschland* niet op *die* wijze aan; op den middelstand, op de kern der Duitsche bevolking had bereids vóór het optreden der Broedergemeente het Piëtismus gewerkt, hetwelk ook in de voorname wereld veel aanhang gevonden had, en zoo vond de Broedergemeente den bodem veelvuldig voorbereid, terwijl WESLEY en de Methodisten als het ware zich opzettelijk op een steenachtigen akker begaven. De armen en hulpbehoefigen, waaronder wij vooral die uit Moravië verdreven Emigranten tellen, kwamen ZINZENDORF van zelf te gemoet, terwijl de Methodisten hen in de don-

kerste hollen der ellende opzochten en met levensgevaar zich het veld hunner werkzaamheid veroverden. Het Methodismus heeft iets, dat aan het martelaarschap grenst, hetwelk toch aan het rustiger Hernnhutismus ontbreekt. Het Methodismus heeft hier meer het lot der Gereformeerde, Calvijnsche Kerk beleefd, het Hernnhutismus stelt het in zich afgesloten Lutherdom voor. Een merkwaardig verschijnsel is ons ook dit, dat terwijl de *Duitsche* landman niet onvatbaar bleef voor de nieuwe opwekkingen van het godsdienstig leven (gelijk dan voornamelijk onder den Duitschen boerenstand de schriften van eenen ARND, SCRIVER, BOGATZKY veel ingang gevonden hadden), het in *Engeland* geheel anders toeling. Geen klasse toonde zich ongezonder voor het Methodismus, dan de pachters- of landbouwersstand, die juist in het bezit en genot des lands, weinig verlangen naar het hemelsche toonde. Het opwekkende van het Methodismus kon inderdaad met het phlegmatisch gestel des landmans veel minder overeenkomen, terwijl het daar zijne werking niet miste, waar de mensch geen eigen vaderland, geen huis, geen haardstede heeft en daarom het eerst naar *datgene* grijpt, wat hem uit zijne nederigheid met geweld te voorschijn brengt en zijne ziel eene hoogere vlugt geeft. Dezelfde gemoederen, welke in onrustige tijden voor revolutionaire denkbeelden het vatbaarst zijn (die der eigenlijke proletariërs), die zijn het ook doorgaans voor zulke predikatiën, als het Methodismus ze voortbragt. De werking kan wel is waar op de eene plaats geheel anders zijn, dan op de andere, dáár schadelijk, hier weldadig; doch somwijlen kan ook beide wonderlijk onder elkander gisten en

de voorbeelden zijn niet zoo zeldzaam, waar het godsdienstig Methodismus het staatkundig Radicalismus dienen moest, in plaats van het uit te drijven. Gewis had het Methodismus zoo minals het Hernnhutismus eene revolutionaire strekking, wanneer wij op de *zaak* zien; maar in den *vorm* van optreden heeft het Methodismus meer iets revolutionairs, het Hernnhutismus daarentegen meer iets conservatiefs; het Methodismus dringt zich meer op, de Broedergemeente sluit zich meer af en wacht, dat men *haar* opzoeken, het Methodismus heeft iets krachtigs, nadrukkelijks, doortastends, merg en been doordringends, het Hernnhutismus meer iets toegeevends, weekhartigs, sentimenteels. Het eerste stoot door zijne stuurschheid niet zelden terug, terwijl het tweede eer aantrekt, bevredigt, verzoent, wel is waar dan ook somwijlen verslapt. Intusschen moet men niet voorbij zien, dat wat in het algemeen van de stelsels gezegd kan worden, in het bijzonder weder eenige beperking en matiging ondergaat, dewijl er toch ook binnen de sekten, orden, vereenigingen, of hoe men ze noemen wil, eene groote verscheidenheid van individualiteiten bestaat, welke, schoon zij ook door den gemeenschappelijken geest harer vereeniging een zekeren stempel behouden, toch weder hare persoonlijke bijzonderheid niet verloochenen kunnen. Zoo zouden wij, wanneer het ons vergund ware, de geschiedenis van het Methodismus in bijzondere karakters aan te wijzen, nu eens op de zoodanigen stooten, welke men geen onregt doet, wanneer men ze volslagen dweepers noemt, doch dan ook weder op mannen, die met de grootste klaarheid van geest de innigste vroomheid en zielsrust,

een zachtmoedig verdraagzaam wezen verbonden (zooals FLETSCHER). Wij bepalen ons intusschen hier alleen nog bij de persoonlijkheid van JOHN WESLEY en ten deele bij die van zijnen broeder KAREL.

» Niet ligt ,” zegt een levensbeschrijver van JOHN WESLEY (in HERDERS *Adrastea*) (*), » heb ik een' schooner ouden man gezien. Een blijmoedig en glad voorhoofd, een gebogen neus, het heldersten doordringendst oog, dat zich denken laat, eene voor zijne jaren ongewone frissche kleur, welke volkomen gezondheid verried, dat alles maakte zijn uiterlijk belangwekkend en eerwaardig. Er heeft hem niet ligt iemand gezien, zonder getroffen te zijn. Velen, die vol vooroordeelen omtrent hem waren, hebben eene andere meening van hem opgevatt, nadat zij hem persoonlijk hebben leeren kennen. In zijne stem en in zijn geheel gedrag vermengde zich vrolijkheid en ernst; hij was levendig, men bemerkte de snelle bewegelijkheid zijner levensgeesten en toch werd men ook de blijmoedigste rust in zijn binnenste gewaar. Wanneer men hem van ter zijde zag, drukte zijn aangezicht scherpzinnigheid en doordringend verstand uit. In zijne kleding was hij een model van netheid en eenvoudigheid. Een digt gevouwen das, een kleed met eenen smallen staanden kraag, geene kniegespen, noch fluweel noch zijde aan zijn geheele ligchaam, daarbij sneeuw wit haar — dit alles gaf hem een zeker Apostolisch aanzien. Daarbij was orde en zindelijkheid over zijne geheele persoon verspreid.....

(*) Uit HAMPSON, *Leben Wesley's*, von NIEMEYER herausgegeben. Theil 2. S. 205. (HERDERS Werke, zur Phil. und Geschichte. Theil X. S. 218.)

In het gezellig leven was WESLEY levendig en gemeenzaam. Hij was veel onder menschen geweest, was met de regelen eener beschaafde levenswijze niet onbekend en doorgaans zeer opmerkzaam op anderen en zeer wellevend. Daar er naauwelijks een hoek in het land was, waar hij niet zelf geweest was, zoo was hij onuitputtelijk in anekdoten en ervaringen, welke hij *gaarne*, en wat niet minder gewigtig was, *goed* verhaalde. Hij kon vrolijk en zeer aangenaam zijn; zijne blijmoedigheid plagt zich ook aan anderen mede te deelen en zij leed zoo weinig onder de zwakheid des ouderdoms of de nabijheid des doods, dat men veeleer hem op zijn 80ste jaar nog zoo blijmoedig zag, als hij op zijn 20ste naauwelijks geweest kon zijn. Maar zijne matigheid was ook buitengewoon, in zijne vroegere jaren dreef hij ze te ver. Het vasten en andere soorten van zelfverloochening had hij reeds te *Oxford* begonnen; inzonderheid verwachtte hij zeer veel van weinig slaap. Tegen het einde zijns levens liet hij wat van zijne gestrengheid varen. In 35 jaren is hij niet *één* dag bedlegerig geweest. — WESLEY was een der werkzaamste menschen. Reeds zijne reizen braken bijna niet af. Had hij niet de kunst, om zijnen tijd te verdeelen, zoo voortreffelijk verstaan, zoo ware het hem onmogelijk geweest, zóóveel te verrigten. Maar elke bezigheid had zijn bepaald uur. Hij ging tusschen 9 en 10 ure te bed en stond te 4 ure weder op. Geen gezelschap, geen nog zoo aangenaam gesprek, niets dan gevallen van noodzakelijkheid konden hem bewegen, daarvan eene uitzondering te maken. Even zoo schreef en reisde hij, bezocht de zieken naauwkeurig op die uren, welke hij zich gesteld had. Men heeft hem nāgere-

kend, dat hij ligt in zijn leven 40,460 voordragten gehouden heeft, de vermaningen in de Societeiten en klassen, zoo dikwijls hij daar tegenwoordig was, niet medegerekend. In jongere jaren deed hij zijne reizen te paard. Met een boek in de hand, dat hij voor de oogen hield, den toom over de nek des paards hangende, heeft hij met zijnen klepper menige reis gedaan. In het jaar kon hij omtrent 4000 Engelsche mijlen afleggen, dat geeft voor 52 jaren eene som van 208,000 (Engelsche mijlen). Slechts een ligchaam als het zijne kon zulk eene onophoudelijke werkzaamheid uithouden. Hierbij kwam nog zijn veelvuldig schrijven. Hij dichtte liederen en voerde nieuwe liederen en melodiën in. Hij maakte het gezang daardoor dubbel aangenaam, dat hij dikwijls koren van mannen met vrouwelijke koren liet afwisselen, dat hij zangston-den instelde, dat hij in kapellen, waar geen orgel was, geschikte voorzangers aanstelde en altijd zulke liederen koos, wier inhoud met het onderwerp der predikatie overeenstemde. Het gezang van vele duizende Methodisten op het open veld, in bosschen, op begraafplaatsen was dikwijls van eene verbazende uitwerking."

WESLEY behoorde tot de weldadigste menschen; zijne milddadigheid jegens de armen kende geene grenzen; hij gaf niet slechts een deel van zijn inkomen, hij gaf weg wat hij had, dat begon hij reeds in zijne vroege jeugd . . . . . Overigens was hij bij al zijne weldadigheid noch een weekhartig, noch gevoelig man. Zijne liefdebewijzen schenen niet zoozeer uit de bron van een geroerd hart, als wel uit de overtuiging, dat het pligt was, voort te vloeijen. Overal was *zijn hart voor geene*

eigenlijke verkleefdheid vatbaar, hij was niet voor de vriendschap gestemd. Wanneer hij bijzondere personen uitzonderde, zoo geschiedde dit meer uit hoofde van hunne algemeene nuttigheid, dan van hunne persoonlijke eigenschappen. Zijn eenig doel was de bevordering van het Methodismus. Wie van zijne medearbeiders niet met zijn plan instemde, die werd als JONAS door de schepelingen over boord geworpen. Tot zijne opmerkenswaardige karaktertrekken behoort intusschen zijne verzoenlijkheid. Van nature had hij een warm, bijna onstuimig temperament; doch dit was door de Godsdienst zeer verbeterd, schoon niet volkomen onderdrukt. Gewoonlijk behield hij zijn rustig, bedaard wezen, hetwelk bij zijne werkzaamheid en levendigheid in het handelen zeer afstak. Vervolging van buiten verdroeg hij niet slechts zonder toorn, maar bijna zonder merkbare inwendige beweging; maar bij andere soorten van tegenspraak was dit het geval niet. Zoodra hij zijn aanzien gekrenkt waande, heeft men hem dikwijls door de levendigste verontwaardiging in vuur en vlam zien geraken. Overigens was het volkomen waar, wat hij van zich zelven beweerde, dat hem niets ligter was, dan beleedigingen te vergeven. Zoodra de beleediger toegaf, was hij ontwapend en bejegende hem nu met de grootste zachtmoedigheid en hartelijkheid." — Zoo ver de levensbeschrijving bij HERDER. — Wij voegen tot meerdere volkomenheid van het beeld er nog het een en ander bij. Men zoude zich eene verkeerde voorstelling van WESLEY maken, wanneer men de strengheid zijner geloofsrigting zoo opvatten wilde, alsof hij in alle stukken aan de zijde der strenge orthodoxen gestaan

had. Geenszins. Evenals BENGEL en ZINZENDORF bij alle geloofsstrengheid, van het geloof der menigte afwijkende, vrijzinnige meeningen hadden, zoo had die ook WESLEY. Vooral sprak hij ten voordeele van het gebruik *der rede* in de Godsdienst (*). »Er zijn velen, zegt hij, welke het gebruik der rede in de Godsdienst geheel afkeuren; doch ik stem hun geenszins toe. Ik vind veeleer in de heilige Schrift dat onze Heer en zijne Apostelen bestendig met hunne tegenstanders op eene redelijke wijze te werk gingen. De grootste Rationalist was PAULUS, die allen Christenen het voorschrift gaf: »wordt niet kinderen in het verstand, maar in de boosheid.» Slechts moet het oordeel waar en juist zijn, waaruit wij besluiten trekken; want uit valsche vooronderstellingen kan onmogelijk waarheid afgeleid worden.» — Ten aanzien van de verschillende geloofsbelijdenissen en sekten der Christenheid dacht WESLEY verdraagzaam. Hij gaf niet slechts levensbeschrijvingen van Catholijken, maar ook die van eenen Sociniaan tot stichting zijner aanhangers uit, en beleed, dat hem de ondervinding geleerd had, hoe men over de Drieëenheid dwaalbegrippen hebben en toch een vroom mensch zijn kon. Ook Heidenen, die naar hun beste weten hun pligt gedaan hadden, hield hij bekwaam voor het eeuwige leven; den geleigeest van SOCRAATES verklaarde hij voor een' goeden engel, en nam zelfs aan, dat MARCUS ANTONINUS werkelijk die hoogere ingevingen gehad had, waarvan hij meermalen

---

(*) Zie deszelfs geschrift: *an earnest Appeal to Men of reason and religion* by J. WESLEY, Bristol 1774, Bij BURKHARD S. 168. — De nieuwere Methodisten zullen daarmede ter naauwernood instemmen.

gewag maakt (*). » Wij vragen , zegt hij (†), naar geene meenigen. Aanhangers der Engelsche Kerk Dissenters , Presbyterianen en Independenten , alle kunnen opgenomen worden... slechts *eene* voorwaarde is onmisbaar , waarachtig verlangen om de ziel te redden.” Ik heb ,” zegt hij bij zekere gelegenheid , » zoo min het regt , om iemand wegens zijne *meeningen* uit te sluiten , als daarom , dat hij eene pruik draagt en ik mijn eigen haar. Doch wanneer hij de pruik afneemt en ze schudt , dat mij de poeder in het oog vliegt , ja , dan heb ik alle regt , mij zoo spoedig mogelijk van hem té bevrijden.” (Een goed beeld om de grenzen der verdraagzaamheid aan te duiden). — Zoo verdraagzaam intusschen hier WESLEY ten aanzien van geloofsmee-ningen verschijnt (ofschoon ook hier slechts onder eenige uitzondering), zoo streng was hij in zedelijke dingen of in datgene , wat hij daartoe reken- de. Hierin dreef hij het ook voor andere tot de uiterste gestrengheid. Niet slechts waren dans , schouwspel en kaarten aan WESLEY's leerlingen ver- boden ; maar iedere soort van tijdverdrijf , verstrooi- jing of uitspanning hield hij voor iets zondigs ; zelfs den kinderen moest het spel niet toegelaten wor- den ! *Onschuldig* tijdverdrijf was volgens WESLEY eene tegenstrijdigheid. — Hierin ging hij verder als slechts ooit het Duitsche Piëtismus gegaan is ; veel verder dan SPENER (§), verder dan ZINZENDORF , verder zelfs dan de Puriteinen. Hij bedacht niet genoeg , dat schoon ook *hij* voor zijn persoon on-

---

(*) SOUTHEY II. S. 496 , 497. (†) Ibid. S. 466 , 467.

(§) Men vergel. b. v. wat SPENER over dans en schouwspel zegt , Voorlezingen D. V , bl. 340—344.

ophoudelijk den geest in spanning houden kon en zelfs daarbij zich wel bevond, dit niet een' ieder gegeven was, en zoo ontbrak het dan ook aan veelvuldige overspanningen in de Methodistische gemeente niet.

Een karakter als dat van WESLEY was wel geschikt voor een ordestichter, maar niet voor een echtgenoot en vader des huisgezins. WESLEY's *echt* behoorde ook niet tot de gelukkigste. Terwijl ZINZENDORFS echtgenoot zoo geheel voor hem paste, zag zich WESLEY genoodzaakt, van de weduwe, met welke hij zich in het huwelijk begeven had, na tien jaren weder te laten scheiden (*). Terwijl BENGEL in zijne opvoedingsgrondstellingen ernst met zachtheid wist te verbinden, wilde WESLEY, die wel is waar geene kinderen had, alles met strengheid dwingen. Gelukkiger was in dit opzigt zijn broeder KAREL, die ook voor het overige in menige stukken van hem verschillend was. Beide broeders bereikten, evenals de Duitsche Godgeleerden JERUZALEM en SPALDING, een zeer hoogen ouderdom. KAREL, de jongere der broeders, stierf het eerst in een ouderdom van 80 jaren. Zijn broeder volgde hem drie jaren later in een ouderdom van 88 jaren, den 2den Maart 1791. » God, zeide hij, wat zijn alle heerlijkheden der wereld voor een' stervende?" Meermalen zong hij het vers:

'k Prijs God, zoo lang ik aad'men zal!
 En sluit' de dood mijn lippen al,
 Met Englentong doe ik dan hooren:
 » Mij is de Onsterflijkheid beschoren.'

(*) SOUTHEY II. S. 296 ff.

Eindelijk sprak hij: » Nu is alles gedaan. Laat ons henengaan. De wolken druipen van zegen, de Heer is met ons, de God JAKOBS is onze hulp." » Leef wel," dat was het laatste woord, dat men van hem vernam. Geheel in overeenstemming met zijne grondstellingen had hij beschikt, dat zijn lichaam door zes arme mannen ten grave gedragen, en daarvoor ieder hunner eene belooning van 20 Schell. zoude uitgereikt worden; » want daarom, zeide hij, verzoek ik bovenal, geen plegtige begrafenis, geen koetsen, geen wapenen, geen praal, niets, dan de tranen dergenen, die mij liefhadden en mij in eene betere wereld volgen zullen."

EENENTWINTIGSTE VOORLEZING.

SWEDENBORG EN DE KERK VAN HET NIEUWE JERUZALEM. ZIJNE
INZIGTEN OMTRENT DEN BIJBEL, OMTRENT DE KERK, OMTRENT
CHRISTUS, DE ENGELIEN. ZIJNE BLIKKEN IN HET
GEESTENRIJK EN DE TOEKOMENDE WERELD. JUNG STILLING EN
LAVATER.

Van de Godsdienstige verschijnselen der XVIIIde eeuw, welke eene besliste tegenstelling met de opklaringstheologie des tijds maakten, en die tevens met partijnamen benoemd werden, blijven ons nog nevens de Hernnhutters en Methodisten de *Swedenborgianen*, of de leden *der Kerk van het nieuwe Jeruzalem* (gelijk zij zich noemen) te beschouwen over, waaraan zich dan nog iets over STILLING EN LAVATER aansluiten mag. Wij kunnen deze verschijningen (SWEDENBORG, STILLING, LAVATER) te zamen vatten onder het begrip van het *theosophisch-mystieke*, het *visionaire*, het *magische*. Dat onderscheiden gebied is voorzeker ook hier niet streng afgescheiden. Ook binnen het Piëtismus, de Broedergemeente en het Methodismus schijnen zich hier en daar magische krachten te bewegen. Gij her-

innert u de wonderkracht , welke men b. v. aan het gebed van BENGEL toeschreef bij een onweder. Iets dergelijks wordt van WESLEY berigt (*), en schoon ook van ZINZENDORF anders geene wonderen verhaald worden, zoo zou hij toch eens uit een bezeten meisje den duivel uitgedreven hebben (†). Intusschen waren dergelijke dingen slechts iets voorbijgaands, toevalligs. Het hoofdveld, waarop zich het Piëtismus, het Hernnhutismus en het Methodismus bewogen, was het practische veld. — De wonderen in de zedelijke wereld, welke reeds LUTHER hooger gesteld had, dan die in de natuurlijke, de wonderen der *bekeering* waren het, waaraan het grootste gewigt gehecht werd. Even zoo onderscheidden zich ZINZENDORF en WESLEY van de zoogenoemde geïnspireerden daarin, dat zij geene nieuwe Openbaringen verwachtten, geene visioenen hadden, maar overal op de *Schrift* steunden, welke hun, ook bij verschillende inzigten omtrent dezelve en bij verschillende uitleggingen, het hoogste rigt-snoer en de eigenlijke bewaardster der oude, voor alle tijden geldende Openbaring bleef. Anders was het bij SWEDENBORG en de hem verwante geesten. Hier hooren wij van nieuwe openbaringen, van een nog altijd voortdurend verkeer met de geestenwereld, van een binnendringen derzelve in de zichtbare wereld, van nog voortdurende wonderkrachten

---

(*) » Eens scheen hem te Durham de zon zoo brandend op het hoofd, dat hij naauwelijks konde spreken. Ik hield een oogenblik op, zegt hij, en bad God mij een schuilplaats te verleen, wanneer ik ter zijner eere arbeide. In een oogenblik was het geschied; eene wolk bedekte de zon, en zij trad niet weder te voorschijn. SOUTHEY II. S. 405.

(†) SPANGENBERG S. 1113.

in de Kerk, en wederom doet zich aan ons, schoon in andere vormen voor, wat wij vroeger bij JAKOB BÖHM, bij GICHTEL, bij BOURIGNON en onderscheiden Mystieken gevonden hebben (*). Intusschen vertoont zich ook binnen dit gebied weder eene tamelijke verscheidenheid. Terwijl SWEDENBORG zich het verst van de gewone orthodoxe kerkleer verwijderd heeft en het verst ook van de letter des geschreven Woords, zoo vinden wij daarentegen STILLING en LAVATER, bij den trek tot het magische, dien ook zij volgden, toch in grootere overeenstemming met den Bijbel en de Kerkleer en ook in eene veel nadere verwantschap tot het practisch Christelijk leven; zoodat zij in vele stukken ook met het *Piëtismus* en de verwante rigtingen overeenstemmen; ja, in LAVATERS persoonlijkheid vereenigt zich dan weder zooveel, schijnbaar tegenstrijdigs, dat het zeer moeilijk zijn zoude het naauwkeurig te rangschikken. Beginnen wij, gelijk het ook de tijdorde vereischt, met SWEDENBORG.

IMMANUËL SWEDENBORG (eigenlijk SWEDBERG) is geboren in het jaar 1689 te *Stockholm*. Zijn vader, Luthersch bisschop van *Westgothland*, voedde hem in de grondstellingen der strenge kerkelijke regtzinnigheid op. Reeds het kind zeide men na, »dat de engelen uit hem spraken,” en tot in het 10de jaar, heet het, was hij altijd bezig, van het geloof en van de liefde te spreken. In het jaar 1710 begaf hij zich op reis door *Engeland*, *Holland*, *Frankrijk*, *Duitschland*, en bezocht gedurende 4 jaren de onderscheiden universiteiten dezer landen. Het waren hoofdzakelijk wis- en

---

(*) Zie Voorl. D. VI.

natuurkundige wetenschappen, waaraan hij zich met bijzondere ingenomenheid overgaf. KAREL XII, dien hij meermalen gelegenheid had te spreken, stelde hem tot assessor bij het bergwerkscollegie aan, in welke betrekking hij zich door vele nuttige uitvindingen en door de uitgave van wetenschappelijke werken onderscheidde. In het jaar 1719 verheef hem de koningin ULRICA tot den adelstand, en in de jaren 1720 en 1721 bezocht hij de Saksische bergwerken, waarover hij geleerde verhandelingen schreef. Sedert het jaar 1729 was hij lid der koninklijke societeit in *Zweden* en in het jaar 1734 gaf hij zijne filozofische en mineralogische werken uit; op deze volgde daarna nog zijne *Economie van het Dierenrijk* in het jaar 1740, 1741. Tot dien tijd toe schijnen wij volstrekt alleen met een' empirischen natuuronderzoeker, met een' man te doen te hebben, wiens werkzaamheid naar buiten op het practisch levensgebied, op machines, kunstwerken enz. gerigt was. Doch de waarneming en navorsching der zichtbare natuur benevens hare practische toepassing op het leven maakte bij SWEDENBORG slechts den grondslag uit tot zijne bespiegelingen over de geestenwereld. In het jaar 1743 was het, gedurende zijn verblijf te *Londen*, dat hem, zoo als hij stijf en vast geloofde, de Heer verscheen, hem zijn eigen binnenste opende, hem de geestenwereld ontsloot en hem met den omgang met engelen verwaardigde. In het jaar 1747 leide SWEDENBORG zijn ambt neder, trok intusschen, op 's konings last, bij voortduring het volle inkomen. Hij leefde nu enkel en uitsluitend voor zijn nieuw beroep, het beroep van geestenziener en navorscher der hemelsche geheimen. Zijn aardsch verblijf

verwisselde tusschen *Engeland* en *Zweden*, maar daarbij vonden reizen naar hemel en hel, zamenkomsten en gesprekken met alle geesten van het tijdvak vóór NOACH, van het oudtestamentische en van het Christelijke plaats. De theologische en theosofische boeken, welke hij van dezen tijd af uitgaf, liet hij op eigen kosten drukken. Zij haalden hem, gelijk zich verwachten laat, vrienden en vijanden op den hals. De verlichten bespotteden, de orthodoxen vervolgden hem, echter beschermde hem tegen hunnen ijver de koninklijke gunst van ADOLF FREDERIK. SWEDENBORG bleef ook bij al zijne hemelsche betrekkingen een beschaafd aanzienlijk man der wereld die even zoo goed met lieden van aanzien en met beschaafde vrouwen als met geesten wist te verkeeren. Bij alle zonderlingheden was hij een man van menschlievende, streng zedelijke en vrome gezindheid. Ook *hij* bereikte bij eene duurzame gezondheid een' hoogen ouderdom. Hij stierf 84 jaren oud te *Londen* den 29sten Maart 1772.

Het is moeilijk eene korte schets van SWEDENBORGS leer te geven, daar ook het schijnbaar afgebrokene met elkander zamenhangt, doch de draden, die het geheel verbinden, dikwijls in een wonderlijk kluwen zich omwinden, terwijl hun begin en einde in eene mystieke duisternis zich verliezen. Beginnen wij met de bron, waaruit SWEDENBORG zijne leer putte, zoo was juist voor hem deze bron geenszins de heilige Schrift alleen, het allerminst hare naakte letter. Hem onderwezen de engelen zelve, d. i. de afgescheiden geesten der afgestorvenen, want *andere* engelen, die er van ouds geweest, en niet eerst *geworden* zouden zijn, kent SWEDENBORG niet. Deze onderwijzingen der engelen

of der zaligen dacht hij zich voorzeker niet in tegenspraak *met* de Schrift, veeleer leerden de engelen hem den Bijbel eerst regt verstaan en leidden hem in den geestelijken inhoud van denzelven in. Onze tegenwoordige heilige Schrift, zoo als wij ze thans hebben, is bij SWEDENBORG als het ware slechts een grove afdruk van het *Engelenschrift*, hetwelk dezelve eens voorafging, en daarom is het noodig, met hulp der engelen in den dieperen mystieken zin der Schrift ingeleid te worden, die nog altijd uit haar te voorschijn blinkt als de ziel uit het ligchaam, als de gedachte uit de oogen, voor dengene namelijk, die in staat is dien te lezen en het wezentlijke van het onwezentlijke af te zonderen. Met elk uiterlijk in den Bijbel stemt, evenals met elk uiterlijk in de verschijningswereld, naauwkeurig een innerlijk overeen, en deze overeenstemmingen van het uiterlijke en innerlijke (correspondentiën) na te gaan, is de taak van een geestelijk Schriftuitlegger. Daardoor krijgen eerst namen, getallen en meer ander in de Schrift, dat anders voor ons geene waarde schijnt te hebben, de ware beteekenis. In de oudste tijden was deze wetenschap der correspondentiën diep in het Oosten verbreid; de Magiërs, die den nieuw geboren Heiland begroetten, waren daarmede vervuld; maar bij de Joden is deze geheime wijsheid verloren gegaan, zij hielden zich aan de letter en namen daarom dwaling voor waarheid. Daarom miskenden zij ook den Messias. — Maar ook bij de eerste Christenen was deze wetenschap der correspondentie niet voorhanden, zij behoefden dezelve niet in hunne vrome eenvoudigheid. Zelfs voor de Hervormers bleef zij bedekt. Eerst nu, d. i.

ten tijde van SWEDENBORG, treedt zij weder met nieuwe klaarheid te voorschijn. — Eene schoone, dichtertlijke voorstelling van SWEDENBORG is die, dat wanneer reine kinderzielen de heilige Schrift lezen, de Engelen zich daaraan meer stichten, dan wanneer het door de ouden geschiedt. Met SWEDENBORGS inzigten over de Schrift hangen die over de *Kerk* te zamen. De ware Kerk, het nieuw Jeruzalem, is eerst te verwachten met de regte geestelijke kennis van het Woord, welke weder in verband staat met de geestelijke wederkomst van CHRISTUS. Veel van datgene, wat de tot hiertoe bestaande Kerk geleerd heeft, is valsch; zoo voornamelijk de kerkelijke Drieënhedsleer. Volgens SWEDENBORG, of veeleer volgens de onderwijzingen, welke hij van de engelen zelve gekregen heeft, bestaan er geen *drie* personen, zooals de orthodoxen leeren, hetwelk niet beter is, dan de aanneming van drie Goden: maar in de *ééne* persoon van den Godmensch JEZUS CHRISTUS is de geheele Drieënhed besloten. Daarin heeft SWEDENBORG overeenkomst met ZINZENDORF, dat ook *hij* van geen anderen God weten wil dan den in CHRISTUS geopenbaarden, in CHRISTUS verligchamelijkten God. CHRISTUS is *hem dus Vader, Zoon en Heilige Geest te gelijk*. Hij zelf is de Drieënenige God. — Even als de Drieënhed (in kerkelijken zin) verwierp ook SWEDENBORG de kerkelijke leer van de genoegdoening van CHRISTUS. Dat de mensch door *vreemde* verdienste, van *buiten af*, geregtvaardigd zoude worden, kwam hem als iets met gevoel en rede strijdigs voor. In *dit* punt stemde hij volkomen met de Socinianen en de verlichtende Godgeleerden der eeuw overeen. Nogtans vatte hij den dood van JEZUS dieper op

dan deze. SWEDENBORG zag in lijden en dood iets reinigends, dat den mensch boven zich zelve verhief, en zoo had ook het lijden van CHRISTUS *voor hem* zelfs het gewigt, dat hij van den strijd tot de overwinning doordrong; voor hem was dit lijdensproces niets anders, dan juist de ingebeeelde overbrenging van zijn menschelijk wezen in het Goddelijke. CHRISTUS vierde in zijnen dood zijne eigene verheerlijking. Hij is ja door lijden verheerlijkt. Niet heeft hij de zonden eens vooral weggenomen van de menschen, maar hij *neemt* ze (voor het tegenwoordige) eerst daardoor weg, dat hij den boetvaardige een nieuw Goddelijk leven mededeelt. De Verlossing is dus bij hem eene geestelijke innerlijke daad, zij staat bij hem met de heiliging en vernieuwing des menschen in verband. En zoo leerde dan SWEDENBORG evenzoo nadrukkelijk als DIPPEL en andere Mystieken, dat de mensch ook van *zich* zelve tot heiliging bijdragen moest, wanneer zijn geloof hem baten zou. Er is, zegt SWEDENBORG (*), een goddelijk en een menschelijk geloof; het Goddelijke hebben diegenen, *welke boete doen*, doch het menschelijke geloof de zoodanigen, welke geen boete doen en toch aan toerekening denken. Het Goddelijk geloof is een levendig, het menschelijke een dood geloof. Jezus zelf begon Zijne prediking met de woorden, *doet boete*, en eerst aan deze voorwaarde verbond hij de vergeving der zonde. — SWEDENBORG bevond zich met deze zijne leer niet slechts op een' anderen bodem, dan ZINZENDORF, die

---

(*) Deze en de volgende plaatsen nemen wij uit de door TAFEL uitgegevene Goddelijke Openbaringen van SWEDENBORG. Tüb. 1823. ff. en uit het Magazijn voor de nieuwe Kerk. Tüb. 1824.

in alles de *vreemde* verdienste, welke de zondaar zich toeëigenen moet, als de eerste en eenige vooronderstelde (14), maar hij stelde zich ook in tegenspraak met de regtgeloovige Protestantsche Kerkleer. Hij stond hierin nader bij de Catholijke leer, welke heiliging en regtvaardiging als *één* beschouwt, en de werken *nevens* het geloof verlangt.

Bijzonder merkwaardig zijn SWEDENBORGS voorstellingen *van het leven na den dood*, waaromtrent hij niet slechts onderrigt van afgestorvenen ontvangen, maar waarvan hij zich met eigen oogen overtuigd wilde hebben. Ieder mensch *neemt zich zelve mede in de andere wereld*, hij is daar zijn eigen leven. Wat hij hier was en deed, dat is en doet hij daar ook; wat hij hier wenschte en begeerde, dat wenscht en begeert hij ook daar. Dat is SWEDENBORGS grondbeschouwing van de toekomstige dingen. Hij duidde het daarom ook als eene *grondswaling* der meeste menschen aan, dat zij na den dood eene geweldige verandering verwachten, een' toestand die boven onze tegenwoordige voorstelling gaat, iets ideaals, afgetrokken, bijzonders. Voor *hem* is het andere leven niets anders, dan als het ware slechts eene hoogere magt van het

---

(14) Deze leer omtrent de toeëigening der *vreemde* verdienste, zooals de Schrijver het noemt, is geenzins in tegenspraak met de leer der *boete* of *bekeering*, wanneer men slechts in gedachte houdt, dat de kracht tot die bekeering alleen door de verdienste des Heilands is verworven, en niet anders dan door het geloof aan die verdienste wordt ontvangen en geoefend. Eene leer van bekeering en heiliging buiten dat, door eigene krachten, is strijdig met het Evangelie; die van de toeëigening van eene *vreemde* verdienste komt er mede overeen, schoon die al wat eenzijdig mogt schijnen voorgesteld: de weg blijft daarbij steeds open, om daaraan de leer der bekeering aan te knoopen.

tegenwoordige , het openbaar worden van datgene wat reeds hier in ons geleefd en gewerkt heeft. » Zeer vele geleerden uit de Christelijke wereld , zegt hij , wanneer zij zich na den dood in een ligchaam , in kleederen en in huizen als in de wereld zien , en wanneer in hun geheugen teruggeroepen wordt , wat zij vroeger over het leven na den dood , over de ziel , over de geesten en over den hemel en de hel gedacht hadden , zoo zullen zij met schaamte vervuld worden en zeggen , dat zij zich dwaze voorstellingen daarvan gemaakt hebben en de eenvoudigen in het geloof veel wijzer geweest zijn dan zij . . . dat de geest des menschen na zijne scheiding van het ligchaam mensch zij , en eene menschvormige gedaante hebbe , is voor mij (zegt SWEDENBORG) bij eene dagelijksche ondervinding van vele jaren gansch zeker : want ik heb ze duizendmaal gezien , gehoord en met hen gesproken . . . . De geesten hadden een hartelijk leedwezen , dat in de wereld en bijzonder binnen de Kerk nog zulk eene onwetendheid heerscht . . . » Tot deze onwetendheid rekende SWEDENBORG zoowel die afgetrokkenedenkbeeldige voorstellingen der geleerden , volgens welke de ziel een bloot ding der gedachten zijn zoude , zonder ligchamelijke zelfstandigheid , als ook de gewone Kerkleer , volgens welke men de vereeniging der ziel met het nieuwe ligchaam eerst *na* de opstanding verwacht en alzoo tot dien tijd toe insgelijks genoodzaakt is , de ziel zich als iets onligchamelijks te denken. Volgens hem vindt *deze* noodwendige vereeniging van ligchaam en ziel terstond plaats , of veelmeer zet zij zich voort als in dit leven , alleen op eene met den toekomstige staat overeenkomstige wijze. Hemel en hel zijn

enkel met wezens bevolkt, die eens op deze aarde geleefd hebben; want gelijk reeds gezegd is kent SWEDENBORG geene andere engelen, en ook geene andere duivelen, dan zulke, die vroeger menschen waren. Wat men zich als duivel onder eene persoon voorstelt, is slechts een collectief begrip van alle verdoemde zielen. Ook daarin dus (in de verloochening van een' persoonlijken duivel) stemt hij, als in onderscheidene andere stukken, met de Neologie overeen, slechts uit een ander standpunt. Zoo zien wij hem ook de gewone voorstelling van het jongste gerigt verwerpen en op eene geestelijke wijze verklaren. Het jongste gerigt heeft reeds plaats gehad; SWEDENBORG heeft het met eigene oogen gezien, en wel heeft, nadat reeds vroegere gerigten voorafgegaan waren, het laatste met het begin van het jaar 1757 zijnen aanvang genomen en is nog bij het einde van hetzelfde jaar geëindigd geworden. Wij bekomen van hem eene zeer naauwkeurige beschrijving daarvan (*). » Alle natiën en volken, over welke in de geestelijke wereld gerigt gehouden werd, verschenen in de volgende orde: in het midden zag men diegenen verzameld, welke Protestanten heeten en wel naar hun onderscheiden vaderland afgedeeld, de Duitschers naar het Noorden, de Zweden naar het Westen, de Denen naar het Noordwesten, de Hollanders naar het Oosten en Zuiden, de Engelschen in het midden. Rondom dit gansche midden, waarin zich de Protestanten bevonden, zag men die van de pauselijke Godsdienst verzameld, het grootste deel in het Noordwesten eenigen in het Zuidelijke. Aan gene zijde

---

(*) Göttliche Offenbarungen II. S. 335.

van dezen waren de Mahomedanen, ook naar hun onderscheiden vaderland afgedeeld, zij verschenen toen alle in het Noordwesten benevens het zuidelijke. Verder henen waren de Heidenen in ongehoord getal verzameld en maakten zoo een eigenlijken kring. Buiten dezen vertoonde zich iets als een meer, dat de grenzen daarstelde. Dat de natiën zoo naar de streken geregeld waren, dit had zijnen grond in het verschil van de aan ieder eigene vatbaarheid, om het Goddelijk ware op te nemen." — De boozen onder de Mahomedanen werden nu in modderpoelen en moerassen, de goddeloozen onder de Heidenen in twee groote afgronden geworpen; terwijl de goeden uit beide Godsdiensten, nadat zij hunne dwaling ingezien hadden, met de Christenen vereenigd werden. Daardoor werd vervuld, dat velen van Oosten en Westen, van Noorden en Zuiden komen zouden, om in het rijk Gods te zitten. De Papisten, die onder *Babel* voorgesteld worden, hadden tot op dat gerigt ook in de andere wereld hunne missen en hunne beeldendienst voortgezet, hunne kerken en kloosters gehad, monniken uitgezonden om de Heidenen te bekeeren, een synedrium gehouden enz. Door hunne uitwendige heiligheid stonden zij met eenige genootschappen des ondersten hemels in verband, en door hun onheilig innerlijk hadden zij met de hel gemeenschap. Doch nadat nu het gerigt van het jaar 1757 wàs gehouden geworden, werden ook hier diegenen, welke in den geest van *Babylon* tot onderdrukking der waarheid met bewustzijn werkzaam geweest waren, in den afgrond van het meer of in andere afgronden gestort, doch diegenen *behouden*, welke bij een uiterlijk vroom leven en hij onschul-

dige dwalingen eene *inwendige* neiging tot het ware behouden hadden. Deze geredden werden naar eene bijzondere streek gezonden, om daar door Protestantsche geestelijken uit het Woord onderrigt, en eerst na dit onderrigt in den hemel opgenomen te worden. Wat de voorstellingen omtrent hemel en hel zelve betreft, zoo beantwoorden deze, gelijk reeds opgemerkt is, volkomen aan datgene, wat wij reeds hier beneden waarnemen (*). In de geestelijke wereld, zegt SWEDENBORG, verschijnt alles, wat in de natuurlijke wereld is; er verschijnen huizen en paleizen, paradijzen en tuinen, en daarin boomen van allerlei soort, er verschijnen akkers en braaklanden, velden en weilanden, zoo-wel als groot en klein vee, alles juist zoo als op onze aarde; alleen met dit onderscheid, dat dit alles een geestelijken oorsprong heeft volgens de wet der correspondentiën (der uitgestelde overeenstemming). Diegenen dus, die in de neiging tot het goede en ware zich bevinden, die wonen in zulke heerlijke paleizen, rondom welke paradijzen met boomen zijn; diegenen, welke eene tegenovergestelde gezindheid hebben, zijn ook in de hel in tuchthuizen opgesloten, welke geen vensters hebben, doch waarin echter licht is, als van een dwaallicht, of zij bevinden zich in de woestijn en wonen in hutten, rondom welke alles onvruchtbaar is en waar zich slangen, draken, nachtuilen en ander dergelijk gedierte zich ophoudt, wat met hunnen boezen aard correspondeert. Tusschen den hemel en de hel is eene tusschenplaats, welke de geestenwereld genoemd wordt; in deze komt ieder mensch

---

(*) Göttliche Offenbarungen II. S. 250

terstond na den dood en hier vindt een dergelijk verkeer van den een met den anderen plaats, als onder de menschen op de aarde. Ook hier is alles correspondentie. Er verschijnen ook hier tuinen, haagbosschen, wouden met boomen en struiken, als ook met bloemen bedekte en groene velden en tevens dieren van verschillende soort, tamme en wilde, alles volgens de correspondentie hunner neigingen. Hier heb ik, verhaalt ons SWEDENBORG, meermalen schapen en bokken, en ook gevechten tusschen hen gezien; ik heb bokken met voorwaarts en achterwaarts gebogen hoornen gezien, welke met woede op de schapen aanvielen; ik heb bokken met twee hoornen gezien; met welke zij hevig tegen de schapen stootten, en toen ik nazag, wat het zijn mogt, zag ik eenige — over de werkdadige liefde en het geloof met elkander strijden, waaruit blijkt, dat het van de werkdadige liefde gescheiden geloof dat was, wat als bok verscheen, en de werkdadige liefde, waaruit het geloof ontspringt, dat, wat als schaap verscheen. Daar ik dit meermalen zag, zoo werd ik vergewist, dat diegenen, welke in het van de werkdadige liefde gescheiden geloof zijn, onder de bokken verstaan worden.”

SWEDENBORGS schriften werden eerst na zijnen dood algemeener bekend. Het was de ons reeds bekende leerling van BENGEL, de prelaat OETINGER, die dezelve in het jaar 1765 voor *Duitschland* openbaar maakte.

In de XIX^{de} eeuw heeft een ander Wurtembergsch geleerde, de bibliothekaris TAFEL, zich tot de verdere bevestiging der Kerk van het nieuw *Jeruzalem* (zooals SWEDENBORGS aanhangers zich noemen), veel moeite gegeven. SWEDENBORG zelf had geene sekte

gesticht; maar na zijnen dood vormde zich te *Londen* en *Stockholm* zoogenoemde philanthropisch-exegetische genootschappen. — Er traden meer *voornamen en beschaafden*, dan lieden uit het volk tot dezelve toe; terwijl wij bij het Methodismus (bij deszelfs eerste optreden) de omgekeerde betrekking gevonden hebben. Het is zeer natuurlijk, dat een geloof, hetwelk in de toekomstige wereld slechts de tegenwoordige in hare verheerlijking hoopt weder te vinden, *die* menschenklasse niet bevallen konde, die in gedrukte omstandigheden levende, uit den tegenwoordigen toestand verlangt te geraken. In het gemeen is het Swedenborgianismus meer speculatief dan practisch, en kan daarom ook slechts daar op discipelen rekenen, waar men tot het bespiegelen tijd en gelegenheid heeft. Het gemeentevormend beginsel, zooals wij het bij ZINZENDORF en WESLEY gevonden hebben, moest hier meer teruggredten, echter bleef het niet geheel achter. Eerst in het jaar 1787 kwamen de aanhangers der nieuwe Kerk tot eene uitwendige gemeenschap met bepaalde gemeenteinrigting, te zamen. Behalve in *Zweden* en *Engeland* vond de leer ook spoedig in *Noord-Amerika* hare aanhangers. Ook naar *Afrika* zonden de Swedenborgianen zendelingen, daar zij in de meening verkeerden, dat ergens in het binnenste des lands de nieuwe Kerk, welke zij eerst grondvesten wilden, zich reeds gevormd vond. Doch *dat* hebben zij met het Methodismus gemeen, dat ook zij zich met de afschaffing van den Negerhandel menschlievend bemoeiden. Het is merkwaardig, hoe eerst in onzen *nieuwsten* tijd de leer van SWEDENBORG weder aanhangers krijgt. Veelligt dat juist het wonderbare het eigen mengsel van het

phantastische en rationele, de eigene geestrijke willekeur welke uit het geheel doorstraalt, met den smaak van eenen tijd mag overeenkomen, welke ook in andere dingen het piquante bemint. Dat groote ideën, als namelijk die van een innigen samenhang der zichtbare en onzichtbare wereld, bij het Swedenborgianismus ten grondslag liggen, en dat ook zijne tegenspraak omtrent de Kerkleer niet zoo geheel ongegrond was, willen wij gaarne toestemmen. Ja, de Swedenborgsche leer is ons bij haar eigen mengsel van Rationalismus en Mysticismus een bewijs, hoe de tijd, onbevredigd door datgene wat de gewone Kerkleer aanbood, naar iets nieuws en frischs verlangend uitzag; en hoe ook diegenen, welke anders niet met den toon der verlichters instemden, echter even zoo min in een gedachteloos napraten der orthodoxe vormen genoeg vinden konden (15).

Iets dergelijks blijkt ons ook bij STILLING EN LAVATER. Wij laten deze beide merkwaardige mannen, die reeds dieper in den *nieuwen* tijd ingevlochten zijn, niet daarom onmiddellijk op SWEDENBORG volgen, dewijl zij onvoorwaardelijk zijn stelsel toegedaan waren; maar alleen omdat zij met hem dien trek tot het magische gemeen hadden, die ook hen aandreef *blikken in de geestenwereld en uitzigten in de eeuwigheid* te wagen, omdat ook zij aan

---

(15) Men moet onderscheid maken tusschen de levendige Kerkleer en derzelver doode vormen. Dat bij velen de regtzinnigheid in het aankieven van doode vormen was ontaard, kan men niet tegenspreken. Dat gaf natuurlijk aanleiding aan gemoederen, die iets meer behoefden, tot velerlei vreemde afdwalingen, doch welke niet beter dan door het herstel der zuivere en levendige Kerkleer overeenkomstig den Bijbel kunnen worden te regt gebragt.

een in elkander grijpen der bovenaardsche en aard-sche wereld geloofden en daarbij voorzeker ook *hunne* phantasie op *hunne* wijze volgden, gelijk SWEDENBORG de *zijne* op *zijne* wijze. Maar terwijl bij SWEDENBORG alles in deze magische rigting voortgaat, zoo dat hij voor practisch werken in de Kerk geen kracht meer overig scheen te hebben, maakt het geesten zien bij de genoemden slechts de buitenste lichtstreep van hun wezen uit, terwijl zij met de kern hunner rigting vast staan op den bodem der tegenwoordige wereld en juist op dezen bodem midden onder hun geslacht eene veelzijdige werkzaamheid ontwikkelden; zoodat zij ook onder dit magisch toegift reeds der opmerkzaamheid waardig waren. Voornamelijk geldt dit laatste van LAVATER, die ons juist van deze practische zijde, van den kant der vroomheid en zedelijke geschiktheid, die hij als mensch, als prediker, als burger ontwikkelde, buitengemeen gewigtig is. Beide mannen (STILLING en LAVATER) zijn naar hun uiterlijk leven en hunne levensbetrekkingen zoo bekend, dat gij geene levensbeschrijving van hen verwachten zult. STILLINGS jeugd en reisjaren zijn in aller handen. Zij maken zelfs reeds als voortbrengsel eens schrijvers een gedeelte van STILLINGS werkzaamheid uit, zij maken ons veel van hem verklaarbaar. Wanneer wij vernemen, hoe de man (in het jaar 1740 in het Nassausche geboren) van de nederigste betrekkingen tot schoolleeraar, van daar tot professor en hofraad opklom, gelijk hij het meeste aan zich zelve of veelmeer aan die wonderbare leiding van God te danken had, waaraan hij zich met een waren heldenmoed in de armen wierp, zoo moet ons dit reeds voor hem innemen. STILLING was

veelvuldig met de *Piëtisten* in aanraking gekomen, zonder zich door hen in een bepaalden vorm te laten gieten. In zijnen Theobald of de dweeper heeft hij zelf de toenmalige godsdienstige verschijnselen, zooals zij zich bij de geïnspireerden in de Wetterau, in het Budingsche enz. openbaarde, treffend en met groote bezonnenheid gekarakteriseerd, zoodat niemand na dit boek zelf een dweeper achter hem zoeken moest. De eenvoudig kinderlijke vroomheid, welke zich bijzonder in het eene »onverwoestbaar geloof aan God en eene onmiddellijk daaruit voortvloeiende hulp,» uitdrukt en op ondervinding geground is, werd ook door zoodanigen hooggeschat, welke wij gewoon zijn als de verklaardste vijanden van alle dweeperij te beschouwen, gelijk door GOETHE. — Het geloof aan wonderbare gebedsverhooringen had STILLING met vele vromen van dien en van vroegeren tijd gemeen. Voorbeelden, zooals wij ze bij PETERSEN, bij BENGEL (verder terug bij LUTHER) gevonden hebben, vinden wij bij hem onbetwistbaar in menigte; zoodat STILLING in zeker opzigt tot spreekwoord, tot vertegenwoordiger van al diegenen geworden is, die zich op merkwaardige gebedsverhooringen ook ten aanzien van uitwendige dingen weten te beroemen. Iets dergelijks ontmoeten wij ook in de geschiedenis van LAVATERS jeugd weder, die zooals bekend is als knaap eene schrijffout, welke hij in eene les op school gemaakt had, met hulp van het gebed wist te verbeteren en ook bij andere gelegenheden zich door het gebed uit verlegenheden redde. Men moge over dit geloof hetwelk al naar de omstandigheden en den gemoedsaard ook tot bijgeloof overslaan, ten minste ligt in methode, in iets gemaakts ontaarden kan, denken

zooals men wil, zoo veel is zeker, dat in een' tijd, toen de wijsbegeerte God meer en meer van de wereld afscheidde, Hem als een bloot denkbeeldig wezen buiten de wereld en haar verband voorstelde en Hem als het ware in de woestijn eener afgetrokken grootheid en oneindigheid verbande, dat in zulk een' tijd het geloof aan gebedsverhooring nog de eenige band was, welke de vromen op de wereld met dien ver verwijderden God verbond; het was toch de kortste, practische weg, om tot de troostvolle overtuiging te geraken, dat juist God van Zijn volk nog niet gescheiden, ja, dat Hij nabij zij allen die Hem aanroepen. Hadden STILLING, LAVATER en anderen ook niets anders dan dit bijzonder gebedsgeloof staande gehouden, zij zouden reeds daardoor een belangrijk tegenwigt gevormd hebben tegen het overhandnemend ongeloof des tijds. En gelukkig hadden zij hierin ook nog de zoodanigen op hunne zijde, die ten aanzien van het geschiedkundige des Christendoms een minder positief geloof hadden. Het was juist die door ZINZENDORF al te voorbarig aangevallen *Godvader-godsdienst*, dat geloof aan eene *alles besturende Voorzienigheid*, welke wij gerust al onze lotgevallen mogen aanbevelen, dat de vrome gemoederen van dien tijd eigen was, en dat zich ook daar nog levendig betoonde, waar de steunsels van het *historisch* geloof reeds begonnen te zinken. Deze gemeenzame Godvader-godsdienst was het toch, welke eenen LAVATER ook weder met SPALDING en ZOLLIKOFER in de naauwste gemeenschap des harten bragt en die de schriften van GELLERT ook bij diegenen ingang verschaft, welke anders weinig meer van het oude geloof in zich bespeurden. Aan de won-

deren van Gods bestuur in het tegenwoordige leven, aan de wonderen des *gebeds* kon bij een' vromen kinderlijken zin ook nog menig een gelooven, wien de wonderen der geschiedenis door kritiek twijfelachtig geworden waren, en menig een, wiens verstand wel in eenige verlegenheid geraakte, wanneer hij de kerkelijke leer van den Zone Gods en de Drieëenheid, van de erfzonde en de genoegdoening, met zijne overige denkwijze rijmen zoude, hing toch nog met het gemoed aan *dien* Vader, tot wien CHRISTUS hem den toegang geopend had (*). Dat is een gewigtig verschijnsel. Hierin onderscheidt zich die tijd van den *onzen*, waarin het geloof aan den *persoonlijken*, en dus gebedsverhoorenden God dikwijls ook bij diegenen op losse schroeven staat, welke in andere betrekkingen zelfs eene wonder orthodoxe taal weten te voeren.

LAVATER en STILLING bleven nu wel is waar niet *met* die anderen bij dat bloot Godvader-geloof staan. Wel verhaalt ons LAVATER uit de geschiedenis zijner jeugd gansch opregt (†) en waar, dat hij als kind van CHRISTUS geen begrip gehad had; dat het N. T. hem veel minder geroerd had, dan het oude. » CHRISTUS als CHRISTUS (zegt hij) was mij toen noch lief noch onlief. Hij was voor mij een in het

---

(*) Hoe nadrukkelijk beveelt h. v. CAMPE in zijnen Theophron en andere schriften het *gebed* aan, — dat hij zich wel is waar zoo natuurlijk als mogelijk was zocht te verklaren. Deze band des gebeds is eerst door het *Pantheïsmus* volkomen doorsneden geworden, dat hierin bij het *Deïsmus* niets vooruit heeft, dan eenigzins den schijn van kerkelijk klinkende vormen.

(†) Bij GESSNER, *Lebensbeschr.* I. S. 23, 24.

geheel *niet bestaande* persoon, voornamelijk voor de genegenheid mijns harten. Mijn hart *behoefde* toenmaals nog geenen CHRISTUS, behoefde slechts *eenen gebed verhoorende God.*” — Hij stond alzoo hier als kind geheel op denzelfden trap, waarop wij ook onderscheiden vrome mannen van dien tijd vinden. Maar als man beschouwde hij het anders. Ook thans wel is waar stond hij nog altijd met zijnen God op deze betrekking der onmiddellijkheid; maar hij was zich van deze onmiddellijkheid toch eerst daardoor bewust, dat hij die zelfs als eene door CHRISTUS bemiddelde opvatte. In een gesprek, dat hij op eene reis naar *Waldshut* met ZOLLIKOFER hield, liet hij zich daarover dus uit (*): » de menschen hebben niet slechts een' aanbiddenswaardigen God noodig, maar een', dien zij als deelnemend aan hunne behoeften kunnen voorstellen. Het eeuwige, onzichtbare, allerhoogste, allesdoordringend Wezen aller Wezens kan *zonder* CHRISTUS allezins door de wijsste en gevoeligste wezens *aangebeden*, maar *zonder hem* niet *smeekend aangeropen* worden.... In CHRISTUS heeft zich de in zich zelve onbegrijpelijke, ondenkbare, boven allen gezigtskring van menscheelijke voorstellingen oneindig verhevene Godheid, vermenschelijkt. In Hem is zij denkbaar, aanschouwelijk, genietbaar geworden, aanbiddenswaardig gebleven en *aanroepbaar* geworden.” CHRISTUS is hem het *aangezigt* Gods, in wien zich meer dan in eenig ander, meer dan in allen te zamen genomen, alle in God verborgen, in de schepping openbare Godskrachten spiegelen.”

(*) Bij GESSNER, Lebensbeschr. II. S. 475.

Doch deze bemiddeling van het Goddelijke en menschelijke door CHRISTUS vatteden STILLING en LAVATER en bijzonder de laatste als eene levendige, voortdurend werkzame op. Voor *hen* zette zich de keten van het geheimvolle en wonderbare, welke de Bijbelgeschiedenis doorslingert, ja daar haren oorsprong heeft, ook verder voort door de latere tijden, en juist daardoor onderscheidde zij zich weder van de gewone orthodoxen, die het wonderbare binnen de vaste grenzen der Apostolische tijden en der vroegere besloten en in deze wereld eene dergelijke werktuigelijkheid van krachten vooronderstelden als de Deïsten. Voor hen was het geestenrijk niet gesloten, maar bedekt, en volgens hen werd er slechts geloof vereischt, om dit dek-sel weg te nemen. Daardoor werden zij dan voorzeker op dergelijk gebied van dichterlijke bespiegeling verlokt als SWEDENBORG en zonder willekeur en poëtische koene verbeeldingen liep het ook hier niet af. Had het *verstand* der orthodoxen willekeurig de keten van het wonderbare *afgebroken* en geweldig verbrijzeld zonder op de fijnere en onmerkbare overgangen acht te geven, welke de grenzen van het wonderbare en van het natuurlijke voor het oog uitwischen, zoo zetteden daarentegen *deze* mannen even willekeurig deze keten zoo voort, tot zij zich in het avontuurlijke verloor, daar zij door gissing, ja niet zelden door een onbegrijpelijk zelfbedrog vergoedden, wat zich aan de blikken van een bedaard onderzoek en onbevangene waarneming onttrok. Ieder had hier zijn geliefkoosd gebied, bij STILLING was het de theorie der geesten, bij LAVATER meer de wonderwerken in de physische wereld, zooals zij toenmaals door den

priester GASSNER zouden zijn verrigt geworden. Beiden hielden zich ook naar het voorbeeld van PETERSEN, BENGEL en SWEDENBORG met de Openbaring van JOHANNES bezig, en LAVATER waagde in zijne uitzigten in de eeuwigheid gansch dergelijke gissingen, als wij bij SWEDENBORG gevonden hebben, alleen dat LAVATER het eenvoudig als *gissing* geeft, wat SWEDENBORG werkelijk wilde *gezien* hebben (16). Ook volgens *hem* zou de toekomstige staat tamelijk gelijkvormig zijn aan den tegenwoordigen; dergelijke of veeleer overeenkomende bezigheden zouden ook daar plaats hebben; want de daglooner zal daar even zoo onontbeerlijk zijn, als de koning (*). Vermoedelijk zullen alle voor de maatschappij nuttige kunsten ook daar beoefend worden; men zal ook daar paleizen bewonen, verzamelings- en lusthuizen hebben, ook wel lustreizen naar andere hemel- en wereldstreken ondernemen, nieuwe talen leeren, poëzij en muziek beoefenen. » De een zal zich met de ligchamelijke wereld, met de natuurlijke geschiedenis of natuurlijke wijsbegeerte

---

(16) Dat STILLING en LAVATER zich somwijlen wat verdoor hunne verbeelding hebben laten vervoeren, mag waar zijn, vooral de eerste ten aanzien van de geestenwereld, en de laatste door te groote onvoorzigtigheid ten opzichte van het wonderbaar schijnende in het geval met GASSNER en het toen opkomend dierlijk Magnetismus in het gemeen, hunne verwachtingen echter in de naderende toekomst volgens de Openbaring van JOHANNES, en hunne, vooral LAVATERS inzigten omtrent de voortdurende kracht des geloofs, zijn geenszins onder die verbeeldingen te rekenen, maar steunden op eenen goeden en vasten grond. LAVATERS uitzigten in de eeuwigheid waren alleen gissingen, geene vaststellingen, veelmin openbaringen uit het rijk der geesten.

(*) Zie Aussichten in die Ewigkeit. S. 192, ff.

bezighouden, de ander met de navorsching, overweging en vergelijking der geestelijke en der dieper werkende onzichtbare krachten; een ander met maatschappelijke vereenigingen, een ander met de geschiedenis van het verledene, een ander voornamelijk met de tegenwoordige inrigtingen der Voorzienigheid, weder een ander met de toekomstige lotgevallen der wereld. Er zullen leeraren en leerlingen, meer en minder geoefende geleerden en in vergelijking met *dezen* ongeleerden zijn, enz."

Wie kan ontkennen, dat zulke en dergelijke bepalingen ver buiten datgene gaan, wat de heilige Schrift ons doet weten? Maar ook *hier* kunnen wij niet nalaten op te merken, dat zulke gissingen in den toenmaligen tijd een veel algemeener weêrklank vonden, dan het veelligt thans het geval zoude zijn. Gelijk het geloof aan een' persoonlijken God, zoo stond ook het geloof aan eene *persoonlijke voortduring en persoonlijke onsterfelijkheid* ook bij diegenen nog grootendeels vast, welke in andere, meer historische dingen twijfelden. Het gold nog niet voor het teeken van een onwijsgeerig hoofd, van eene *andere wereld* te spreken, daar ook niet-Christelijke wijsgeeren, als MENDELSSOHN in zijnen Phaedon en de Morgenuren, met deze ideën zich bezig hielden (*). Zoo zeer

---

(*) Vergel. ook ENGEL: « Wij zullen elkander wederzien, » en dergelijke schriften. — Dat in zulke schriften zich veel als bewijs wilde doen gelden, wat het niet is, wordt thans algemeen erkend. Maar zal met het bewijs de zaak zelve vallen? Is thans niet de ligvaardigheid, waarmede men negatief loochent, bij allen roem der dialectiek nog veel schandelijker dan de logische misleiding, waardoor die mannen bevangen waren?

nu STILLING en LAVATER door hunne stoute denkbelden deels tegen de regtzinnigheid aanstootten, zoo hebben wij ze toch beide, tegenover de opklaringstheologie, als *conservatieve geesten* te beschouwen; schoon ook op eenigzins verschillende wijze. Terwijl STILLING, bijzonder in zijne latere schriften, als voornamelijk in *het Heimwee* en *de Graauwe man*, de diepste smart over den afval van het Christendom ondervindt, heerscht bij LAVATER meer de blijde stemming der zegepraal, welke door de kracht des geloofs en der liefde alles hoopt te overwinnen. Terwijl STILLING bij enkele weldaden, welke hij in lichamelijk en geestelijk opzigt menigeen zijner lijdende broeders bewees, toch over het geheel het tot geene zamenhangende werkzaamheid in het rijk Gods bragt, stond LAVATER bij al zijne hoopvolle blikken in de andere wereld toch vast op deze aarde, en was als een trouw, ijverig zielzorger aan zijne gemeente verbonden. Terwijl STILLING slechts het hemelsche vaderland scheen te kennen, en onder anderen in het stamboek van een' student schreef: »*Zalig zijn, die het heimwee hebben, want zij zullen te huis komen,*» verblijdde zich LAVATER ook in zijn *aardsche* vaderland, was trotsch op hetzelfde in den echten zin des woords, gevoelde zich als vrije Zwitser en werkte ook als prediker en dichter naar deze zijde heen. — LAVATER was in ieder opzigt veelzijdiger dan STILLING en zijn Christendom was blijmoediger en gezonder. »Kan het genoeg herhaald, genoeg bedacht worden, zegt LAVATER in zijnen handbijbel voor lijdenden: *vreugde*, niets dan *vreugde* is het doel van den bestuurder der menschen, *vreugde*, niets dan on-

ophoudelijke vreugde de eenige bedoeling van alle over ons komend lijden. JEZUS en vreugdemaker zijn volkomen gelijkbeteekenende uitdrukkingen. Wie JEZUS voor iets anders houdt, dan voor eenen vreugdemaker, het Evangelie voor iets anders dan voor eene blijde boodschap, lijden voor iets anders dan voor eene bron van vreugde, die kent noch God, noch CHRISTUS, noch het Evangelie. God is de liefde, de liefde kan slechts liefhebben, God is de levendigste liefdeswil. Liefde en reine verheugingslust is even hetzelfde."

Dit heerschen van vreugde stond bij LAVATER naauw in verband met het reeds aangeroerde denkbeeld omtrent CHRISTUS. Zij was de rijkste bron van al zijn geestelijk genot. Zij beheerschte zijn geheele leven. »De Godheid van CHRISTUS, die alom heerschende kracht in hemel en op aarde, in alle mogelijke betrekkingen, was zijn eenig thema, dat hij in woorden en schriften leerde en uitbreidde." Zoo zegt van hem HEGNER (*). »Mijne grijze haren zullen niet ten grave dalen, voordat ik eenige uitverkorenen in de ziel geroepen heb: *hij* is gewisser dan ik ben, zoo zegt hij van zich zelven (†)." Ook *hij* had alzoo, evenals ZINZENDORF van zich kunnen zeggen: ik hebslechts eenen hartstogt en die is *hij*, alleen *hij*. Ook *hij* wilde, evenals de stichter der Broedergemeente, CHRISTUS als het ware persoonlijk genieten, met hem in eenige liefde- en vriendschapsbetrekking staan, maar bij LAVATER treedt het zinnelijke, dat ons bij ZINZENDORF hinderde, meer terug, het geestelijke, het ideale

---

(*) Beiträge zur nähern Kenntniss Lavaters, Leipz. 1836. S. 267.

(†) Ibid. S. 264.

meer te voorschijn. Hij trekt CHRISTUS nooit tot zich naar beneden (wat bij den Hernnhutschen ordinarius somwijlen wel het geval was), maar altijd rigt hij zich tot hem op, komt zoo, zich evenals de met de baren worstelende PETRUS aan hem vast houdende, weder boven, en zoekt in *hem* eerst zijn waar Ik te gewinnen. Zulk eene opvatting van CHRISTUS, welke hem niet idealizerend van den geschiedkundigen bodem losrukte, niet een eigen gemaakt gedachtenbeeld in de plaats van den historischen CHRISTUS stelde, doch die evenmin bij het bloot historische staan bleef, maar die CHRISTUS als het ware altijd op nieuw weder mensch laat worden, om eene gestalte in ons te krijgen; het begrip van eenen CHRISTUS, die ook zijnen hemel niet slechts boven de sterren heeft, maar in het hart des menschen, die niet slechts eenmaal blinden en lammen genas en dooden opwekte, maar die nog altijd als het licht des levens allen verlicht, als de levenskracht allen doorstroomt en allen verzadigt en verkwikt — zulk een begrip van CHRISTUS was voor den toenmaligen tijd als het ware een nieuw, van velen voor de eerste maal weder vernomen Evangelie. Wat wij thans als den *inhoud* des Christendoms, als deszelfs eigendommelijks, als deszelfs voorregt boven alle andere positieve Godsdiensten beschouwen, de innigste doordringing van het Goddelijke en menschelijke door CHRISTUS bemiddeld (schoon wij ons ook daarbij niet juist altijd aan LAVATERS stoute uitdrukkingen binden en niet al die gevolgen goedkeuren, welke hij er uit trok), dat kwam den toenmaligen tijd als dweeperij voor, en menigen spraken het onverholen uit, dat de geestrijke man nog oneindig meer uitrigten zoude,

wanneer hij niet zoo geloovig ware, niet zoo aan zijnen CHRISTUS hing (*). Terwijl intusschen oppervlakkige verlichters de geestverrukking van LAVATER opentlijk bespotteden, (ik herinner slechts eenen NIKOLAÏ, die hem eigenlijk mishandelde), wisten toch anderen, als GOETHE, deze geestverrukking als iets schoons en eenigs ook daar te waarderen, waar zij dezelve niet met hem konden deelen. » Het verheft de ziel, » schrijft GOETHE aan LAVATER, » en geeft tot de schoonste beschouwingen aanleiding, wanneer men u den heerlijken kristalhelderen beker met de hoogste drift opvatten, met uwen eigen hoog rooden drank schuimend vullen, en het over den rand uitbruischend schuim met wellust weder opsorpen ziet. Ik gun u gaarne dit geluk, want gij moest zonder hetzelfde ongelukkig worden (†). » Wat GOETHE van *zijn* kant daartegen herinnerde, hebben wij *hier* niet te beschouwen. Het blijft ons reeds merkwaardig genoeg, hoe juist beiden, STILLING en LAVATER, in GOETHE een voortreffelijken voorspraak kregen, tegenover de verlichtingsmannen des tijds, die zijne meerderheid moesten erkennen. Doch in het gemeen hebben wij nu met LAVATER het punt bereikt, waar de verschillende rigtingen des tijds zich in eene persoonlijkheid ontmoeten, en wij kunnendus van *hem* uitgaande het best weder den terugweg vinden tot *die* mannen, welke wij als de sprekers en bevoorwaarden der hedendaagsche verlichting verlaten hebben.

(*) Zie den Brief van ZIMMERMAN, bij HEGNER S. 71.

(†) Bij HEGNER S. 144.

TWEE EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

NOG IETS OVER LAVATER. ZIJNE STELLING TOT DE OPKLARENDE
RIGTINGEN. BETREKKING TOT SPALDING, ZOLLIKOFER EN ANDE-
REN. ZIJN POSITIEF CHRISTENDOM. PFENNINGERS JOODSCHE BRIE-
VEN. (STIEFFENS GETUIGENIS OMTRENT HEM). LAVATER ALS GEES-
TELIJK DICHTER. HEENWIJZING OP I. G. HERDER EN VERDERE
AANDUIDINGEN OMTRENT DE NIEUWERE ONTWIKKELING VAN
HET PROTESTANTISMUS. SLOTWOORD.

Terwijl wij in de vorige bijeenkomst LAVATER in verband met STILLING beschouwd en met hem de reeks der mannen besloten hebben, welke wij als de vertegenwoordigers van een streng positief Openbaringsgeloof, tegenover de zoogenoemde Godsdienstige verlichting der eeuw, moesten aanduiden, zoo vertoeven wij heden nog wat bij dezen merkwaardigen persoon, dien wij, wegens zijne veelzijdigheid, onmogelijk binnen de enge ruimte eener gegevene kathgorie insluiten kunnen; want dat zal ieder spoedig toestemmen, die slechts wat nader met 's mans leven en schriften bekend is, dat LAVATER bij al zijn vast geloof, bij zijne scherp uitgedrukte Christelijke overtuiging een man van den

nieuwen tijd, een man der eeuw, een man van vooruitgang was. In zooverre eene zekere onafhankelijkheid en vrijzinnigheid, verklaarde afkeer van alle slavernij, van alle overgeërfde vooroordeelen, van alle misbruiken, in zooverre in het gemeen datgene, wat wij met eene uitdrukking van onzen tijd *Liberalismus* noemen, tot het karakteristieke van den nieuwerwetschen tijd behoort, in tegenstelling met de nog door middeleeuwsche vormen omgeven XVII^{de} eeuw, zoo was LAVATER onbetwistbaar mede een der eerste liberalen, die de begrippen van den nieuwen tijd huldigden. De stoute moed, waarmede hij als knaap tegen een' onregtvaardigen leermeester, waarmede hij als jongeling tegen een' strengen landvoogd (GREBEL) opgetreden was, zijn lied over WILLEM TELL en het andere: »Stemt o wakk're Zwitserboeren,» gelijk nog zoo menig ander, geven ons daarvan voldoende bewijzen; ja, zelfs de moed, waarmede hij in latere jaren de oude vrijheid der Zwitsers tegen eene van buiten opgedrongene nieuwe verdedigde, hebben hem in de oogen dergenen die zich niet door bloote partijnamen laten omkoopen, slechts te hooger gesteld, met betrekking namelijk tot de *staatkundige* gezindheid.

Met dit Liberalismus was ook de *beschaving*, waarin wij een verderen karaktertrek van den nieuwen tijd erkennen, bij LAVATER op het naauwst verbonden. Alles wat den mensch tot mensch maakt, hem tot de bewustheid zijner menschenwaarde brengt, had in LAVATERS oog eene oneindige waarde. Zijne veel besprokene, veel geroemde en veel bespotten *Gelaatkunde*, waarmede wij ons hier niet nader inlaten kunnen, had toch eigenlijk het beschaafde

doel, om de *menschenliefde* te bevorderen, en uit al de ingewikkelde en mismaakte trekken, welke de ongunst der natuur of der uiterlijke omstandigheden, of de kracht der hartstogt een menschelijk aangezicht ingedrukt hebben, toch altijd weder het *edele menschen aangezicht* te doen kennen. — De vorderingen, welke het opvoedingswezen door de bemoeijingen van BASEDOW en anderen beloofde te maken, hadden zich over LAVATERS deelneming in hoogen graad te verblijden. Niemand kon een grooter vijand der oude schoolvosserij en der gewone sleur zijn, dan *hij*. En evenzoo bood hij de hand, waar het zaak was in het vaderland weldadige, menschlievende vereenigingen te stichten. I^{SELIN} te *Bazel*, PFEFFEL te *Colmar* en zoo vele anderen waren hier zijne vrienden en medehelpers. Genoeg, wij mogen een levensgebied beschouwen, welk wij ook willen, zoo vinden wij LAVATER onder degenen, die *voorwaarts* zagen en *voorwaarts* drongen en niemand zal hem daarom tot een Apostel des achteruitgangs, tot een kind der duisternis willen maken. Ook de *verdraagzaamheid*, dat groote woord der eeuw, vond in LAVATER haren vereerder en verdediger, zoo zeer, dat juist deze verdraagzaamheid, welke hij ook den Catholijken betoonde, en de vriendschap, welke hij met waardige mannen uit deze Kerkonderhield, hem door anderen weder ten kwade geduid en als Jezuitismus en God weet wat! aangemerkt werd. — Doch wanneer wij nu niettegenstaande dit verband waarin LAVATER met de begrippen van den nieuwen tijd stond, hem nogtans in Christelijk-Godsdienstige betrekking aan de zijde van diegenen zien, welke het oude, het van de vaders overgeleverde

vasthielden, tegenover eene nieuwe wijsheid, en wanneer wij hem hierin ook door zulke vrienden ondersteund zien, die in denzelfden zin en geest medewerkten, door den waardigen JAKOB HESS, den namaligen Antistes, aan de eene, en door zijnen PFENNINGER aan de andere zijde, zoo is toch dit geenszins zoo te verstaan, alsöf hij daardoor met zich zelven in tegenspraak geraakt ware, alsöf hij in elk overig gebied een' vrijen, onbevangen blik behouden had, doch alleen in de Godsdienst angstvallig bij de letter gebleven ware, alsöf hij zich vijandig gekant had tegen de nieuwigheden, welke op het Godsdienstig en theologisch gebied plaats grepen. LAVATER bleef daaraan niet vreemd, en was billijk genoeg, het goede daarin te erkennen. Hij toonde zich ook hierin als *Protestant*, dat hij vrij onderzocht, en niets op bloot gezag aannam. Zijn geloof was een zelf werkzaam verkregen en gewonnen en daarom bewust geloof. Ja, wat ons in hem bijzonder gewigtig voorkomt, en wat de beoordeeling van dien tijd in velerlei opzigt gemakkelijk maakt, is juist de naauwe vereeniging, waarin LAVATER ook met *zulke* mannen stond, die wij vroeger als de vertegenwoordigers van de nieuwere Godgeleerdheid der eeuw beschouwden. De eerwaardige SPALDING, juist *die* man, welke de bezonnenheid van denken zoo planmatig in de Kerk invoerde (terwijl hij voorzeker voor zijn persoon van de innigste vroomheid des harten doordrongen was), *hij* was het *ideaal*, dat den jongen LAVATER in den tijd zijner Godgeleerde voorbereiding voor cogen zweefde, naar hetwelk hij zich niet slechts te vormen, maar dat hij persoonlijk te aanschouwen en zich in te prenten het innigste

VIII. Z

verlangen koesterde. In den tijd toen SPALDING nog in het Pommersche stadje *Barth* leefde, ondernam LAVATER van *Zurich* met zijne vrienden FUSSLI en FELIX HESS een wezentlijke *bedevaart* naar dezen vromen, vrijgevigcn, duidclijken prediker en bragt ware feestdagen in zijn bijzijn door. Beiden SPALDING en LAVATER, spreken in hunne eigen levensbeschrijvingen en dagboeken van deze ontmoeting met eene liefde, eene genegenheid, eene geestdrift, zooals dit slechts bij edeldenkende en fijngevoelende menschen mogelijk is (*). SPALDING, de oudere man, de rustige waarnemer, had zijne ware vreugde in de jonge mannen, die negen maanden lang zijne gasten waren. LAVATER was reeds toenmaals, als jongeling van niet meer dan 21 jaren, het orakel en de leidsman der beide andere vrienden, zonder dat hij zich in het geringst het aanzien daarvan gegeven had. » Nog nooit, zegt SPALDING, heb ik tot dien tijd toe — bijzonder in iemand van zijnen ouderdom, zulk eene reinheid van ziel, zulk eene levendigheid en werkzaamheid van het zedelijk gevoel, zulk eene openhartige uitstorting der innerlijkste gewaarwordingen, ... zulk eene opgeruimde zachtmoedigheid en aangenaamheid in elken omgang, kortom, een zoo edel, innemend Christendom leeren kennen. En dit gansche warme leven zijns harten stond nogtans te dier tijd zoo geheel onder het bestuur eener *opgeklearde, overwegende en bedaarde rede*, dat ook niet het geringste spoor van eene overhelling tot dweeperij daarin te vinden was.” Uit deze laatste woorden van SPALDING zou

---

(*) Vergel. SPALDINGS *Leben* S. 63 ff. GESNER, *Leben Lavaters* I. S. 183, 209, 251 ff.

men kunnen besluiten , dat de jonge LAVATER omstreeks dien tijd zelf meer dat bezonnen redechristendom gehuldigd had , zoo als de opklaringstheologie het verlangde , en zooals het ook SPALDING beviel ; dat hij eerst later eene andere , aan de vroegere tegenovergestelde rigting genomen had , dat hij eerst later van zijne neologie tot het orthodox geloof bekeerd was geworden. Doch daarvan vinden wij in LAVATERS leven geen spoor. Reeds toenmaals , toen hij bewonderend aan de voeten van SPALDING nederzat , toen hij ieder woord van den waardigen man bijna als een Apostolisch woord opving , reeds toen stond zijne Christelijke overtuiging in hare hoofdtrekken vast , en deze Christelijke overtuiging deelde ja ook in den grond SPALDING met hem , zoodra het de diepste aangelegenheden des harten betrof , en slechts de wijze , van zich met het verstand daaromtrent rekenschap te geven , was bij beide mannen verschillend. Deze verscheidenheid trad natuurlijk daarna nog bepaalder te voorschijn , toen LAVATER tot rijpere jaren gekomen was. Maar dit verstoorde geenszins de tot hiertoe bestaande betrekking. Ook thans nog , bij de verschillendste inzigten , die beide mannen volgden , hield de oude vriendschap en het wederzijdsch vertrouwen niet op. » Wij staan op ongelijke plaatsen , » schreef SPALDING aan LAVATER (*), « en moeten alzoo ongelijk zien ; maar er komt een tijd des lights , welke ons reeds geheel vereenigen zal. Wij willen te zamen met trouwer harte God zoeken , die de waarheid is , en ten laatste zullen wij die in Hem , ofschoon langs verschillende omwegen , gewisselijk

---

(*) Vergel. de Brieven bij HEGNER , S. 34 , 78 , 100.

vinden.” » Lieve, dierbare vriend! bij dezen naam in zijne geheele innigste beteekenis *kan* en *moet* het blijven, wat er ook anders voor verwijderingen, in allen gevalle werkelijk misverstand tusschen ons zijn mogen. Wij hebben beide *een* einddoel, daarvan ben ik in mijn hart en voor God zeker, en daar zullen wij niettegenstaande den verschillenden weg, welken wij veelligt tegenwoordig gaan, dewijl wij geen eenvormigen gaan kunnen, ten laatste toch weder te zamenkomen. Ten minste is het troost en vreugde voor mij zoo te denken.” — Waarlijk, wanneer wij aan de erge theologische twisten der vroegere tijden terugdenken, toen men elkander uithoofde van meeningsverschillen wederzijds in de benedenste hel verdoemde, en wanneer wij dan weder de menigvuldige bitterheden en hartsogtelijkheden, de verdenkingen en gevolgtrekkingen ons vertegenwoordigen, welke ook de latere tijd tusschen de zoogenoemde Rationalisten en Supranaturalisten aangebragt heeft, zoo moet ons het hart opengaan, wanneer wij *zulk* eene taal vernemen. Dat is het weldadige der echte verdraagzaamheid, zooals zij onder Evangelische Christenen en onder mannen van beschaving moest plaats vinden, dat men zich wel niet de tegenstellingen verbergt, welke nu eenmaal bij de verschillende denkwijzen onvermijdelijk zijn, ja dat men ze openlijk bespreekt en er over redetwist, maar dat men daarbij toch de overtuiging van andersdenkenden acht en ook van hen groot en edel weet te denken (17).

---

(17) Maar dit moet dan ook wederkeerig geschieden. Men moet niemand in den waan van hoogere verlichting aanstoot geven, niemands gevoelens verachtelijk verwerpen, zoo min als bekrompen

Zoo zeker het is, dat het wezen der Godsdienst juist niet in stellingen, en het rijk Gods niet in woorden bestaat, maar in kracht, zoo zeker is het ook, dat er tusschen degenen die het opregt meenen nog eene andere overeenstemming bestaat en bestaan *moet*, dan die eener letterlijk gelijk luidende belijdenis. Ach, waarom wordt juist deze weg van overeenstemming zoo zelden ingeslagen, waarom wordt nog altijd, in plaats van liefde voort te planten, haat aangekweekt? En dat in de meening, dat men God er eene dienst mede doet? Niet slechts met SPALDING en deszelfs waardigen zoon, ook met andere mannen, die wij aan de zijde der opklarende Godgeleerdheid gevonden hebben, met DITRICH, ZOLLIKOEFER, GARVE, JERUZALEM stond LAVATER op een dergelijken voet. — In de wondergeschiedenis van GASSNER, waarin LAVATER voorzeker menige zwakke zijde bloot gaf, had hij nogtans dogmatische onbevangenheid genoeg, om van den antidemonischen SEMLER een oordeel over de duivelbezwerings des paters te verzoeken (*). Waar zou dit in den toenmaligen tijd of ook tegenwoordig nog een regtzinnig ijveraar, of een bekrompen Piëtist gedaan hebben? — Dat hij den Jood MENDELSSOHN tot het Christendom bekeeren wilde,

---

veroordeelen. Wie zoude niet gaarne verdraagzaam als LAVATER zijn? Maar ook hij vond niet altijd en overal harten die hem verstonden, en moest zich wel eens den naam van Dweeper getroosten. Zijne verdraagzaamheid deed hem ook niets van de waarheid opofferen, welke hij steeds, wel met liefde, maar toch met krachten ernst verdedigde. Men denke aan zijne krachtige redevoering op de Synode te *Zurich*. Zie zijn *Leven* door GESSNER, D. II. bl. 265 v. v. van de vertaling.

(*) GESSNER, II. S. 206.

heeft men LAVATER als onverdraagzaamheid toegerekend; doch ook nadat zijne bekeeringsproeven mislukt waren, hield zijne achting voor 's mans persoonlijk karakter niet op, en even zoo schreef hem MENDELSSOHN (*): » Zoo ver ik ten aanzien van de geloofswaarheden van u verwijderd ben, en zoo onmogelijk het schijnt, dat wij in Godsdienstzaken ooit overeenstemmen zullen, zoo heeft deze disharmonie nogtans niet den minsten invloed op mijne gezindheden, en ik vereer niet te minder uwe voortreffelijke talenten en uw nog voortreffelijker hart.” — Met ZIMMERMANN, den lijfarts van FREDERIK den Groote, die zoo tamelijk de godsdienstige inzichten met zijnen koning deelde, bleef LAVATER, gelijk ook met den schilder FUSSLI te *Londen* in de naauwste vriendschapsbetrekking, en liet zich van hen alles zeggen, zonder de vrijmoedigheid, waarvan zij zich bedienden, hun in het minst kwalijk te nemen, nog veel minder die in zijn hart te veroordeelen. Zoo schreef hem eenmaal ZIMMERMANN geheel onbevreesd (†): » wanneer gij geen Piëtisten, Asceten en dweepers in de handen gevallen waart, zoo wil ik op het oogenblik sterven, als gij niet voor een der grootste verschijnselen in het rijk der waarheidzieners zoudt erkend geworden zijn, en ik leef en sterf op de gedachte, dat dit uwe zaligheid niet benadeeld zoude hebben.”

(*) Bij HEGNER S. 42.

(†) Bij HEGNER S. 36. In een dergelijken zin schreef hem CAMPE, daar hij hem zijn geloof aan wonderen met bittere woorden verweet, en hem te bedenken gaf, hoe hij bij zijne groote mate van geestvermogens geheel anders denken kon en moest; bij HEGNER S. 486, 489.

Zijne betrekking tot GOETHE hebben wij reeds vroeger vermeld. Later werd dezelve wel is waar verstoord, doch niet door LAVATERS schuld. — In het gemeen vertoont zich de onverdraagzaamheid, waar zij in betrekking tot LAVATER te voorschijn komt, meest aan de zijde der verlichters, die zich op hunne verdraagzaamheid beroemden. Het merkwaardigste onder allen is, dat C. F. BAHRDT een riddertogt tegen hem openen wilde, en wel van eene zijde, waarvan men het het minste verwachten zoude. BAHRDT, die, zooals wij weten, in zijnen vroegsten tijd den regtzinnige speelde, zocht namelijk LAVATERS regtgeloovigheid verdacht te maken (*), terwijl het juist deze regtgeloovigheid van LAVATER was, welke door de Duitsche bibliotheek en het wilde heir der toenmalige verlichters zoo op het gruwzaamst vervolgd werd. Doch zoo zeer wij nu LAVATER van den kant der verdraagzaamheid hebben leeren kennen, zoo min mogen wij hem als een onverschillige voorstellen, als een man, wien elke Godsdienstvorm gelijk was. LAVATER was en bleef beslist Christgeloovig, beslist Bijbelgeloovig, maar hij wist steeds den *mensch* van zijn stelsel en zijne inzigten te scheiden, en ook waar hij *deze* verwierp en bestreed, beminde hij genen, zoolang hij opregtheid bij hen vooronderstellen kon. De aanvallen op den geschiedkundigen grondslag des Christendoms, zooals zij van den Wolfenbuttelschen Fragmentist uitgegaan waren, gingen hem diep ter harte en vervoerden hem tot eenen waren vuurijver, waaraan hij in eene rede op de Zuricher Synode van het jaar 1780 zijnen

---

(*) Vergel. GESSNER I. S. 245.

vrijen loop liet. Daar kon hij zich niet onthouden, ook de schuwe verdediging van eenen SEMLER, gelijk ook de pogingen van eenen STEINBART en TELLER en in het gemeen de gansche rigting der zoogenoemde Neologie met sterke woorden aan te tasten, en bijzonder de vaderlandsche Kerk voor het vergif des ongeloofs te waarschuwen, dat onder schijnheilig deksel ook meer en meer in dezelve en onder het volk dreigde binnen te dringen. — Den sleutel tot dit schijnbaar tegenstrijdig gedrag geeft ons LAVATER zelf, wanneer hij (in zijne *Pontius Pilatus*) zegt (*): » Tot mij *mensch*, JOH. KASP. LAVATER heeft ieder mensch vrijen, ongehinderden toegang; ik mag niemand, ook slechts met eenige gebaren persoonlijk benadeelen, omdat hij niet gelijk met mij denkt, zoolang hij niet geheel duidelijke bewijzen van boosaardige verkeerdheid en gewelddadigheid geeft. Van den werkeloossten Quiëtist tot den werkheiligsten Piëtist — van den beeldenhatenden Mystieker tot den zinnelijkst liefhebbenden Hernnhutter, van den Sociniaan en Deïst tot den verklaardsten Atheïst, heeft alles vrijen toegang tot mij — wat menschen gedaante en menschen karakter heeft, heeft aanspraak op mijne menschheid. Wie tot mij komt, dien mag ik niet terugstooten, uitgenomen — *die komt in de hoedanigheid van een' Christelijken broeder, en verwerpt geheel positief en klaar de leer van CHRISTUS*; als lid van het genootschap, dat CHRISTUS erkent en zijn en zijner Apostelen gezag als orakel der Godheid vereert, als *zoodanig* mag ik hem, niet opne-

---

(*) Bij GESSNER, S. 355.

men (*). . . . Komt hij niet als zoodanig, kondigt hij zich op geene wijze als een Christen aan, als iemand, die Christen heeten wil en nogtans loochent, dat JEZUS de Messias en Heer zij, zoo mag hij zijn wat hij wil, ik tast zijne vrijheid van wil, zijne vrijheid van gelooven en denken niet aan." » Wie CHRISTUS lief heeft," zegt hij op eene andere plaats(†) (met betrekking tot de beschuldigingen, welke men hem wegens zijne overhelling tot het Catholicismus deed), » wie CHRISTUS lief heeft, en Hem van harte zijnen Heer noemt, en zich door Zijne leer laat bestemmen, is een Christen en een heilige, hij heete Jezuit of Acatholiek, redeheld of dweeper."

Wat LAVATER in de Neologie ook *zedelijk* streng berispte, was de onredelijkheid, waarmede velen den Bijbel wisten te verdraaijen en hunne gevoelens in denzelfven te brengen. Veel liever was hem de openbare Deïst, die het bekende te zijn en van zijnen Christennaam vrijwillig afstand deed. Intusschen wijzigde hij ook hier gaarne zijn oordeel over personen, zooals dit bij SEMLER het geval was, van wien hij beleed, dat nadat hij persoonlijk met hem kennis gemaakt had, hij eene veel gunstiger voorstelling van zijne opregtheid gekregen had (§).

Met de beschaving en verdraagzaamheid van LAVATER staat ook zijne vrijere *zedelijke* levensbe-

---

(*) Hier kon men er voorzeker nog over twisten, wat onder *gezag* te verstaan zij? hoever hetzelfde niterlijk vastgesteld is in de letter der Schrift enz. Maar ook daarover zou zich een Christlievend gemoed gewis spoedig met LAVATER verstaan hebben.

(†) Bij GESSNER III. S. 24. (§) Ibid. S. 45.

schouwing in verband, hetwelk van bekrompen Piëtismus, Puritanismus en Methodismus verre verwijderd was. Hij had een vrolijken aard en be-minde scherts en vrolijk onderhoud. Doch bijzonder is zijn fijne kunst- en natuurzin, zijn zin voor het schoone, smaakvolle, harmonische des te op-merkenswaardiger, als juist deze zin zoo vaak bij diegenen verdwijnt, die eene strenge rigting toe-gedaan zijn. Hoe geheel anders oordeelde een LA-VATER, hoe geheel anders een WESLEY over spel en uitspanning, over opvoeding der kinderen, over vriendschap en gezelligheid (18)! Doch in eene verdere karakteristiek des mans te treden, moeten wij ons thans ontszeggen en kunnen het des te eer, daar veelligt de meesten uwer zich eene uitvoeriger voordragt herinneren, die ons in den *vorigen* winter van eene andere zijde over LAVATER ten deel gevallen is (*). Nu nog slechts een woord over LAVATER, als *prediker* en *Christelijk dichter*. In beide opzigten toont hij zich oorspronkelijk, van geene school, geen model, geene theorie afhanke-lijk. In het geheel deelde ook LAVATER met zijnen

---

(18) Zijn geheele voorkomen echter, zooals zijn afbeeldsel het ons doet kennen, duidt ons toch duidelijk aan, dat hij, bij al zijne ongemaakte vrolijkheid, verre verwijderd zal geweest zijn van dien thans bij vele goed geheeten wereldzin, welke met waren ernst en zelfs met de toenmalige Zwitsersehe eenvoudigheid niet bestaan kon. Men moet wel onderscheid maken tusschen LAVATER den Zwitser en den Engelschman WESLEY, die in zijn vaderland meer reden vond, om zich tegen veel dat voor onverschillig of goed gehouden werd te kanten. Ook hier wordt de wijsheid geregtvaardigd van hare kin-deren.

(*) Van den heer LIC. SCHENKEL. (Die schoone arbeid verdiende wel openbaar gemaakt te worden.)

vereerden SPALDING en nog velen van *zijn*en tijd de meening, dat men zekere *Bijbelsche* begrippen, welke dikwijls onverstaanbaar genoeg van mond tot mond en van geslacht tot geslacht voortgeplant werden, in de denkwijze onzer eeuw overzetten en ze daardoor eerst weder voor de menschen toegankelijk maken moest — ja, hij ging in de modernisering van het Christendom naar de eene zijde zoo ver, dat hij eenmaal een aantal spreuken uitgaf, zooals CHRISTUS ze mogelijkerwijze *konde* gesproken hebben, gelijk dan ook zijn vriend PFENNINGER in de *Joodsche Brieven* eene soort van Christelijke roman leverde, waarin hij de mannen en vrouwen ten tijde van JEZUS elkander brieven liet schrijven, zooals omtrent de Zuicher mannen en vrouwen der XVIII^{de} eeuw elkander zouden geschreven hebben. Dit moderniseren van het Christendom lag diep in den tijd, slechts kwam het bij eenen LAVATER en PFENNINGER uit geheel andere beginselen voort, dan bij eenen BAHRDT of TELLER. Terwijl deze het Christendom den stempel der trivialiteit opdrukten, zochten veeleer LAVATER en PFENNINGER *onzen* tijd daardoor slechts des te zekerder den Christelijken stempel op te drukken, dat zij het Christendom uit zijne Oostersche omkleeding op den bodem van het algemeen menschelijke overbragten en daardoor het in omloop brengen van Christelijke denkbeelden zochten gemakkelijk te maken. Terwijl verder de verlichters (en zoo ook SPALDING) het *moderne* Christendom meer als louter verstandelijk en afgetrokken opvatten en elk bijvoegsel der verbeelding uitsloten, zoo zochten LAVATER en PFENNINGER, evenals KLOPSTOCK, hetzelfde door een bijvoegsel van Westersche verbeelding te bevorderen; zij maakten het

Christendom niet slechts voor het modern verstand, maar ook voor het modern gevoel toegankelijk. Dit geldt ook van STILLING en zijne Christelijke romans. Zoo waren dan ook LAVATERS predikatiën geen bloote vertoogen, zij waren meest vurige, vloeiende uitstortingen; zij hadden niet slechts op algemeene waarheden betrekking, welke aan elke plaats en op elken tijd konden voorgedragen worden, maar zij waren telken reize naar tijd en plaats geschikt, telken reize individueel; ik mogt zeggen, iedere predikatie van LAVATER was eene gelegenheidspredikatie. Zoo dragen voornamelijk zijne predikatiën, welke hij tijdens de Zwitsersche Staatsomwenteling hield, dezen stempel; zij zijn actenstukken voor de geschiedenis van dien tijd. — Uit deze zucht, om iedere gelegenheid als zoodanig te gebruiken, om door een woord tot zijnen tijd ook *op* den tijd en degenen die hem omringden te werken, moeten wij ons ook zijne menigvuldige gastpredikatiën op zijne reizen verklaren, zonder dat wij juist noodig zouden hebben, tot de hem dikwijls verweten ijdelheid en behaagzucht onze toevlugt te nemen, schoon wij hem ook van de zucht, om opgemerkt en voorgetrokken te worden, gelijk ook in het gemeen van menschelijke zwakheden niet kunnen vrijspreken.

Het moge wel niet onbelangrijk zijn, een' jonger tijdgenoot van LAVATER, een' nog levend getuige over den indruk te hooren spreken, dien zijne predikatiën op de Noordduitschers, ja op buitenlanders maakten.

STEFFENS verhaalt ons in zijne levensgeschiedenis het volgende (*):

(*) Was ich erlebte II. S. 478.

» Nu geschiedde het, dat LAVATER zijne voorna-
me Christelijke vrienden in *Holstein* bezocht en van
daar voor eenige weken naar *Kopenhagen* kwam.
Men kan denken, dat hij ons niet onbekend was.
Wij kenden eenige zijner schriften; zijne Gelaat-
kunde was door ons met veel belangstelling door-
gebladerd, zijne poging, om MOZES MENDELSSOHN te
bekeeren, had onze deelneming opgewekt, en de
hartstogt, waarmede hij door eenigen aangebeden,
door anderen bestreden werd, was ons niet onbe-
kend. Dat was nu *de eerste beduidende merk-
waardige persoon*, welke uit het geestelijk bewo-
gen *Duitschland* in ons midden trad, en wij ver-
wachtten zijne aankomst met groote spanning. In
de Hervormde kerk predikte hij, en ik zag en
hoorde hem. Zijne gestalte, zooals zij mij voor
oogen zweeft, was hoogst indrukwekkend. De lange
slanke man ging wat gebukt, zijn gelaat was hoogst
geestvol, de scherpe trekken getuigden van het
doorleven van een hevig bewogen tijd en van in-
wendigen strijd, zijne oogen verrasten door vuur,
glans en helderheid. Gelijk ik mij herinner, scheen
hij mij ouder, dan hij toen zijn konde, hij was,
zooals ik bij het narekenen vind, twee en vijftig
jaren. De niet groote Hervormde kerk was opge-
propt vol, in de vergadering heerschte eene plegtige
stilte. Wij verwachtten wel eene harde uitspraak.
Onder de Duitsche artsen hadden eenigen het Zwit-
tersch dialect trachten na te volgen; het verschil
met de heerschende uitspraak was des te in het oog
vallender, daar het weeke Deensch in *Koppenha-
gen* nog verwekelijkt scheen. Toen daarom de
scherpe aan het verhemelte klevende stem, de holle,
snijdende toonen van den beroemden man zich lie-

ten hooren , maakten zij zulk een' indruk op mij , dat ik het gebed bijna niet hoorde. Ik moest met gespannen aandacht naar zijne rede luisteren, wanneer ik die verstaan wilde. Nu was het juist hoogst merkwaardig , hoe deze rede mij won en aangreep. Niet alleen het vertrouwen des geloofs , maar ook eene diepe , krachtig aangrijpende hartelijke innigheid straalde in zijne rede door. Het was mij als hoorde ik voor de eerste maal eene stem , waarnaar ik lang verlangd had. Zijne predikatie handelde over het gebed.

Dat innige , diep verborgen en toch magtig leven mijner kindschheid , zooals ik het in de stille kamer mijner moeder had leeren kennen , zooals het diep het bezielend innerlijk aangreep , doch naar buiten zich slechts zacht fluisterend liet vernemen , scheen mij , terwijl ik sluimerde , uit den langen slaap met eene donderende stem op te wekken. Hij schilderde met die aangrijpende waarheid , welke slechts daar zich vermag te vertoonen , *waar men een innerlijk zelf ondervonden iets uitspreekt* , dien uiteen inwendigen strijd , waarin de overwinning alleen door het *gebed* te verkrijgen was. Die spraak , welke mij in den aanvang zoo terugslootend scheen , klonk mij ten laatste steeds schooner , helderder , ja bevalliger , zij scheen mij met den levendigen inhoud zoo innig zamengeweven , als ware eenige andere onmogelijk. Wanneer hij een' toestand van innerlijke hopeloosheid geschilderd had , hield hij eenige malen op , en riep dan met luider stem : » *Bidt !* » — (*Baetet*). — De *e* werd bijna als een tweeklank uitgesproken , de harde uitspraak verdubbelde de *r* , en echter had , juist zoo uitgesproken , dit woord eene buitengewone kracht. Het riep luid , ja verplet-

terend in mijn binnenste, en ik heb het in mijn gansche leven niet kunnen herhalen, zonder ten minste iets van den diepen indruk te gevoelen, welke mij toenmaals ontroerde."

Ook in de rij der Christelijke dichters van de XVIII^{de} eeuw neemt LAVATER eene niet te overziene eigendommelijke plaats in. Hij houdt in zeker opzigt het midden tusschen de dichters der zoogenoemde Piëtistische school, eenen TERSTEEGEN, FREILINGHAUSEN, WOLTERSDORF, HILLER aan de eene en de bespiegelende dichters, als GELLERT, aan de andere zijde. Ook LAVATER behoort, even als GELLERT, tot die dichters, bij welke de persoonlijke vroomheid en de indruk, die van daar uitgaat, veel doet voorbijzien, wat in den vorm gebrekkig is; maar terwijl bij GELLERT veelal het verstandelijk moraliserende heerscht, zoo deden zich bij LAVATER nevens de bespiegelingen ook verbeelding en gevoel, ofschoon tevens op eene ongekunstelde, meer prozaïsche dan poëtische wijze, gelden. Menigmaal wisselt het Cramerisch-Klopstocksch pathos, waarin ook *hij* het te ver dreef, met zeer bedaarde plaatsen af, welke beter in eene predikatie, dan in een lied pasten. Zijn grooter gedicht, *Jezus Messias*, was eene zwakke navolging van KLOPSTOCK (eene Iliade naar HOMERUS); maar zijn boek met twee honderd liederen heeft wel nevens nog vele andere liederen en zinrijke verzen, welke hem zoo gemakkelijk van hand en mond vloeiden, reeds menig hart opgebeurd, voornamelijk aan het krankbeden op hetzelve. Deze liederen zullen daarom hunne practische waarde op dit gebied nog altijd behouden terwijl tot kerkliederen slechts weinige geschikt zijn, zelfs *die* niet altijd, welke hij *als* zoodanig

geschreven en overgeschreven heeft. Er is wel reeds de opmerking gemaakt geworden, dat LAVATER noch goed prozaschrijver, noch goed dichter was; dat zijn proza te beeldrijk, te trippelend, te vormloos en onlogisch, zijne poëzij daarentegen dikwijls weder bij enkele waarlijk dichterlijke verhevenheden te slepend, te woordrijk en de verzen ongelijk en hard waren; dat het proza in de lucht vloog, terwijl de poëzij tevens op de aarde kroop of toch tot dezelve zeer spoedig nederdaalde, en er is iets waars van aan. Maar het geldt ook *hier*, wat wij van zijne predikatiën gezegd hebben, ook de gedichten waren zoo te zeggen gelegenheidsgedichten; zij waren geene kunststukken en wilden het ook niet zijn. HANS KASPER LAVATER was onder alle omstandigheden dezelfde, en wanneer het dikwijls aangevoerde spreekwoord, *le stile c'est l'homme* (zooals de man is, is zijn stijl) waarheid heeft, zoo heeft het die hier. — LAVATER mogt brieven, predikatiën, gedichten, beschouwingen, dagboeken schrijven, of wat hij wilde, hij mogt met zijnen God spreken of met zijne vrienden zich onderhouden, of met zich zelve, hij gaf zich zooals hij was, en wanneer men hem ook van ijdelheid niet vrijspreken wil, zoo zal men toch de met de ijdelheid zoo vaak verbonden naïperij en gemaaktheid niet vinden; natuurlijkheid, opregtheid, vrijmoedigheid, een zich geven zooals men is, maakten altijd den grondtrek van zijn karakter uit, en juist *daarin* ligt, bij de vroomheid zijns harten en de schoone gaven van zijnen geest, het gewigtige en groote zijner verschijning.

Wij hebben met STILLING en LAVATER reeds omtrent tien of twintig jaren de tijdgrenzen overschre-

den, binnen welke wij *ons* tot daartoe in het algemeen gehouden hebben. Terwijl wij de jongelingen nog door *die* mannen omgeven zagen, welke ons bereids door onze tot hiertoe gehouden voorstelling bekend geworden zijn, vinden wij hen als mannen geplaatst in *dien* tijd, welken wij als eene nieuwe, *van de Fransche omwenteling* zich dagteekenende periode, beschouwen kunnen, en *in* deze periode zelve heeft LAVATER wel eerst *regt* de grootheid van zijn Christelijk karakter ontwikkeld, welke hij ja ook met zijnen marteldood bezegeld heeft. Maar met deze nieuwe periode is nu juist ook een geschikt rustpunt gegeven, om den draad, dien wij voor ditmaal niet verder voortspinnen kunnen, af te breken. — STILLING en LAVATER hebben wij daarom nog *in* den kring onzer tegenwoordige voordragten opgenomen, dewijl wij met hen in zeker opzigt de reeks der mannen kunnen sluiten, die, van BENGEL afgerekend, er toe bijgedragen hebben, om de *positieve magt* des Christendoms, tegenover de verstorende en ontbindende magten, tot levendige erkenenis der eeuw te brengen. Doch wij hebben ook *met* hen en voornamelijk met LAVATER de grenspaal, die tusschen deze rigting en de opklarende opgerigt was, in zoover verbroken, als wij den veelzijdigen LAVATER zelve ook aan datgene hebben zien deel nemen, wat ons als vrucht dier verlichting geroemd wordt. Ja, wij hebben *met* hem reeds eene nieuwe rij van *zoodanige* mannen begonnen, die *boven* de tot hiertoe bestaande tegenstelling zich plaatsende, *in het gemeen een nieuwen weg baanden* en den nieuwen tijd in den engeren zin des woords aanbragten, die in de Godsdienstige ontwikkeling, het verstand en gemoed, het geschiedkundige en wijs-

VIII.

geerige, het uiterlijk en innerlijk bestaande, het geopenbaarde en redematige, Christendom en beschaving, of hoe wij de werkelijke of vermeende tegenstellingen in het gemeen nog noemen willen, in overeenstemming zochten te brengen. Maar juist deze nieuwe ontwikkelingsrij, waarop nog zoovele andere gewigtige verschijnselen der laatste jaren van de XVIII^{de} en der eerste van de XIX^{de} eeuw invloed oefenden, kunnen wij niet meer vervolgen. Hoe gaarne had ik u nog met *dien* man bekend gemaakt, welke nog *meer* dan LAVATER gerechtigd schijnt tot vertegenwoordiger eener de tegenstelling bemiddelende, de 'eischen van den geest zoo wel als van het hart bevredigende rigting verkozen te worden, die het vurige, levendige, godsdienstig dichterlijke met eenen LAVATER, het rustige en bezonnene, klare en vrijgeveige met eenen SPALDING en daarna weder de geestvolle stouthed van gedachten, en descherpe, snijdende polemiek, waar die noodig scheen, met LESSING gemeen had, met *dien* man, welke, al naardat men de woorden neemt en weegt, als een geestrijk Supranaturalist of als een diepgeloovig Rationalist, als een hersteller van het geschokt Openbaringsgeloof of als een held der verlichting, doch in allen gevalle als de eigenlijke Apostel der beschaving, als een veel omvattende, veel aangeroerde geest beschouwd moet worden, met JOHAN GOTTFRIED HERDER, van wien LAVATER zelf zeide: »ik mogt hem den professor der aarde en den profeet der menscheid noemen (*),” en die van zijnen kant wederom in LAVATER de reinste, edelste, vroomste ziel

---

(*) Bij GESSNER II. S. 369.

erkent en zich gelukkig achtte, hem op zijnen levensweg ontmoet te hebben (*). Maar ik moet mij vergenoegen voor het tegenwoordige dezen naam, waaraan eene geheele wereld van nieuwe ideën hangt, slechts uitgesproken te hebben; want hoe vermag ik in de kleine tijldruimte, welke mij nog gegund is, ook slechts iets voldoende, over de bloote bewondering zich uitstrekkends te zeggen; hoe vermag ik van HERDER te spreken, zonder dan tevens het koor van al die geesten op te roepen, welke den nieuwen, den nieuwerwetschen tijd (in den engeren zin des woords) aanbragten, waarin ons tot hiertoe slechts enkele, voorloopige blikken vergunt was te werpen. Hoe vermag ik van HERDER te spreken, zonder van HAMANN, van FR. JACOBI, van MATTHIAS CLAUDIUS, en zonder daarna weder van KANT en zijne school en van al de groote bewegingen en omkeeringen in het rijk der geesten mede te spreken, welke de Duitsche wijze van denken en leeren door de Kantiaansche Wijsbegeerte ondergaan heeft. Doch deze stap eenmaal gedaan zijnde, zouden wij ook nog de verdere stappen hebben moeten doen. Wij zouden daarna in de naauwste aansluiting aan HERDER ook *die* mannen hebben te beschouwen gehad, welke als de groote dichters der natie op *dit* gebied een nieuw tijdvak openden, gelijk KANT op het wijsgeerige; ik meen SCHILLER en GOETHE, met hen JEAN PAUL en anderen, wier invloed op het Christendom en het Protestantismus, of wier stelling tot hen ons in geen geval onverschillig zijn kan. Maar ook daarmede zouden wij nog niet ten einde gekomen zijn. Aan

---

(*) Bij HEGNER S. 27.

den draad der door KANT ingevoerde wijsbegeerte zouden wij onwillekeurig voortgetrokken zijn geworden tot FICHTE, tot SCHELLING en de nieuwste speculatieve school, zooals wij aan de andere zijde ook van den voorbij SCHILLER en GOETHE voortstrevende romantiek en de nieuwere rigtingen in de kunst zouden te spreken gehad hebben, in zoover namelijk ook deze op de godsdienstige stemmingen en neigingen terugwerkten of uit dezelve voortkwamen. Men denke slechts aan de Catholiserende rigting, die binnen het Protestantismus zich aan de romantiek vooruit werkte. En schoon wij ook dit alles slechts in de algemeenste aanduidingen hadden willen beproeven, zoo zouden wij er toch niet van tusschen hebben gekunnen, de Godsdienstige tegenstellingen, welke zich onder deze voorwaarden ontwikkelden, zelve nader toe te lichten en van die mannen te spreken welke als voornamen Godgeleerde schrijvers en als predikers naar de eene of andere zijde gewerkt hebben, tot dat wij dan eenigermate met SCHLEIERMACHER een waardig rustpunt zouden gevonden hebben, ingeval wij niet ook *dat* nog in onze beschouwing zouden hebben willen opnemen, wat reeds louter tot den tegenwoordigen tijd behoort en daarom minder tot eene geschiedkundige behandeling meer geschikt is.

Ik heb intusschen al aanstonds van den beginne af te kennen gegeven, niet voornemens te zijn die nieuwere ontwikkeling van den tijd der Fransche omwenteling, of wat bijna hetzelfde zeggen wil, van KANT en HERDER af tot op den tegenwoordigen tijd, nog volledig mede in het plan dezer winter-voorlezingen op te nemen, ofschoon ik gehoopt had, minder spaarzaam in mijne aanduidingen daarom-

trent te moeten zijn dan nu het geval is. Zien wij intusschen op het tot hiertoe behandelde terug, zoo moge ons (ook zonder dat wij nog het volgende kennen) klaar geworden zijn, dat het gewigtige zaadkorrels waren, welke in de eerste helft der XVIII^{de} eeuw en over het midden van dezelve in den bodem der Christelijke, der Protestantsche wereld gestrooid zijn geworden — onkruid en tarw; echter zoo dat *wij* juist niet altijd beide behoorlijk onderscheiden kunnen. Dikwijls waar wij niet dan tarw vermoedden, ontmoetten wij ook ongezonde driften, welke den gezonden wasdom verhinderden, en waar wij niets dan onkruid meenden te vinden, daar sproot en kiemde wel ook hier en daar een goed zaad in het verborgen op. Waren wij ook genoodzaakt, de verschillende geesten en hunne pogingen onder elkander af te zonderen en te rangschikken, en dus op den eenen tijd van de zoodanigen te spreken, die meer de positieve en stichtelijke zijde des Protestantismus vertoonden, op den anderen van zulken die negatief, kritisch ontbindend, ja zelfs verstorend optraden, zoo zagen wij toch, dat zich nergens eene volstreckte scheiding daarstellen liet. Onder de overwigtig kritische naturen, onder de verlichtingsmannen der eeuw leerden wij lieden kennen van opregte zucht naar waarheid, van echt Godsdienstigen zin, en onder degenen, welke zich beijverden het geloof in stand te houden, ontbrak het niet aan de zoodanigen. die tevens ook van het licht der opklaring gebruik maakten, en in de nieuwe begrippen zich bevonden. Dat heeft ons nog deze laatste bijeenkomst bevestigd. Wat zal alzoo de vrucht dezer beschouwing zijn? Wel geene andere dan deze, dat wij volgens

de waarschuwing van onzen Verlosser, ons wel wachten moeten, het onkruid uit te roeijen, op dat wij niet ook de tarw verdueren. Ons oog mag zich altijd oefenen en scherpen in de psychologische botaniek der geschiedenis, wier taak het is, de onderscheidene kenmerken op te zoeken, waardoor het eene gewas van het andere zich onderscheidt; maar onze hand moeten wij bewaren, dat zij niet voorbarig uitrukke, wat haar niet bevalt, onzen voet, dat hij niet vertrede, wat op den akker der geschiedenis het regt heeft te ontspruiten, tot de dag des oogstes komt. *Beschaving, verdraagzaamheid* in den echten zin des woords, Christelijke verdraagzaamheid en vertrouwen op de nooit achterblijvende zegepraal der waarheid, *deze* bij al den strijd der meeningen, welke wij ontmoet hebben, aangekweekt te hebben, dat zou mij de schoonste belooning zijn. Maar nog eene andere schuld blijft er overig, welke ik, om eerlijk te handelen, als het ware bekennen moet. Ik had mij ook in den aanvang voorgenomen, nevens de eigenlijke geschiedenis van het Protestantismus ook nog de *ontwikkeling van het Catholicismus* in de XVIII^{de} eeuw als tegenhanger voor te stellen. En ook daartoe zou de XVIII^{de} eeuw rijke stof aangeboden hebben. Het uit de XVII^{de} eeuw overgeërfd verschil tusschen het Protestantsch gestemd Jansenismus en het Jezuitismus in *Frankrijk*, hetwelk door de bul *Unigenitus* van paus CLEMENS XI op nieuw ontstoken werd en tot merkwaardige verschijnselen als die der Convulsionairs aanleiding gaf, de eindelijke opheffing der Jezuiten orde onder CLEMENS XIV (GANGANELLI) en de persoon van dezen reformatorisch gezinden paus zelve, de hervor-

mingsproeven van keizer JOZEF II en van zijnen broeder LEOPOLD, en eene vergelijking van den eersten met den Protestant FREDERIK II, het streven der Duitsche geestelijkheid, om zich als Catholijke landskerk van *Romes* onbepaalde heerschappij vrij te maken, de geheele omkeering der kerkelijke betrekkingen tijdens de Fransche omwenteling, de gedeeltelijke herstelling van dezelve door het concordaat van PIUS VII met den Franschen keizer en de verdere lotgevallen van het Paus- en Jezuitendom onder de Restauratie, de vooruitgangen der Duitsche wetenschap en der beschaving binnen de Duitsch- Catholijke wereld en de terugwerking van het Protestantismus op dezelve, de proeven om beide Kerken te vereenigen, de wederzijdsche toenadering van groote en vrome persoonlijkheden tot elkander; als die van eenen LAVATER en MICHAËL SAILER, de gedeeltelijke overgangen, welke van de eene Kerkgemeenschap tot de andere plaats vonden en eene nieuwe polemiëk te weeg gebragt hebben, de lotgevallen eindelijk der Griësch-Russische Kerk, en de daarmede vereenigde persoonlijkheden van PETER den Groote en van de keizerinnen ELIZABETH en CATHARINA II — dit alles had naar het oorspronkelijk plan hier nog zijne plaats moeten vinden.

Eindelijk had ik mij nog voorgenomen, ook *dat* te doen kennen, wat tot verbreiding des Christendoms naar buiten en tot deszelfs bevestiging van binnen zoowel van den Catholijken als Protestantschen kant geschied is. Wij hebben wel is waar bij de geschiedenis der Hernnhutters en Methodistën herinnerd, hoe door deze genootschappen het zendelingswezen binnen de Protestantsche Kerk

eerst eene regte houding kreeg. Maar van datgene, wat de vrome koning FREDERIK IV van *Denemarken* door de oprigting der zending van *Trankebar*, van hetgene H. EGEDE in *Groenland* en van hetgene andere zendelingen elders verrigt hebben, van de Cansteinsche Bijbelinrigting, het Kallenbergsch Instituut tot bekeering der Mahomedanen en anderen konden wij niet meer spreken, laat staan dat wij de nieuwere zendelings-geschiedenis, ook slechts naar de buitenste omtrekken van haar werken, zouden hebben kunnen daarstellen. — En zoo sta ik dan inderdaad als schuldenaar voor u, wanneer ik de lengte der haan beschouw, welke ik mij eerst voornam te doorloopen. Dat ik, wat er aan de lengte ontbreekt, in breedte vergoed heb, dat ik bij de bijzondere onderwerpen langer vertoefd, vele zaken uitvoeriger behandeld heb, dan ik het vooraf berekenen kon, zal mij veelligt tot eenige verontschuldiging dienen. Mij zelven zou intusschen de bloote vergoeding in breedte nog geene bevrediging geven, wanneer ik mij niet ook zeggen mogt, dat door de ingeslagen behandeling de onderwerpen tevens in *diepte* gewonnen hebben, dat gij dieper in den grond en den innerlijken samenhang der verschijnselen ingeleid zijt geworden, dan het bij eene meer te zamen gedrongen voorstelling mogelijk zoude geweest zijn. Eerst wanneer dit het geval geweest is, kan en mag ik mij omtrent die schuld gerust stellen; want dan is, schoon ook het uiterlijk doel niet geheel bereikt is geworden, toch het *innerlijke*, waaraan u en mij meer moet gelegen zijn, niet gemist geworden. Doch hieromtrent komt mij geen oordeel toe. Alleen durf ik mij het getuigenis geven, dat ik

daarnaar gestreefd heb. De geschiedkundige stof, hoe onontbeerlijk hij is, moest ons toch slechts als middel dienen, om ons deelswijze omtrent datgene in te lichten, wat nog tegenwoordig den tijd beweegt, zij moest slechts eene aanleiding worden, om ons in deze avondstonden, zooals in de vroegere geschied is, op eene waardige en nuttige wijze over datgene te onderhouden, wat meer dan het voor eenige tiental jaren nog het geval was, in den kring van beschaafd onderhoud in het gemeen valt. Het is bijzonder: zoo zeer men onzen tijd het verwijt eener onmatige, niets verschoonende kritiek van het heilige, eener slechts op het zinnelijke en berekenbare gerigte, stoffelijke strekking doet, zoo onbillijk zal hij dezen tijd beoordeelen, die, terwijl hij slechts oogen voor dat eene heeft, niet ook tegelijk *die* elementen weet uit te vinden, die toch als de ware en echte, schoon ook voor menigeen verborgene drijfveren van den Protestantschen geest, als de dragers van eenen nieuwen, nog in het worden begrepen tijd te beschouwen zijn. Juist het *Evangelisch* Protestantismus, met welks geschiedenis wij ons nu reeds meer dan één jaar in eene reeks van voorlezingen hebben bezig gehouden, heeft sedert dezen tijd eene veel grootere en algemeenere belangstelling verkregen.

Toen ik mijne Voorlezingen over het Wezen en de Geschiedenis der Hervorming in het najaar van 1833 begon, waren de gemoederen nog allen in beweging door de *staatkundige* gebeurtenissen van ons wijder en enger Vaderland, in haren Zusammenhang met de groote omwenteling der dertig Julijdagen, die, evenals de gelijktijdige cholera, haren kring om de wereld had begonnen te maken. Ik

had zelfs die voordragten meer gehouden met betrekking tot de staatkundige rigtingen, die zich toenmaals voordeden, daar ik in de *Hervormings-geschiedenis* het onderscheid van het ware en valsche Liberalismus, het onderscheid van Hervorming en Omwenteling duidelijk poogde te maken. De stof zelve, de innerlijke godsdienstige gehalte van het Protestantismus trad veelligt toen maar al te zeer achter het staatkundig gezigtspunt terug. Sedert hebben zich uit den staatkundigen strijd magtige kerkelijke en godsdienstige tegenstellingen ontwikkeld. De strijd van *Pruisen* met de Hiërarchie, de oprigting van kloosters in *Beijeren* en de ontwikkeling met de daar aanwezige Protestanten, de strijd over gemengde huwelijken op het vaste land, het Puseyismus in *Engeland*, de geloofskrijg, die bij de opheffing der kloosters in ons eigen vaderland dreigde uit te breken, de weder beproefde invoering der Jezuiten en meer ander hebben de vragen over de *betrekking van het Protestantismus tot het Catholicismus* weder tot levensvragen gemaakt, waaraan ieder deel neemt. Maar ook binnen het Protestantismus zelf, hoe hebben daar niet de nieuwste bewegingen, zooals wij ze in het jaar 1840 in het hart van het Hervormde *Zwitserland*, midden in de Zwinglische moederkerk, beleefden, van den buitensten omtrek der staatkundige vragen de gemoederen heengewend naar de innerlijkste levensbron des volks, naar het heilighdom van zijn geloof? en hoe dringend heeft zich daar niet de behoefte doen kennen, omtrent de laatste gronden des geloofs zich bewust te worden? En wanneer wij nu eindelijk in den nieuwsten tijd de tijding van de oprigting van een Protestantsch

bisdom te *Jeruzalem* uit de verte vernemen, terwijl midden onder ons vereenigingen zich den weg banen, om den verlatenen geloofsbroeders in de nabijheid en van verre, hulprijke handen te bieden, zoo moet het mij dubbel verblijden, dat juist deze mijne voordragten in een' tijd gevallen zijn, welke tot eene zoo gereede deelneming en zelfs tot de opoffering voor de zaak van het Protestantismus zich bereid toont. Ik mag daarom wel met den wensch besluiten, door deze voordragten tot verhooging en verlevendiging dezer deelneming ook het mijne te hebben bijgedragen. Doch neen! *Gij* hebt veel eer deze deelneming *mij* betoond door de voortdurende aandacht, welke *gij* mij bewezen en het vertrouwen, dat *gij* mij geschonken hebt. Doch wat bij deze wederzijdsche ondersteuning u en mij nog verder sterken en opbeuren moet, is de beschouwing, dat het lot der toekomst, welke wij uit het verledene slechts onzeker afleiden en vermoeden kunnen, in eene hooger hand berust, in eene hand, welke alle verwickelingen der geschiedenis eens tot oplossing brengen en de tarw van het onkruid ziften zal in den grooten dag des oogstes.

MISSTELLINGEN.

- Bl. 404 in de noot, reg. 4 v. o. *staat*: leere   *lees*: leeren
- 469 reg. 16 v. b. *staat*: wat   *lees*: was
- 496 — 11 v. o. — word   — wordt
- 200 — 3 v. o. — die   — de
- 208 — 11 v. o. — leidde   — leide
- 220 reg. 3 v. b. staat het woord *mij* overtollig.
- 236 — 9 v. b. *staat*: merkwaardige *lees*: merkwaardigen
- 238 — 6 v. b. —] leidden   — leiden
- 272 — 1 v. o. — handelwijze   — handelwijzen.
- 276 — 3 — — heeft   — hebben
- 277 noot reg. 10 v. o. *staat*: Sacramentisch *lees*: Sacramenteel
- 279 reg. 12 v. o. *staat*: eene   *lees*: een
- 283 noot reg. 2 v. o. *staat*: SAMUEL,   *lees*: SAMUEL
- 305 noot — 3 — — geheele   — geheel
- 349 reg. 2 v. b. *staat*: meenigen   *lees*: meeningen
-

De Boekhandelaars
VAN DER MEER & VERBRUGGEN

hebben mede uitgegeven:

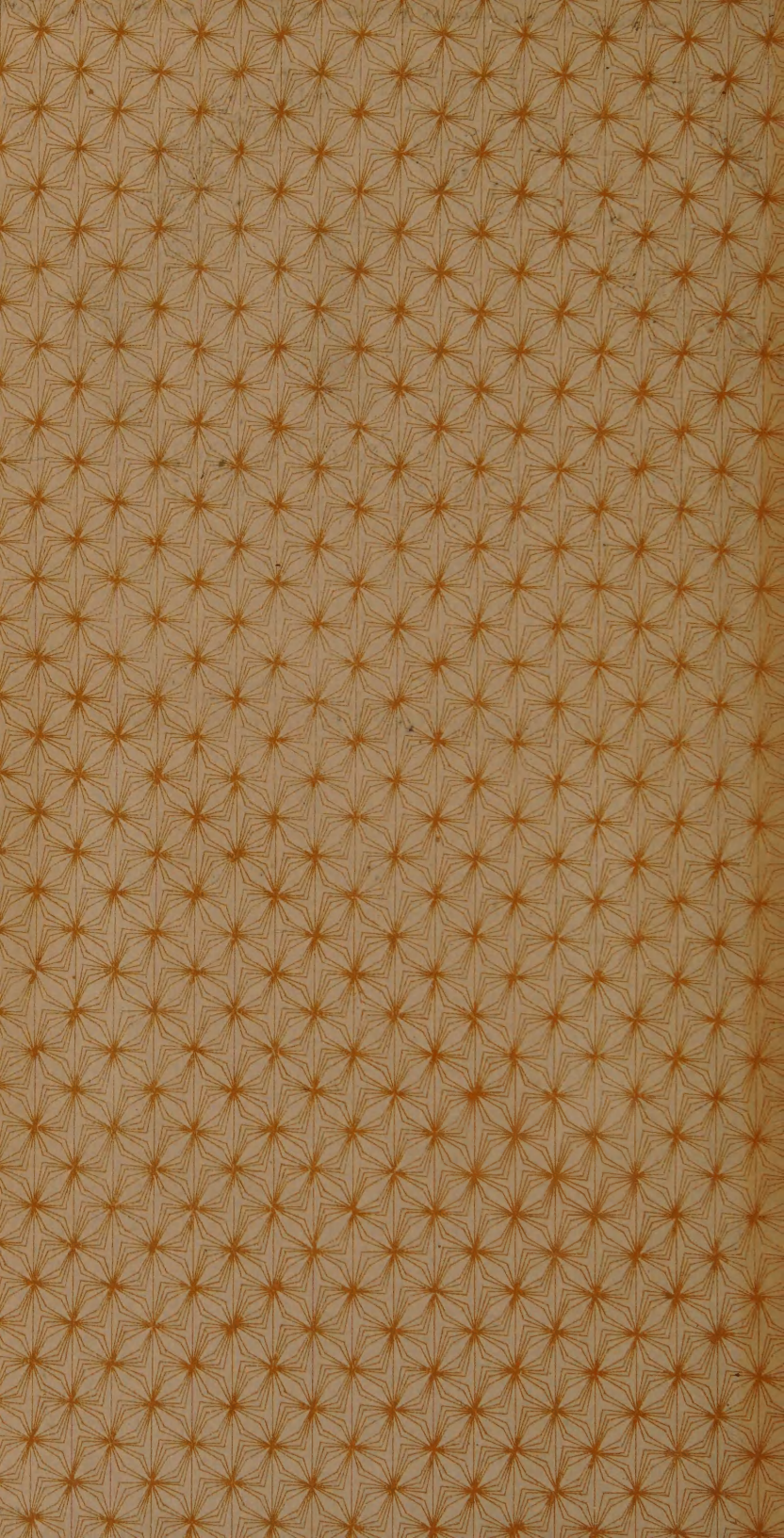
- I. GESCHIEDENIS DER HERVORMING in de Zestiende Eeuw; door *J. H. MERLE D'AUBIGNÉ*. Uit het Fransch vertaald. Vermeerderd met eenige Aanteekeningen van *J. J. LE ROY*. 3 Deelen. Met de portretten van LUTHER, ZWINGLI, MELANCHTON en CALVYN. *f* 16,25.
- II. MAURITS VAN NASSAU, PRINS VAN ORANJE, in zijn leven, waardigheden en verdiensten voorgesteld door Mr. *C. M. VAN DER KEMP*, 4 Deelen compleet. *f* 13,40.
- III. JOODSCHE BRIEVEN, Gesprekken en Verhalen, uit den tijd des Zaligmakers; door *J. C. PFENNINGER*. Op nieuw uit het Hoogduitsch vertaald door *P. H. HUGENHOLTZ*, Theol. Doct. en Predikant te Rotterdam. 3 Deelen. Ord. papier *f* 9,75.
Velin papier in Cart. banden. *f* 12,—
Het 4de of laatste Deel is ter perse.
- IV. DE WEG DES HEILS. Christelijke Overdenkingen; naar het Hoogduitsch van Dr. *A. THOLUCK*, Hoogleeraar te Halle. In Twee Deelen. Eerste Deel. *f* 3,—
Het 2de of laatste Deel is ter perse.
- V. DE HANDHAVER DER HERVORMDE GODSDIENST. Eerste Jaargang. In Vertoogen. Per Jaargang van 26 bladen. *f* 2,60.
De 2de Jaargang is ter perse.
- VI. DE HOPE van den waren Christen op de verrijzenis zijns ligchaams, in den Jongsten dag; zoo als de Apostel PAULUS dezelve voorstelt, in het vijftiende hoofdstuk van zijnen eersten Brief aan de *Korinthiers*, verklaard en bevestigd door *P. J. LAAN*, rustend Predikant der Hervormde Gemeente te Amersfoort. *f* 2,40.
- VII. GEESTELIJKE STEMMEN UIT DE MIDDENEEUWEN. Vrij bewerkt naar het Hoogduitsch van *FR. GALLE*, door *J. J. VAN TOORENENBERGEN*. *f* 1,80.
- VIII. OPWEKKING OM GOD TE VERHEERLIJKEN van wege de toebrenging der Heidenen; uitgesproken bij de Broedergemeente te Zeist, op den dag der algemeene vergadering van de Societeit tot uitbreiding van het Evangelie onder de Heidenen, door *P. H. HUGENHOLTZ*, Theol. Doct. en Predikant te Rotterdam. *f* 0,30.

Hagenbach

BR Het Wesen en de Geschiedenis...

Vol. 8

305

H3128

v. 8.

LIBRARY
SOUTHERN CALIFORNIA SCHOOL
OF THEOLOGY

330309 AREMONT, CALIF.

